

Marija Đorić
Kristina Brajović Car
Aleksandra Marković

NASILNI EKSTREMIZAM

Multidisciplinarni pristup

Prof. dr Marija Đorić
Prof. dr Kristina Brajović Car
MA Aleksandra Marković

NASILNI EKSTREMIZAM

Multidisciplinarni pristup

Institut za političke studije,
Beograd, 2020.

Prof. dr Marija Đurić
Prof. dr Kristina Brajović Car
MA Aleksandra Marković

NASILNI EKSTREMIZAM

Multidisciplinarni pristup

Izdavač

Institut za političke studije
Beograd

Za izdavača

Dr Živojin Đurić

Recezent

Dr Živojin Đurić
Prof. dr Jasna Milošević
Prof. dr Goran Matić

Poslovni sekretar

Smiljana Paunović

Dizajn korica

Marija Stevanović

Prelom i štampa

Sitoprint, Žitište

Tiraž

200

SADRŽAJ

UVOD.....	7
-----------	---

PRVI DEO

Prof. dr Marija Đorić

1. ŠTA JE TO EKSTREMIZAM?.....	13
1.1. Ekstremizam kao „granična pojava”.....	15
1.2. Ekstremizam i srodni fenomeni.....	18
1.3. Klasifikacije ekstremizma.....	22
1.4. Ekstremizam kroz istoriju.....	25
2. NASILNI EKSTREMIZAM I RADIKALIZACIJA.....	31
2.1. Nasilje kao iskonski čovekov poriv.....	31
2.2. Nasilni ekstremizam.....	35
2.2.1. Nasilni ekstremizam i radikalizacija u institucionalnom diskursu.....	38
2.2.2. Nasilni ekstremizam i radikalizacija u akademsom diskursu.....	42
2.3. Deradikalizacija ili reintegracija?.....	47
3. EKSTREMIZAM I MIGRACIJE.....	57
3.1. Čovek i migracije.....	57
3.1.1. Uzroci i vrste migracija.....	58
3.1.2. Evropa i migrantska kriza.....	61
3.2. Ekstremna desnica kao proizvod migrantske krize.....	64
3.3. Studije slučaja.....	69
3.3.1. Srbija.....	69
3.3.2. Nemačka.....	73
3.3.3. Francuska.....	85

4. EKSTREMIZAM I RELIGIJA.....	95
4.1. Zloupotreba hrišćanstva u ideologiji savremenog desničarskog ekstremizma.....	96
4.1.1. Savremeni desničarski ekstremizam.....	98
4.1.2. Ekstremizam i hrišćanstvo.....	102
5. ŽENE I DECA U „KANDŽAMA” EKSTREMIZMA.....	109
5.1. Žene i ekstremizam.....	109
5.2. Deca i ekstremizam.....	114
6. EKSTREMIZAM I DRUŠTVENE MREŽE.....	119
LITERATURA.....	128

DRUGI DEO

Prof. dr Kristina Brajović Car

1. PSIHOLOŠKA POZADINA NASILNOG EKSTREMIZMA.....	139
2.	149
2.1. Bihejviorizam i ekstremizam.....	149
2.2. Kognitivizam i ekstremizam.....	153
2.3. Psihoanaliza i ekstremizam.....	161
2.4. Humanizam i ekstremizam.....	167
2.5. Socijalni konstrukcionizam i ekstremizam.....	172
2.6. Integrativan teorijski pristup.....	178
3. ETIČKE SMERNICE ZA ISTRAŽIVAČKU I PREVENTIVNU PRAKSU NA POLJU NASILNOG EKSTREMIZMA.....	183
4. ISTRAŽIVAČKI OSVRT NA EKSTREMIZAM I NASILJE.....	195

4.1. Psihosocijalni osvrt.....	195
4.2. Sportom do ekstrema – fenomenološki osvrt.....	198
4.3. Umesto zaključka - put prevencije.....	200
LITERATURA.....	205

TREĆI DEO

MA Aleksandra Marković

1. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA NASILNOG EKSTREMIZMA.....	219
1.1. Pitanja na koja istraživač mora da odgovori pre samog terenskog istraživanja.....	224
1.2. Odabir odgovarajuće istraživačke tehnike.....	225
1.3. Realizacija istraživanja: izrada instrumenta, prikupljanje podataka i njihova obrada.....	233
LITERATURA.....	239
2. PRIMER ISTRAŽIVANJA NASILNOG EKSTREMIZMA: Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji (CeSID/UNDP).....	245
3. PREGLED ISTRAŽIVAČKE LITERATURE (LITERATURE REVIEW).....	259
INDEKS POJMOVA I IMENA.....	282
BIOGRAFIJE AUTORA.....	291

UVODNIK

Ova knjiga je nastala iz potrebe za boljim razumevanjem fenomena ekstremizma koji je varijabilnog i multidimenzionalnog karaktera i koji je uslovljen vremenom, prostorom, kulturološkim, političkim, religijskim i mnogim drugim faktorima. Da bi se razumela kompleksnost fenomena nasilnog ekstremizma, potrebno je pristupiti mu sa različitim istraživačkih stanovišta, zbog čega su se autorke ove monografije odlučile za multidisciplinarni pristup. Praznina u naučnoistraživačkom polju rada u kontekstu određenja prirode ekstremizma je bio dodatan razlog koji je motivisao autorke da naprave ovaj zajednički projekat. Osim toga, bezbednosni problemi koje je nasilni ekstremizam generisao širom sveta su takođe predisponirali nastanak ove knjige, koja ima za cilj ne samo opis i razumevanje fenomena ekstremizma, već i konkretne predloge za njegovu prevenciju.

Knjiga je izgrađena iz tri velike celine u kojima se jasno mogu videti politikološki, psihološki i sociološko-metodološki pristupi istraživanja nasilnog ekstremizma.¹ Autorka prvog dela knjige (13-135 str.), prof. dr Marija Đorić je uz pomoć politikološkog pristupa elaborirala fenomen ekstremizma pošavši od njegove etimologije, da bi u nastavku napravila komparaciju sa srodnim fenomenima poput terorizma, fanatizma, populizma, fundamentalizma i radikalizma. Napravljena je i klasifikacija ekstremizma na osnovu relevantnih kriterijuma, što može biti veoma korisno budućim istraživačima ovog fenomena. Prof. dr Marija Đorić je analizirala nasilje kao iskonski poriv, dajući slikovite primere iz čovekove istorije, da bi potom, objasnila karakter nasilnog ekstremizma. Značajan prostor istraživanja posvećen je i deradikalizaciji, koju je autorka detaljno objasnila kroz primere povratka džihadista sa ratišta iz Sirije i Iraka, koji će predstavljati poseban bezbednosni izazov za ceo svet. "Ekstremizam i migracije" je naziv celine koja objašnjava korelaciju između ekstremizma i moderne "seobe naroda" koja je sa sobom donela migrantsku krizu. Na primeru Srbije, Nemačke i Francuske su analizirane sve pozitivne i negativne konsenkvence savremenih migracija. Kako je ideologizacija religije jedan od glavnih okidača savremenog nasilnog ekstremizma, prof. dr Marija Đorić je značajan prostor u svom

1 Svaki autor je nadležan i odgovoran isključivo za svoj deo knjige.

istraživanju posvetila i uticaju religije na pojavu ekstremističkih ideja i to kroz relevantne istorijske primere. Imajući u vidu da su žene i deca ne samo žrtve (mada je ovo pretežna pojava), već i mogući izvršioc i terorističkih akata, poseban prostor je posvećen regrutaciji žena i dece za terorističke i ekstremističke aktivnosti. Kako živimo u doba virtuelne realnosti, neizbežno je bilo osvrnuti se i na ekstremizam i radikalizaciju koji se sprovode u sajber prostoru, čemu je posvećen značajan deo istraživanja. Objasnjen je uticaj nekih najpopularnijih društvenih mreža (Facebook, Twitter...) ali i enkriptovanih aplikacija (Telegram, Zello), „dark-neta”, itd. koji imaju neosporno veliki uticaj na širenje propagande i regrutovanje novih potencijalnih članova za ekstremističke i terorističke grupe. Prof. dr Marija Đorić je svoj deo u knjizi bazirala na nekim od njenih najznačajnijih istraživanja², kao i na novim, tek formiranim saznanjima, koje je podelila sa čitalačkom publikom.

Drugi deo monografije (139-215 str.) je pisala prof. dr Kristina Brajović Car, elaborirajući fenomen ekstremizma sa naučnog psihološkog pristupa (koji je posebno raritetan u našoj akademskoj zajednici). Ona je najpre objasnila psihološku pozadinu nasilnog ekstremizma, da bi u nastavku istraživanja veoma podrobno analizirala sledeće psihološke škole koje se bave fenomenom ekstremizma: bihevijorizam, kongitivizam, psihoanalitički pristup, humanizam, socijalni konstrukcionizam i integrativan teorijski pristup.

Od posebnog značaja su etičke smernice za istraživačku i preventivnu praksu na polju nasilnog ekstremizma, koje je prof. dr Kristina Brajović Car istakla u svom delu knjige. Ove smernice bi mogle biti veoma korisne posebno mladim istraživačima, koji će se sretati sa pojavom ekstremizma. Nažalost, u danima koji su pred nama, imajući u vidu povratak velikog broja ekstremista i terorista sa ratišta (iz Sirije i Iraka) nakon poraza “Islamske države”, možemo očekivati sve više posla za psihologe, koji će

² „Impact of the Migration Crisis on the Development of Islamic Extremism and Terrorism”, *Science and Society*, br. 1 leto, 2017; „Kju kluks klan kao međunarodna ekstremistička organizacija”, *Kultura polisa*, br. 29, 2016; „Neoustaštvo u savremenoj Hrvatskoj”, *Nacionalni interes*, br. 3, 2016; „Povezanost između kockanja i huliganizama: slučaj Srbije”, *Politička revija*, br.4, 2017; „Teorijsko određenje ekstremizma”, *Kultura polisa*, br. 17, 2012; „Uticaj migracija na jačanje nasilnog ekstremizma u Francuskoj”, *Kultura polisa*, br. 36, 2018; Uticaj savremenih migacija na jačanje ekstremizma u Nemačkoj”, *Kultura polisa*, posebno izdanje 2, 2017; *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Nauka i društvo Srbije, Beograd, 2014; *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd, 2016.

imati zadatak da resocijalizuju bivše ekstremiste, ali i njihove porodice (žene i decu). Upravo zbog toga je potrebno dodatno edukovati psihologe u pogledu fenomena nasilnog ekstremizma. Prof. dr Kristina Brajović Car je pri kraju svog istraživanja dala i veoma bitan osvrt na ekstremizam i nasilje i to koristeći relevantne studije slučaja sa kojima se sretala u svojoj istraživačkoj praksi. Ona je opisala psihosocijalni osvrt, kao i fenomenološki osvrt na pojavu huliganizma u Srbiji.

Poslednji, treći deo monografije (sociološki pristup) je obradila MA Aleksandra Marković (219-281 str.) koja je objasnila metodologiju istraživanja nasilnog ekstremizma, čemu do sada nije posvećivana pažnja u našem naučnom diskursu. Ona je veoma koncizno navela niz bitnih pitanja na koja istraživač treba da odgovori kada krene da istražuje fenomen ekstremizma. Istakla je značaj odgovarajuće istraživačke tehnike prilikom istraživanja nasilnog ekstremizma i objasnila realizaciju istraživanja: izradu instrumenata, prikupljanje podataka i njihovu obradu.

Veoma značajno za istraživačku zajednicu je to što je M.A. Aleksandra Marković napravila pregled literature (domaće i inostrane) o nasilnom ekstremizmu, što će predstavljati veliku olakšicu svima onima koji planiraju da izučavaju ovako kompleksan i amorfan fenomen kao što je ekstremizam. Navedeni su i relevantni primeri istraživanja nasilnog ekstremizma - „Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji (CeSID/UNDP)”. Time je zaokružen metodološko-sociološki pristup istraživanja nasilnog ekstremizma.

Nadamo se da će ova knjiga koju predajemo sudu javnosti biti od značaja ne samo akademskoj zajednici, već i praktičarima koji rade na prevenciji i borbi protiv nasilnog ekstremizma. Koliko će naš zajednički napor da pomognemo u istraživanju (a samim tim i prevenciji nasilnog ekstremizma) biti od koristi, prepustićemo sudu vremena.

Beograd, decembar, 2019.

Prof. dr Marija Đorić

Prvi deo
POLITIKOLOŠKI PRISTUP

Prof. dr Marija Đorić

I

ŠTA JE TO EKSTREMIZAM?

Nasilni ekstremizam i radikalizacija su pojmovi o kojima se sve više govori ne samo u akademskim i institucionalnim krugovima, već su postali sastavni deo svakodnevnog života. Mediji u velikoj meri doprinose popularizaciji ekstremizma i radikalizacije, često koristeći ove termine „ad hoc” i u pogrešnom kontekstu, a sve radi senzacionalizma. Koliko je reč „ekstremizam” frekventna, vidi se po tome što se u ovom trenutku na Gugl pretraživaču nalazi 7.130.000 vesti sa tagom „ekstremizam”³, dok „radikalizacija” beleži „tek” 123.000 rezultata.⁴

Da je akademski svet zainteresovan za istraživanje ekstremizma, vidi se i po tome što narasta broj radova i istraživanja na ovu temu. *Gugl buks* je 9. maja 2015. godine zabeležio 593.000 knjiga i drugih tekstova koji u naslovu sadrže reč „ekstremizam”.⁵ Danas je taj broj mnogo veći i iznosi 1.910.000.⁶ Vidimo da se broj tekstova na temu ekstremizma skoro četvorostručio za samo četiri godine.

Na svetskom, regionalnom, nacionalnom, pa i lokalnom nivou, imamo sve veći broj projekata koji za cilj imaju prevenciju nasilnog ekstremizma i radikalizacije, što ukazuje na činjenicu da savremeno društvo ima velikih problema sa nasiljem koje generiše ekstremizam. Države i međunarodne organizacije usvajaju različita dokumenta, strategije, akcione planove i programe kojima bi se sprečilo širenje pošasti zvane – ekstremizam.

Kolika opasnost čovečanstvu pretila od nasilnog ekstremizma i terorizma, vidi se na osnovu statistike GTD (Global Terrorism Database), prema kojoj je od 1970. do 2017. godine u svetu bilo 170.000 terorističkih akata, s tim što je samo u 2017. od posledica

3 U oba slučaja su korišćene engleske verzije reči „extremism” i „radicalization” zbog frekventnosti ovog jezika. https://www.google.rs/search?q=extremism&source=lnms&tbm=nws&sa=X&ved=0ahUKEwi04bn1_c_jAhWK14sKHWdRCgIQ_AUIEigC&biw=1024&bih=679, 25. 07. 2019.

4 https://www.google.rs/search?biw=1024&bih=679&tbm=nws&ci=jJM5XbnkDKHHrg-S9u4og&q=radicalization&oq=radicalization&gs_l=psy-ab.3...252092.254451.0.255238.14.14.0.0.0.270.1681.4j3j4.11.0...0...1c.1.64.psy-ab..3.0.0...0.B5bK3vs-uws, 25. 07. 2019.

5 Vidi: Marija Đorić, *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 13.

6 <https://www.google.com/search?tbm=bks&q=extremism>, 25.07.2019.

terorizma i nasilnog ekstremizma preminulo 18.814 osoba.⁷ Smatra se da je jedna od najviolenatnijih godina bila 2014, nakon koje se broj smrtnosti smanjio. Najveći broj terorističkih napada se tokom 2017. dogodio u Iraku i Siriji⁸, dok je najsmrtonosnija teroristička grupa u 2017. godini bila Islamska država.⁹ Delovi Iraka i Sirije su prethodnih godina najviše bili ugroženi terorizmom i nasilnim ekstremizmom. *Global Terrorism Index* za 2018. godinu jasno pokazuje da se terorizam proširio i na mnoge druge zemlje. Na vrhu ovog indeksa po broju smrtnosti i dalje se nalazi Irak sa 9.746 mrtvih, potom slede Avganistan (9.931) i Nigerija (8.660), dok je Sirija na četvrtom mestu sa 8.315 stradalih osoba u terorističkim napadima.¹⁰

Evidentno je da živimo u „eri nasilja”. Uprkos tome što je čovek civilizacijski znatno evoluirao u pogledu tehnike i tehnologije, čini se da je njegov primitivni, ubilački nagon i dalje prisutan i da svoje najeksplicitnije obličje pokazuje u vidu nasilnog ekstremizma.

Zbog svih ovih navedenih činjenica neophodno je raditi na multidisciplinarnom istraživanju nasilnog ekstremizma i radikalizacije (kao njegovog neizostavnog procesa). Upoznajući prirodu ekstremizma i njegove fundamentalne karakteristike, savremeno društvo će moći da sprovede ne samo borbu, već i prevenciju nasilnog ekstremizma, čime će doprineti daljem razvoju demokratije i mira u svetu.

Da bi se do toga došlo, moramo upoznati sva lica i naličja ekstremizma, što nije nimalo lako jer je reč o jednom neuhvatljivom, varijabilnom i veoma kompleksnom fenomenu, koji se poprilično menja u zavisnosti od vremena i prostora. Upravo zbog toga je neizmerna uloga akademske zajednice u objašnjavanju fenomenologije nasilnog ekstremizma, čime se olakšava dalji rad državnih i međunarodnih institucija u kontekstu njegovog suzbijanja.

7 <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/12/Global-Terrorism-Index-2018.pdf>, 23. 07. 2019.

8 <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/12/Global-Terrorism-Index-2018.pdf>, 23. 07. 2019.

9 Isto

10 <http://visionofhumanity.org/reports/>, 22. 07. 2019.

1.1. Ekstremizam kao „granična pojava”

Ekstremizam se kao pojam ustalio u savremenom društvu, te se neretko mogu čuti izrazi poput „ekstremnog ponašanja”, „ekstremističke pojave”, „nasilnog ekstremizma”, „religijskog ekstremizma”, „ekstremističke organizacije” itd. Ukoliko se rukovodimo etimologijom reči¹¹, uočićemo da se ekstremizam uvek vezuje za određene „krajnosti” koje se uglavnom nalaze na granici dozvoljenog, sa tendencijom da pređu tu granicu. Tako postoji i granica ljudskog tela omeđena ekstremitetima (rukama i nogama), koji postavljaju barijeru između našeg Bića i ostatka sveta. Čovek je odvajkada postavljao granice ne samo u svom ličnom već i u širem političkom, geografskom i duhovnom prostoru. One su tu da bi nas štitile od opasnog i nepoznatog, zahvaljujući njima vidimo jasnu distinkciju između Nas i Njih. Kada je reč o ličnom prostoru, u njega ćemo pustiti samo one najbliže, one kojima verujemo i za koje smo sigurni da nam neće nauditi. Po tom principu, neprijatelje nastojimo da držimo što dalje od sebe, kako nam ne bi naudili i prešli granicu dozvoljenog, dok prijateljima dajemo mogućnost da nam priđu što bliže.

Uloga granice u kontekstu bezbednosti najbolje se vidi kroz istoriju. Kinezi su izgradili čuveni Kineski zid (koji predstavlja ne samo najduži zid na svetu već i najveći bezbednosni objekat) kako bi napravili granicu razdvajanja sa nomadskim plemenima iz Evroazije. Ljude su razdvajale veštačke granice koje je čovek sam pravio, ali i prirodne granice, koje je često doživljavao kao geografske prepreke za međusobno povezivanje. Tako su, na primer, vodene površine bile značajna geografska barijera između ljudi, ali s vremenom se čovek naučio da savlada i te prepreke, što se najbolje videlo na primeru atinske „talasokratije” u antičkom periodu¹².

Fizičke granice su vidljive i lako ih je primetiti, međutim, postoje i one nevidljive, duhovne, spiritualne granice, koje se ne mogu neposredno uočiti. One se često baziraju na emociji, verovanju, iracionalnosti. Takva je granica odavno povučena između Istočnog i Zapadnog rimskog carstva još 1054. godine, kada je nastao raskol između pravoslavaca i katolika (u istoriji poznat kao Velika šizma).

11 Lat. *extremus* – krajnji, poslednji, najviši, prekomeran, preteran. U širem kontekstu može označavati i krajnju zbunjenost, krajnju nevolju i sl.

12 Pomorska moć, razvijena zahvaljujući izlazu na more.

U svemu tome najgore su prošli oni narodi koji su gradili svoje države na granici koja deli Istok od Zapada.¹³

Problem sa granicama je u tome što su promenljive i nestabilne i što se mogu menjati (milom ili silom). Setimo se samo koliko su se državne granice menjale posle velikih istorijskih sukoba kakvi su, recimo, Prvi i Drugi svetski rat. Isto tako se i u kontekstu ekstremizma granice „normalnog” i „prihvatljivog” mogu vrlo lako menjati u zavisnosti od vremena i prostora. Upravo zbog toga u društvenim naukama prilikom izučavanja određenih vrsta fenomena insistiramo na vremenskoj i prostornoj dimenziji u kojoj se javljaju. Tako se, na primer, pojam nacionalizma iz 19. veka ne može poistovetiti sa nacionalizmom nastalim u vreme građanskih ratova u SFRJ. Prvo shvatanje nacionalizma bilo je blisko povezano sa nacionalnim oslobođenjem i stvaranjem nekih značajnih nacionalnih država (poput Nemačke i Italije), dok je drugo poimanje nacionalizma demonizovanog karaktera i shvaćeno pretežno u negativnom kontekstu zbog violentnih ideoloških interpretacija.

Upravo zbog vremenske i prostorne distinkcije ekstremizmu treba pristupiti veoma oprezno prilikom njegovog izučavanja. Ukoliko najpre razmotrimo vremensku dimenziju, videćemo da je ono što danas doživljavamo kao ekstremizam nekada bilo sasvim „normalno” i dozvoljeno ponašanje. Dobar primer su obredi ljudskog žrtvovanja kod plemena Maja, koji su podrazumevali brutalne rituale vađenja srca dok ono još kuca.¹⁴ Slične obrede su sprovodili i Asteci, a neki hroničari su zabeležili da je za samo nekoliko dana ubijano i do 80. 000 ljudi.¹⁵ Za Maje i Asteke su ovi obredi žrtvovanja predstavljali sasvim normalnu, čak i poželjnu pojavu (jer su smatrali da donosi bogatstvo i prosperitet njihovom društvu), dok bi se u savremenom vremenskom kontekstu ovakvo ponašanje smatralo ekstremističkim i bestijalnim.

I prostorni kontekst je veoma značajan u određivanju ekstremizma, čak i ako se radi o istoj vremenskoj dimenziji. Uzećemo primer kamenovanja, što je uobičajena praksa legalnog kažnja-

13 Dobar primer su Srbi, koji su gradili svoju državu na granici koja je povučena između Istoka i Zapada.

14 Cilj ovakvog žrtvovanja imao je religijsku dimenziju kako bi se umilostivili bogovi. Nakon vađenja srca žrtvi bi se najčešće odrala koža, koju bi potom odenulo svešteno lice. Ovakav način žrtvovanja bio je karakterističan za period između 10. i 16. veka.

15 Antonio Grimaldi, *Teoxi, Mayan Prince: II. Montezuma's Rage*, Author House, Bloomington, 2012, str. XV

vanja u nekim državama, poput Bruneja. U ovoj zemlji je 2019. godine stupio na snagu zakon o kamenovanju za homoseksualni akt,¹⁶ dok se u SAD, Australiji i većini evropskih zemalja radi na proširenju prava homoseksualne manjine. Očigledno je da se kamenovanje smatra ekstremnom metodom u zapadnoevropskom društvu, dok je sasvim normalno prihvaćeno u nekim drugim državama.

Lice i naličje ekstremizma uslovljeno je i različitim kulturološkim i običajnim normama. Iako živimo u 21. veku, danas je u nekim zemljama ostao običaj da se maloletne devojčice (pod prisilom) udaju za mnogo starije muškarce, što rezultira različitim posledicama. Jedna od takvih zemalja je i Avganistan¹⁷, u kome se oko 57 odsto devojčica udalo pre navršene 16. godine.¹⁸ Neretki su i slučajevi u kojima se devojčice uzrasta 9-12 godina udaju za muškarce između 30 i 40 godina. Mnoge od njih podlegnu fizičkim povredama već posle prve bračne noći, jer je reč o deci koja su prisiljena na intimne odnose sa zreloom osobom.¹⁹ Ovakve pojave nalaze opravdanje u religijskim, običajnim i kulturološkim normama, ali je najčešći razlog finansijske prirode – roditelji uglavnom dobiju nadoknadu za svoje kćeri u vidu novca. Sledeći razlog je želja da se „sačuva čast” devojčica pre nego što se oforme u zrele žene. U većem delu savremenog sveta ovaj vid seksualnog zlostavljanja dece percipira se kao pedofilija, smatra se ekstremnim i zakonom je kažnjiv.²⁰

Na osnovu svega priloženog možemo konstatovati da je teško odrediti šta je to zapravo ekstremizam, te ćemo koristiti jednu od opštih definicija koja se lako može primeniti u savremenom društvu: „Ekstremizam je ponašanje i mišljenje koje se nalazi na granici dozvoljenog, sa tendencijom da se ta granica pređe, a što je u suprotnosti sa pravnim, običajnim i kulturološkim normama jednog društva. Kao takav, ekstremizam je nepoželjna pojava zato što ne korespondira sa vrednosnim sistemom savremene demokratije, jer direktno podriva pravnu državu i vladavinu prava. Njegova

16 <http://rs.n1info.com/Svet/a473231/U-Bruneju-stupio-na-snagu-zakon-o-kamenovanju-za-homoseksualni-akt.html>, 18. 09. 2019.

17 Osim u Avganistanu, prisilna udaja maloletnika karakteristična je i u Jemenu, Etiopiji, Indiji.

18 <https://www.blic.rs/vesti/svet/zastrasujuca-sudbina-devojica-koje-roditelji-udaju-za-starce/v7bbx11>, 19. 09. 2019.

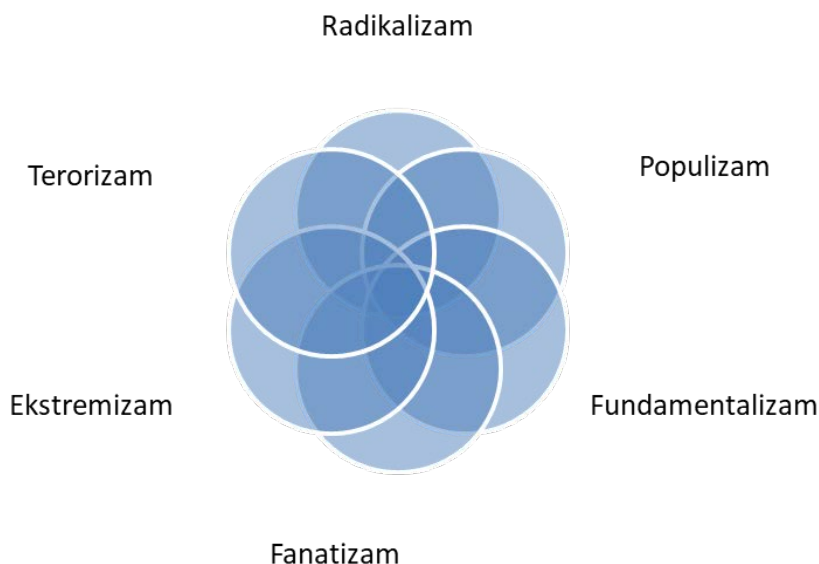
19 Smrt nastaje uglavnom kao posledica krvarenja usled povreda na genitalijama.

20 Osim seksualnog zlostavljanja, ovde se može primetiti i finansijsko zloupotrebljavanje dece.

krucijalna karakteristika jeste upotreba nasilja ili sklonost ka nasilju (koja se ne mora uvek realizovati)”²¹

1.2. Ekstremizam i srodni fenomeni

Objasnili smo uticaj vremenskog, prostornog i kulturološkog faktora u određenju ekstremizma. Sledeći izazov u izučavanju ekstremizma jeste sličnost sa srodnim fenomenima. Naime, ekstremizam se često poistovećuje sa terorizmom, radikalizmom, fanatizmom, fundamentalizmom i populizmom.²² Reč je o srodnim fenomenima, koji se prepliću i preklapaju poput koncentričnih krugova, ali oni nisu identični.

Navedeni fenomeni se u određenim delovima dodiruju i predstavljaju naličje jedni drugima, ali treba voditi računa o tome da među njima (pored sličnosti) postoje neosporne razlike, koje ih čine posebnim. Najčešće poređenje je između terorizma i ekstremizma (posebno kada je reč o nasilnom ekstremizmu). Međutim, treba

21 Marija Đorić, *Ekstremna levica: ideološki aspekti, levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 22.

22 Više o ovome videti u: Marija Đorić, *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Nauka i društvo Srbije, Beograd, 2014, str. 37-52.

imati u vidu da, iako je svaki terorizam u isto vreme i ekstremizam, to ne važi u obratnom kontekstu. Zapravo, ekstremizam ne mora uvek doći do nivoa terorizma.²³ Zbog toga se često terorizam percipira kao „ekstremizam na delu”. Pojednostavljeno, to bi izgledalo ovako: ekstremista koristi govor mržnje, preti, poseduje violentan sistem vrednosti, ali još uvek to ne sprovodi eksplicitno u praksi. Terorista, sa druge strane, deluje kroz praktičnu upotrebu nasilja. Naravno da postoje i one prelazne forme, poput nasilnog ekstremizma, koje ćemo elaborirati u nastavku rada.

Sličnosti i razlike između ekstremizma i ostalih srodnih fenomena mogu se jasno videti ako se vodimo principom *genus proximum i differentia specifica*. Ono što na prvi mah povezuje terorizam i ekstremizam jeste njihova negativna percepcija u javnosti. To znači da pred sobom imamo ozloglašene, tj. demonizovane fenomene. Oba fenomena teže da šokiraju svojim delovanjem i predstavljaju nepoželjne pojave u savremenim demokratskim društvima, jer destabilizuju društvenopolitičke sisteme. U zajedničke osobine se još može svrstati i isključivost, koja podrazumeva sagledavanje sveta u „crno-beloj” varijanti. To bi značilo da „ko nije sa nama, on je protiv nas”. Ideja o posebnosti (kao ideja samoekskluziviteta) takođe je prisutna kod ekstremista i terorista, što je često kombinovano sa grupnim narcizmom.²⁴

Kada je reč o razlikama, prva koja se odmah uočava je ta da je terorizam isključivo politički fenomen, za razliku od ekstremizma, koji se može javiti u različitim oblastima društva – sportu, politici, religiji, umetnosti itd. Da bi se određeno političko nasilje odredilo kao terorizam²⁵, ono mora da ima politički cilj, politički motiv i političke konsekvence. Osim toga, u zakonskom pogledu je mnogo lakše sankcionisati terorizam u odnosu na ekstremizam. Interesantno je da, na primer, u Krivičnom zakonu Republike Srbije ne postoji krivično delo ekstremizma (dok postoji krivično delo terorizma), ali zato postoje sinonimi koji ga mogu zameniti, poput „govora mržnje”, „izazivanja verske, religijske i nacionalne netrpeljivosti”, „diskriminacije” itd.

23 Dobar primer toga su ekstremisti u sportu, tj. huligani, koji još uvek nisu dostigli nivo terorista.

24 Ideja o tome da je grupa kojoj ekstremista/terorista pripada jedina ispravna, najbolja i ekskluzivna.

25 Često se u javnosti pravi greška kada se najbrutalniji violentni događaji povezuju sa terorizmom, a nisu politički motivisani. Ono što određuje terorizam nije samo hipertrofirnost nasilja već namera, motiv i posledice koji uvek moraju biti politički obojeni.

Kada je reč o radikalizmu, on se često (pogrešno) koristi kao sinonim za ekstremizam. Veoma je bitno naglasiti da ono što je radikalno ne mora u isto vreme biti ekstremno, pa samim tim i negativno. Ovde je takođe važno napraviti distinkciju između radikalizacije i fenomena radikalizma. Dok je u prvom slučaju reč o procesu (koji ćemo u nastavku rada detaljno objasniti), radikalizam je fenomen koji se uglavnom shvata na dva načina:

1. Kao vraćanje korenima, tj. povratak na staro (o čemu govori etimologija reči – lat. *radix* – koren)

2. Kao „obnavljanje iz korena”, što ne mora imati retrogradan pristup, već naprotiv, može čak podrazumevati neke inovativne i pozitivne promene.²⁶

Radikalizam nije nužno negativan (može ponekad imati i pozitivnu konotaciju), za razliku od ekstremizma, koji je demonizovan fenomen. Zajedničko za oba fenomena je to što nisu isključivo vezani za političko polje (za razliku od terorizma). Radikalizam se može sresti i u filozofiji, u formi „filozofskog radikalizma”, koji podrazumeva uspeh društva jedino ukoliko se temelji na naučnom saznanju.²⁷ Može se pronaći i u obliku „radikalnog feminizma”, koji je zastupala Kejt Milet (Kate Millett). Ovaj oblik radikalizma forsirao je korenite promene u društvu, sa ciljem sprečavanja rodnog ugnjetavanja, smatrajući ga primarnim, dok je ostale oblike društvenog ugnjetavanja (rasno, nacionalno itd.) označavao sekundarnim.

Fundamentalizam je još jedan u nizu fenomena koji se kako u nauci, tako i u praksi, često koristi kao sinonim za ekstremizam. Značajna odlika fundamentalizma je ta što je ponikao u okrilju religije. Iako se danas fundamentalizam najčešće pripisuje islamu, njegovo izvorno poreklo je protestantizam, tačnije evangelizam. Kako nisu mogli prihvatiti neke inovacije u hrišćanstvu, evangelisti su objavili dokument pod nazivom *Osnove* (The Fundamentals), koji je za osnov svog učenja uzimao doslovno tumačenje Biblije. Neki izvori ukazuju na to da se prvi put izraz „fundamentalizam” upotrebio u Njujorku, 1920. godine na baptističkoj konferenciji.²⁸

26 Prema: Marija Đorić, *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Nauka i društvo Srbije, Beograd, 2014, str. 43.

27 Zastupnici ovog pravca bili su Džejms Mil, Džeremi Bentam i drugi, a nastao je kao izraz potrebe građanstva za inovacijom društvenog i političkog sistema.

28 Tada je Kurtis Li Lovs (Curtis Lee Laws) objavio spise pod nazivom *Watchman*. Prema: Sha

Etimološki gledano (lat. *fundamentum* – osnova, baza), fundamentalizam se uvek povezuje sa osnovama nekog verovanja ili tumačenja. Sklonost ka fundamentalizmu je uobičajena u velikim društvenim previranjima, kakve su krize, što se može primetiti i u slučaju ekstremizma. Takođe, oba fenomena vrlo blisko „koketiraju” sa religijom, zloupotrebljavajući njene dogme kako bi realizovale svoje ciljeve.

Iako se kao i ekstremizam može javiti u svim sferama društva²⁹, fundamentalizam je ipak najbliži religiji u kojoj je i ponikao. Biti fundamentalista nije uvek negativna karakteristika, posebno ukoliko se poštuju neke umerene „osnove” na kojima se izgradila određena ideja i ukoliko ne involvira nasilje.³⁰ Međutim, neke vrste religijskog fundamentalizma ostavile su ogromne posledice ne samo po određeno društvo u kome su se javile već i na globalnom nivou.³¹

Fanatizam se, poput fundamentalizma, takođe izvorno vezuje za religiju. Erih From je konstatovao da su fanatici narcisoidne ličnosti koje obožavaju svoje idole: „Na taj način, potpunim potčinjavanjem svom idolu, fanatik dobiva strasan smisao života, značenje života; jer se u svojoj podložnosti identifikuje sa tim idolom, kojeg je uveličao i učinio apsolutnim.”³² Kod fanatika se mogu primetiti dodatna ostrašćenost, isključivost i apstraktnost mišljenja. Kao i ekstremista, i fanatik gleda svet u „crno-beloj” boji i prihvata ispravnim samo ono što je deo njegovog vrednosnog sistema. Oni koji se drznu da posumnjaju ili ospore taj vrednosni sistem lako postaju njegovi neprijatelji. Ako bismo hteli da podvučemo jasnu razliku između ekstremizma i fanatizma, videli bismo da je religijska osnova upravo ta linija razdvajanja – fanatik je prevashodno religijski orijentisan, dok se ekstremisti mogu javiti i u ostalim sferama društvenog spektra. Obe pojave su negativno prihvaćene u društvima savremene demokratije jer narušavaju zakone, netolerantne su i favorizuju nasilje. U poređenju sa

William, *The Struggle Over the Past – Fundamentalism in the Modern World*, University of America Press, New York, 1989, str. 67.

29 U teoriji i praksi se sreću politički ekstremizam, religijski fundamentalizam, ekonomski fundamentalizam itd.

30 Amiši su pravi predstavnici ovog primera tzv. umerenog fundamentalizma, koji propagira mir.

31 Dobar primer negativne vrste religijskog fundamentalizma su Talibani u Avganistanu, koji su iznedrili terorizam i proširili svoj destruktivan ideološki uticaj na ostatak sveta.

32 Erih From, *Autoritet i porodica*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 114.

fundamentalizmom, koji se pretežno vraća nekim starim „osnovama” ili „izvorima” saznanja, tj. učenja, fanatik može prihvatiti i neke nove ideje za koje smatra da su relevantne i u skladu sa njegovim vrednosnim sistemom.

Poslednji u nizu srodnih fenomena sa ekstremizmom, koji je ujedno i najudaljeniji od njega, jeste – populizam. Danas se često u zemljama Zapadne Evrope, koje su opterećene imigrantima, populizam poistovećuje sa desničarskim ekstremizmom.³³ I dok populizam podilazi masama služeći se demagogijom, ekstremizam je takođe sklon obmanjivanju, i to nudeći „laka rešenja u teškim vremenima”. Zapravo, ekstremizam je elitistički pojam, za razliku od populizma (koji uvek ide ka masi), što je glavna linija razdvajanja između ova dva fenomena. Takođe treba naglasiti da se populizam pretežno vezuje za političku sferu društva, dok se sa ekstremizmom možemo sresti (kao što je već naznačeno) u sportu, religiji, umetnosti, kulturi itd. Linija u kojoj se spajaju ekstremizam i populizam su – ciljne grupe. Oba fenomena uglavnom targetiraju edukovane ljude koji su isfrustrirani svojim položajem u loše organizovanom političkom sistemu, ali i neobrazovane mase, kojima je lako manipulirati.³⁴

Jedna od najčešćih grešaka sa kojom se srećemo u određenju populizma je ta da ga uglavnom povezuju sa desničarskom ideologijom. Populizam je i te kako aktuelan i u levičarskom ideološkom spektru, o čemu svedoči sijaset primera iz bliže i dalje istorije.³⁵ U savremenoj demokratiji oba ova termina nisu poželjna, upravo zbog svojih manipulativnih svojstava.

1.3. Klasifikacije ekstremizma

Da bi se dobro razumeo fenomen ekstremizma, a samim tim i sproveda adekvatna društvena prevencija, neophodno je napraviti njegovu klasifikaciju. Razvrstavanje ekstremizma najbolje je sprovedi na osnovu relevantnih kriterijuma. Jednu od savremenih preciznih klasifikacija ekstremizma napravio je Evropol (Europol), koji je kao osnovni kriterijum koristio motiv delovanja, te u svojim

33 Ova pojava je u naučnim krugovima poznata kao *populistički ekstremizam*.

34 Više o populizmu videti u: Paul Adam Taggart, *Populism*, Open Univ. Press, Buckingham, 2000.

35 Dobar primer je staljinistički režim u vreme SSSR-a, dok se od modernijih predstavnika levičarskog populizma može izdvojiti venezuelanski predsednik Čavez (Hugo Chávez).

redovnim godišnjim izveštajima izdvaja: džihadistički³⁶, etno-nacionalistički, levičarsko-anarhistički, desničarski i individualni terorizam (ekstremizam).³⁷

Smatramo da je najbolje odrediti vrstu ekstremizma na osnovu programsko-ciljne orijentacije delovanja. Dakle, mapiramo koji je krajnji cilj ekstremizma i na osnovu toga profilisemo njegov ideološki karakter i vrednosni sistem. Ovaj kriterijum klasifikacije bi proizveo tri velike grupe ekstremizma, koje bi se dalje delile na svoje podgrupe:³⁸

1. Ideološki motivisan ekstremizam

1.1. Levičarski ekstremizam (npr. FAI – „Federazione Anarchica Informale” u Italiji)

1.2. Desničarski ekstremizam (npr. „Krv i čast” tj. „Blood and Honour”, međunarodna grupa sa ograncima u više desetina zemalja)

2. Etno-nacionalistički ekstremizam (npr. „Oslobodilačka vojska Kosova”³⁹ u Srbiji)

3. Religijski motivisan ekstremizam

3.1. Ekstremizam zasnovan na interpretacijama tzv. velikih religija (npr. ISIS- „Islamska država” u Siriji i Iraku ili “Boko haram” u Nigeriji, a dobar primer su i krstaški ratovi iz daleke prošlosti)

3.2. Ekstremizam verskih sekti (npr. „Aum Šinrikjo” u Japanu)

Ekstremizam se takođe može klasifikovati i na osnovu **aktera** koji izvršavaju ekstremistički akt.⁴⁰ Po tom kriterijumu izdvajamo:

36 Interesantno je da je Evropol džihadistički terorizam i ekstremizam u ranijim izveštajima označavao kao „islamistički”. Pretpostavlja se da se izraz „islamistički” izbegava jer može doći do stigmatizacije svih muslimanskih vernika, što bi bilo pogrešno. Ekstremisti koji zloupotrebljavaju islam zapravo koriste ideološke interpretacije religije kojima bi opravdale njihova violentna dela, sa čime se ne slaže većina umerenih vernika.

37 Videti više o tome na: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/terrorism-situation-and-trend-report-2019-te-sat>, 16. 10. 2019.

38 Prema: Marija Đorić, *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 24-25.

39 OVK je bila prepoznata prvenstveno kao teroristička organizacija, o čemu svedoče i mnogobrojne liste terorizma na međunarodnom nivou.

40 Ovaj deo klasifikacije je inspirisan podelom terorizma u Dragan Simeunović, *Terorizam*, Pravni fakultet, Beograd, 2009, str. 84.

1. Individualni ekstremizam
2. Ekstremizam organizacija, pokreta i grupa
3. Institucionalni ekstremizam

Dalje klasifikacije možemo sprovoditi prema raznim drugim kriterijumima, u zavisnosti od metodološkog konteksta. Izdvojićemo neke od najaktuelnijih.

Vrlo bitan kriterijum klasifikacije jeste i **stepen nasilnosti**, u okviru kojeg izdvajamo:

1. Nasilni ekstremizam
2. Nenasilni ekstremizam

Prema broju izvršilaca:

1. Individualni ekstremizam
2. Grupni ekstremizam

Prema vremenu nastanka:⁴¹

1. „Stari” ekstremizam – odnosi se na period od početka 20. veka, pa sve do završetka Hladnog rata
2. „Novi” ekstremizam – pokrenut je procesom globalizacije i prevashodno migracionim kretanjima.

Prema državljanstvu (domicilu) izvršioca ekstremističkog akta:

1. Domaći („homegrown”) ekstremizam
2. Međunarodni ekstremizam

Prema odnosu ka političkoj sferi:

1. Politički ekstremizam
2. Nepolitički ekstremizam (ekstremizam u sportu, društvu...).

Kod ove poslednje klasifikacije bitno je napomenuti da je u užem kontekstu ekstremizam uvek političkog karaktera. Međutim, postoji mogućnost i jednog razudnijeg, šireg shvatanja ekstremizma koji nije isključivo vezan za političku sferu, a to je tzv. nepolitički ekstremizam. Njega srećemo u sportu (u vidu

⁴¹ Više o ovome videti u: Marija Đorić, *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 26-27.

ekstremnih sportova poput paraglajdinga, bandži-džampinga, brdskog biciklizma itd. ili u vidu ekstremističkog ponašanja publike na sportskim priredbama, tj. huliganizma) i u raznim drugim segmentima društva. Ovaj tzv. nepolitički ekstremizam odnosi se na ponašanje ili mišljenje u nekoj sferi društva koje je označeno kao preterivanje i koje krši određene pravne, religijske ili običajne norme (ili je na granici da ih prekrši).

Na kraju treba naglasiti da pored ovih, uslovno rečeno, „čistih” vrsta ekstremizma, postoje i one prelazne varijante koje nastaju kombinacijom nekoliko kriterijuma.

1.4. Ekstremizam kroz istoriju

Za društvene fenomene (kakav je ekstremizam) poprilično je teško odrediti tačan datum njihovog nastanka. Razlog je, pre svega, u dinamičnom karakteru društva, u različitim izvorima istraživanja, političkoj manipulaciji, dvostrukim standardima, različitoj percepciji jedne te iste pojave od strane različitih aktera itd. Osim toga, nastanak jedne pojave ne poklapa se sa njenim definicionim određenjem u institucionalnom ili akademskom diskursu. Često prođe značajan vremenski period od nastanka određenog fenomena do njegovog jasnog etabliranja u nauci ili društvu. Takav problem prati i fenomen ekstremizma.

Ne može se s pouzdanošću utvrditi kada je ekstremizam (kakvim ga danas percipiramo) nastao, ali se može analizirati evolucija⁴² njegovih pojavnih oblika kroz istoriju. Još u antičkoj Grčkoj filozofi su otkrili da je preterivanje (tj. ekstremizam) svake vrste opasno po društvo. Ovom temom se bavio i Aristotel, koji je kritikovao krajnosti (*akrai*), smatrajući da svaki građanin atinskog polisa treba da teži umerenosti (*mesotes*).⁴³ Stari Grci su isticali da je preterivanje u svemu opasno, pa čak i u pozitivnim stvarima. Tako su smatrali da društvenu harmoniju u zajednici (polisu) narušavaju ne samo počinioci krivičnih dela već i oni koji bi se izdvojili od proseka bogatstvom ili društvenim uticajem.⁴⁴ Aristotel

42 Mnogo je lakše istražiti razvoj određene (konkretne) vrste ekstremizma kroz istoriju kakvi su, na primer, religijski ekstremizam, levičarski ekstremizam i sl.

43 Aristotel, *Nikomahova etika*, Globus, Zagreb, 1988, str. 7-25; Citirano prema: Marija Đorić, *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 18.

44 I u našem narodu postoji ona izreka o tome da je najbolja „zlatna sredina”, koja favorizuje

je, izučavajući društvenopolitičke sisteme, smatrao da je politeja relativno najbolja, upravo zbog toga što sadrži elemente oligarhije i demokratije, i što se bazira na umerenosti. I stari Latini su cenili umerenost svake vrste, te se iz tog perioda zadržala izreka *extrema sunt vitiosa*, tj. „ekstremi su puni nedostataka”. „Aristotelovski” gledano, suprotno ekstremizmu bila bi srednja tačka koja se nalazi na putu između nečega što je „premalno” i nečega što je „previše”.

Ekstremizam je veoma širok i razuđen po svojoj prirodi, te uključuje i upotrebu nasilnih sredstava i metoda. Dobar primer je Inkvizicija (preki katolički sud), koja je tokom nekoliko vekova koristila veoma brutalne metode i sredstva prilikom isleđivanja okrivljenih. „Ispitivanje” okrivljenih je legalizovalo mučenje, o čemu govori i papska bula „Ad extripanda” iz 13. veka. Izgladnjivanje do smrti, prekomerno nalivanje vodom (nakon koga bi pucala bešika), „žigosanje” užarenim olovom, čupanje udova različitim spravama... samo su neke od morbidnih metoda koje su inkvizitori koristili kako bi okrivljeni priznali svoje „grehove”. Interesantno je da mučenje nije bilo upražnjavano samo kao kazna za „grešnike”, već se pretežno koristilo kao metoda propitivanja. Kazne su bile različite: od smrti, preko izopštenja iz crkve, oduzimanja celokupne imovine i sl. Cilj Inkvizicije je bila „zaštita” crkve od jeretika i svih onih koji su pretendovali da je ugroze. Tokom viševekovnog delovanja (od 12. do 19. veka) Inkvizicija je odgovorna za smrt nekoliko desetina hiljada ljudi.⁴⁵

Mnoštvo je primera kroz istoriju koji bi danas za savremenog čoveka predstavljali ekstremizam, a koji su u to vreme bili u skladu sa pravnim, društvenim, religijskim ili običajnim normama. Najgore od svega je kada ekstremizam poprimi institucionalnu formu i kada država stane iza njega. Onda dobijamo totalitarne sisteme, poput nacizma, staljinizma, ustaštva i sl. U takvim sistemima je dozvoljeno hipertrofirano nasilje kako bi se, navodno, zaštitio sistem od neprijatelja. Karakteristično za ekstremizam je to da obavezno iziskuje postojanje „neprijatelja”, koji dobija ulogu „crne ovce” i preko kojeg se integriše celokupna zajednica. Takvu ulogu u nacističkoj Nemačkoj imali su Jevreji, dok je u ustaškoj NDH uloga „crne ovce” pripala Srbima, što se moglo videti po pravljenju

stanje uprosečenosti u društvu.

45 Perry Louis, *Jefferson's scissors: solving the conflicts of religion with science and democracy*, Xlibris Corp., 2009, str. 164.

specijalnih koncentracionih logora za decu (npr. Jastrebarsko)⁴⁶. Inače, neki teoretičari smatraju da se oblik državnog ekstremizma prvi put eksplicitno video tokom Francuske buržoaske revolucije, i to u periodu Jakobinske diktature.⁴⁷

Elementi ekstremizma se veoma lako mogu naći u praksi još od najranijih dana čovekove istorije, ali će fokus ovog istraživanja, pre svega, biti na etabliranju ekstremizma unutar akademskih i administrativnih (institucionalnih) krugova. Percepcija ekstremizma je često bila politički obojena, pa se kod pripadnika zapadno-evropske nauke početkom 20. veka ekstremistima nazivaju ruski boljševici.⁴⁸ Ovde je teško reći da li je ekstremizam najpre ponikao na levom ili desnom ideološkom spektru, ali je činjenica da se ekstremizam može javiti u svakoj ideologiji i da nijedna nije imuna na njega.

Osamdesetih godina dvadesetog veka Bakes i Jese (Uwe Backes, Eckhard Jesse) prvi put uvode (politički) ekstremizam unutar akademskog diskursa, praveći pri tom bitnu distinkciju između radikalizma i ekstremizma.⁴⁹ Bakes je i tvorac dvodimenzionalnog političkog spektra (zasnovanog na antidemokratiji i antikonstucionalizmu), kojim se određuju vrste ekstremizma.

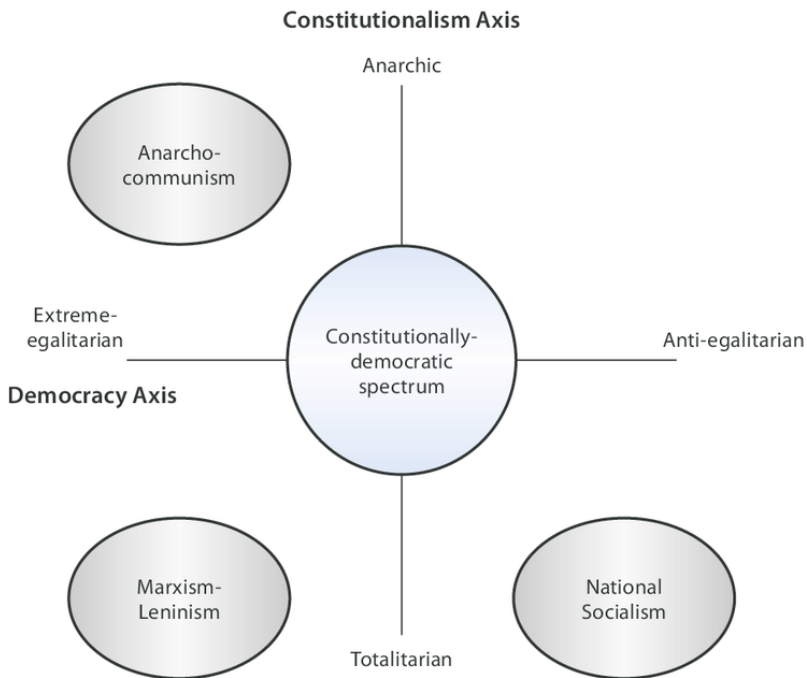
46 Ovo je jedinstven slučaj zabeležen tokom Drugog svetskog rata u okupacionim zonama koje su držali nacisti i fašisti. Jastrebarsko je bio logor za decu koja su dovedena posle bitke na Kozari i razdvojena od svojih roditelja. Mnoga od njih su indoktrinirana na najgori mogući način ustaškom ideologijom, a značajan broj njih izgubio je život tokom logorskih dana. Videti više o tome u: Marija Đorić, „Neoustaštvo u savremenoj Hrvatskoj”, *Nacionalni interes*, br. 3, 2016, str. 27-49. ili u: Rade Milosavljević, *Dečji ustaški koncentracioni logor Jastrebarsko*, GAMBIT, Jagodina; Donja Gradina: javna ustanova spomen-područja Donja Gradina, Muzej žrtava genocida, 2009.

47 Ronald Wintrobe, *Rational extremism: the political economy of radicalism*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2006, str. 3.

48 Prema: Uwe Backes, „Meaning and Forms of Political Extremism in Past and Present”, <http://www.cepsr.com/download/backesx20040401.pdf>, 22. 09. 2019.

49 Videti više o tome u: Uwe Backes, *Politische Extreme: eine Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis in die Gegenwart*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006; ili Uwe Backes, Jesse Eckhard, *Gefährdungen der Freiheit : extremistische Ideologien im Vergleich*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006.

Slika br. 1: <http://www.cepsr.com/dwnld/backesx20040401.pdf>

Source: Backes, 2007: 254.

Pored Bakesa, i mnogi drugi su slikovito prikazivali ideološki spektar, pa samim tim i najekstremnije političke ideje. Jedna od najnovijih grafičkih varijanti, nastala 2016, prikazuje ideološki trougao, zasnovan na američko-evropskim političkim opcijama, uključujući i njihovu istorijsku dimenziju (počevši od antičkog perioda, pa sve do savremenog doba).

II

NASILNI EKSTREMIZAM I RADIKALIZACIJA

2.1. Nasilje kao iskonski čovekov poriv

Da li je nasilje iskonski čovekov pratilac? Ovo kontroverzno pitanje čovek je postavljao samom sebi odvajkada. Ukoliko krenemo od hrišćanske istorije, videćemo da je prvo ubistvo, pa samim tim i nasilje, nastalo između braće – Kaina i Avelja. Od tog trenutka je, čini se, ljudski rod neraskidivim nitima povezan sa svojom violentnom prirodom. Ovo je pravac koji bi definitivno zastupali antropološki pesimisti, pronalazeći uzroke čovekove destruktivnosti u okruženju, nagonima, genetici i sl. Dakle, pojednostavljeno gledano, čovek je po prirodi nesavršen, „defektan” i stoga – sklon nasilju. Možda bi se tako lakše moglo razumeti postojanje naci-stičkih logora smrti, besmislenih ratova, brutalnih ubistava, vršnjačkog nasilja, „humanitarnih” vojnih intervencija, terorizma itd.⁵⁰

Nasuprot tome, antropološki optimisti bi, gledajući život kroz „ružičaste naočare”, smatrali da je čovek dobro, pošteno i neiskvareno stvorenje. Ovakvom percepcijom ljudskog bića bavio se Ahtar u svojoj „Psihologiji dobrote”⁵¹, navodeći nekoliko suštinskih principa koji su personifikacija onog najboljeg u nama: hrabrost, rezilijentnost, zahvalnost, velikodušnost, praštanje i žrtvovanje.

Istina se, kao po običaju, nalazi negde na sredini – između antropološkog pesimizma i antropološkog optimizma. Kao što postoje noć i dan, koji se naizmenično smenjuju, tako i čovek poseduje Dobro i Zlo u sebi. Šta će prevladati u određenom trenutku, uslovljeno je mnogobrojnim faktorima, počevši od primarne porodice, društvenog okruženja, bioloških faktora...

Postoje različite definicije nasilja. Uglavnom se pogrešno smatra da je nasilje tamo „gde ima krvi”, što je percepcija direktnog, tj. fizičkog nasilja. Često se prenebregava ona manje vidljiva, indi-

50 Ovakva objašnjenja “nesavršene” ljudske prirode svojstvena su i instinktivističkom pravcu (Hajnc Hartman, Sigmund Frojd, Ana Frojd), koji osnove čovekovog nasilja pronalazi u genetici, tj. instinktima.

51 Salman Ahtar, *Psihologija dobrote: hrabrost, rezilijentnost, zahvalnost, velikodušnost, praštanje i žrtvovanje*, Clio, Beograd, 2016.

rektna i psihička dimenzija nasilja koja daje višestruke posledice. Nasilje nije samo usmereno prema ljudima – ono se može primeniti nad životinjama, prirodom (životnom sredinom), materijalnim dobrima itd. Zajedničko svim ovim oblicima nasilja jeste njegovo svojstvo destruktivnosti. Nasilje za cilj ima uništenje nekoga ili nečega i zbog toga je negativna pojava u društvu. Svetska zdravstvena organizacija je nasilje definisala kao „namerno korišćenje fizičke snage i moći pretnjom ili akcijom prema samome sebi, prema drugoj osobi, ili prema grupi ljudi ili čitavoj zajednici, što bi moglo rezultirati ili rezultira povredom, smrću, psihološkim posledicama, nerazvijenošću ili deprivacijom”.⁵²

Iako postoji bezbroj povoda za nasilje, uzroci nasilja obično se objašnjavaju na osnovu određenih teorijskih pristupa. Tako je Simeunović polazio od teorija uslovljenosti i prirođenosti objašnjavajući nasilje kod čoveka⁵³, dok Šinkel (Willem Schinkel) razlikuje dva teorijska pravca: formalizam i determinizam. I dok se formalizam zasniva na ideji antropološkog pesimizma da je čovek zao „sam po sebi”, determinizam uzroke nasilja objašnjava spoljašnjim okolnostima i faktorima koji okružuju čoveka.⁵⁴

Gledano kroz istoriju, reklo bi se da je čovek samom sebi najveći neprijatelj. Nijedna vrsta nije bila toliko krvoločna prema pripadnicima svoje vrste kao čovek. O tome je veoma opsežno pisao Konrad Lorenc (Konrad Lorenz), ukazujući kako je ljudska agresivnost mnogo veća negoli agresivnost primata.⁵⁵ On zapaža da kod zveri postoji određena vrsta „kočnice” koja ih sprečava da ubiju pripadnika svoje vrste – dobar primer je borba vukova za ženku, koji međusobno kontrolišu ugriz na vratu kako ne bi ubili protivnika.⁵⁶ Ljudsku agresivnost Lorenc je objašnjavao nagomilavanjem energije u neuronima, što s vremenom (ukoliko se ne sublimira), dovodi do prave eksplozije nasilja.

52 *World report on violence and health: summary*, Geneva, World Health Organization, 2002.

53 Dok teorije uslovljenosti pronalaze uzroke nasilja u čovekovom okruženju, teorije prirođenosti smatraju da se čovek rađa sa violentnim potencijalom i da je ono predisponirano određenim biološkim faktorima. Prema: Dragan Simeunović, *Teorija politike*, Nauka i društvo Srbije, Beograd, 2002.

54 Willem Schinkel, *Aspects of violence: a critical theory*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2010.

55 Više o tome videti u: Konrad Lorenz, *O agresivnosti*, Vuk Karadžić, Beograd, 1970.

56 Cilj borbe je da se pokaže ko je jači mužjak, kako bi se osvojila ženka, a ne ubijanje pripadnika svoje vrste.

Neka novija istraživanja ukazuju da su genetske promene (na hromozomima 48 XXYY) uzročnici agresivnijeg ponašanja kod čoveka, kao i to da se one dovode u vezu sa nižim koeficijentom inteligencije (kod takvih osoba je IQ između 70 i 80).⁵⁷ Postoje i hipoteze o tome da je agresivnost kod muškarca predisponirana odnosom dužine prstiju na ruci (dok se ovakva korelacija nije mogla pouzdano utvrditi kod žena).⁵⁸ Činjenica je da se može pronaći spona između agresivnosti i nekih bioloških karakteristika, ali je isto tako neosporno da i okruženje igra značajnu ulogu u oblikovanju čovekovog života, pa samim tim i stepena agresivnosti.

Takođe treba praviti razliku između nasilja i agresivnosti. Dok je agresivnost kategorija motivacije i podsticaja, nasilje je kategorija ponašanja.⁵⁹ Zapravo, svako nasilje je oblik agresivnog ponašanja, ali za razliku od nasilja, koje je uvek destruktivno, agresija to ne mora da bude. Ukoliko čovek na pozitivan način sublimira svoj agresivni potencijal, on može rezultirati čak i pozitivnim učinkom – na primer, može postati uspešan sportista usmeravajući energiju na konstruktivan način.

Nasilje je srodno sa agresijom, ali i sa mnogim drugim fenomenima, poput sile i moći. Dok je nasilje dinamička kategorija, sila je statičkog karaktera, te je nasilje – rad sile.⁶⁰ Dobar primer sile su oružane snage jedne zemlje. Kada država počne da koristi svoje oružane snage, tj. silu (npr. u ratu), onda već možemo govoriti o nasilju.

I moć je blisko povezana sa nasiljem. Jedno od kontroverznih pitanja je: da li je nasilje izraz moći ili nemoći? Mills (Mills Wright) je isticao da čovek poseže za nasiljem kada je najslabiji, tj. kad više nema nikakve argumente.⁶¹ Grčki filozofi su smatrali da u političkom životu polisa nema mesta nasilju, koje je bilo svojstvo varvara i pretpolitike. Aristotel je tvrdio da čovek kao *zoon politikon* živi u

57 Prema: Sermsak Lolak, Elisa Dannemiller, Francis Andres, „48 XXYY Syndrome, Mood Disorder, and Aggression”, *The American Journal of Psychiatry*, 2005, vol. 162, No 7.

58 Ove pretpostavke se mogu naći u sledećim radovima: Allison Bailley, Peter Hurd, „Finger length ratio (2D:4D) correlates with physical aggression in men but not in women”, *Biological Psychology*, br. 3, 2005, str. 215-222; ili Justin Care et al, „Digit ratio (2D:4D) and psychopathic traits moderate the effect of exogenous testosterone on socio-cognitive processes in men”, *Psychoneuroendocrinology*, December 2015, str. 319-326.

59 Prema: Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 47.

60 Videti više o tome u: Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989.

61 Prema: Mills Wright, *The power elite*, Oxford University Press, London, 2000.

zajednici radi opšteg dobra, te da bi nasilje bilo pogubno po sve stanovnike polisa.⁶² Međutim, danas smo svedoci upotrebe najflagrantnijih oblika nasilja upravo od najmoćnijih političkih subjekata. Time dolazimo do zaključka da onaj ko poseduje moć često želi da je manifestuje na najvidljiviji način, a jedan od takvih je i nasilje.

Nasilje i moć mogu, a i ne moraju uvek da idu u paru. Možda je najbolju percepciju moći dao Džozef Naj (Joseph Nye), rekavši kako je „moć, kao i ljubav, lakše osetiti (iskusiti) negoli definisati”.⁶³ Veber je tvrdio da je moć sposobnost da nateramo druge da rade ono što mi želimo, uprkos njihovom protivljenju.⁶⁴ Upravo po ovoj Veberovoj definiciji i funkcionišu savremeni međunarodni odnosi, u kojima najmoćniji određuju pravila koja bespogovorno moraju slušati oni koji ne poseduju isti nivo moći. Kazne za neposlušnost su drakonske: sankcije, hibridna delovanja, subverzije, narušavanje teritorijalnog integriteta, pa sve do najkompleksnijih oblika nasilja kakve su „humanitarne” intervencije, terorizam i ratovi.

Koliko nasilje fascinira čoveka, vidimo i po tome što su neki istraživači (Peter Brecke) napravili „Katalog konflikta”, koji obuhvata sve značajnije sukobe u istoriji ljudskog društva od 1400. godine do savremenog doba, u okviru čega je po *Eksel* tabelama precizno naveden broj žrtava.⁶⁵ Zaključak ovog istraživanja je da se broj tzv. manjih sukoba povećava, ali da smrtnost u sukobima opada. To se verovatno može objasniti osavremenjavanjem i robotikom naoružanja, kao i promenom načina ratovanja.

Činjenica je da je nasilje sastavni deo čoveka, bez obzira na to da li je njegovo poreklo biološkog ili društvenog karaktera. Za razliku od životinja, čoveku je podaren *ratio*, kojim može sublimirati svoje nagonско ponašanje. Nažalost, istorija ratovanja je pokazala da je čovek ponekad najveća „zver” u pogledu agresije, koju koristi prema svojoj, ali i prema drugim vrstama.

62 Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1991.

63 Joseph Nye, *Power in the Global Information Age: From Realism to Globalization*, Routledge, London and New York, 2004, str. 53.

64 Maks Veber, *Privreda i društvo II*, Prosveta, Beograd, 1976, str. 31.

65 <https://ourworldindata.org/war-and-peace>, 15. 10. 2019.

2.2. Nasilni ekstremizam

U prethodnom delu knjige objašnjeno je da je nasilje imanentno čovekovoj vrsti, te da se može javiti u raznim formama. Jedan od načina generisanja nasilja je i kroz ekstremizam. Dodatni problem sa ekstremizmom je taj što ne mora uvek proizvoditi direktno nasilje. U tom kontekstu razlikujemo nenasilni (NVE)⁶⁶ i nasilni ekstremizam (VE)⁶⁷. Nenasilni ekstremizam bi se mogao shvatiti kao postojanje ekstremističkog sistema vrednosti koji ne rezultira nasilnom praksom.⁶⁸ On bi mogao podrazumevati i ostvarivanje ekstremističkih ciljeva, bez upotrebe nasilnih metoda.⁶⁹ Nenasilni ekstremizam je često pritajeni nasilni ekstremizam i samo je pitanje kada će eskalirati u praksi. To što još uvek nije postao nasilnog karaktera ne znači da je benigna pojava u društvu – naprotiv. Kao takav, nepredvidljivog je karaktera, a posebno se teško možemo boriti protiv njega, jer dolazi u koliziju sa ljudskim pravima.⁷⁰

Nasilni ekstremizam (VE – Violent Extremism) kovanica je novijeg datuma, a tiče se upotrebe nasilja zarad ostvarivanja određenih ideoloških, političkih ili religijskih ciljeva. Proces nastanka i oblikovanja ekstremiste ne događa se preko noći – on je kompleksan, multikauzalan i uključuje svojevršno „pranje mozga”, kojim se kod pojedinca (ili grupe) eliminiše postojeći sistem vrednosti, sa tendencijom usvajanja novih ideja i vrednosnog sistema. To je tzv. proces *radikalizacije*.

Iako postoji značajan broj studija o tome kako nastaje ekstremista, činjenica je da ni nauka, ni institucije bezbednosti do sada nisu uspele da daju jedinstven odgovor na ovo pitanje. Možda je to tako zbog činjenice što ne postoji univerzalan način radikalizacije. „Okidači” za nasilno ekstremističko ponašanje su različiti: frustracijska agresija, osećaj izolovanosti i nepravde, relativna deprivacija, stresni događaji u privatnom životu (smrt ili gubitak voljene osobe), postkonfliktni državni odnosi itd.

66 Non-violent extremism

67 Violent extremism

68 Primer ovakvog ekstremizma je zastupanje rasističkih stavova koji se ne sprovedu u praksi.

69 Na primer, kada se diskriminiše određena etnička grupa u nekoj državi kroz upotrebu demokratskih i legalnih metoda.

70 U savremenim demokratijama svako ima pravo da misli šta hoće i da zastupa određeni sistem vrednosti. Problem je kada manifestacija tog sistema vrednosti počne da ugrožava druge ljude i demokratski uređena društva.

Da bismo razumeli fenomen nasilnog ekstremizma i proces radikalizacije, potrebno je objasniti nekoliko fundamentalnih pojmova koji se sreću u savremenom akademskom i institucionalnom diskursu. Jedan od takvih fenomena je CVE (Counter Violent Extremism), tj. „borba protiv nasilnog ekstremizma”. CVE je termin koji je nastao 2015. godine u institucionalnom kontekstu na predsedničkom samitu (U. S. Presidential summit), kada je promovisan od strane Amerike kroz niz konferencija i događaja.⁷¹ Sa druge strane, UN su definisale sličan termin koji uključuje širi opseg mera i koji se naziva PVE (Prevention Violent Extremism), odnosno „prevencija nasilnog ekstremizma”.

Iako postoji tanana razlika između PVE i CVE, prvi pojam podrazumeva prevenciju širenja ekstremizma, dok se drugi više odnosi na borbu protiv već postojećih aktivnosti ekstremista. Postoje tri bitne forme koje se tiču PVE:⁷²

1. **Prevencija** – Ovde se obično misli na tzv. *primarnu prevenciju*, koja uključuje edukaciju, širenje tolerancije, stvaranje pozitivnih narativa u medijima itd., i to sve sa ciljem sprečavanja radikalizacije.
2. **Intervencija** – Ova forma PVE podrazumeva targetiranje „rizičnih grupa” koje bi se lako mogle radikalizovati i deluju poput neke vrste socijalnog alarma. Rad sa socijalnim radnikom, uključivanje porodice i prijatelja, teološka edukacija, samo su neke od metoda koje se koriste u okviru programa intervencije.
3. **Reintegracija/rehabilitacija** – najzahtevnija forma PVE i ona se odnosi na dve grupe ljudi: prvu čine oni koji su u zatvorima i koji su osuđeni za terorizam; dok drugu grupu čine oni pojedinci i grupe koje su povratnici sa ratišta, a nisu osuđeni na zatvorske kazne. Ovo se odnosi ne samo na muškarce već i na žene i decu. Reintegracija se fokusira na ponovno uključivanje ekstremista u društvo, što iziskuje

71 Peter Neumann, *Countering Violent Extremism and Radicalisation that Lead to Terrorism: Ideas, Recommendations, and Good Practices from the OSCE Region*, <https://www.osce.org/chairmanship/346841?download=true>, 20.02.2019.

72 Ove ideje su saopštene na OEBS-ovom sastanku eksperata, pod nazivom „Regional Expert Working Group on Good Practices in P/CVERLT: Non-custodial Rehabilitation and Reintegration (A Guidebook for practitioners and policymakers in South-Eastern Europe)”, održanom 2.i 3. oktobra 2019. u Tirani.

promenu njihovog sistema vrednosti i političke ideologije. Da bi se sprovedla reintegracija bivših ekstremista/terorista, potreban je širok dijapazon mera: mentorstvo stručnjaka, bezbednosni nadzor, zapošljavanje, sportske aktivnosti, teološka edukacija itd.

Kada je reč o OEBS-ovom vokabularu, često možemo sresti izraz VERLT (Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism), tj. „nasilni ekstremizam i radikalizacija koji vode ka terorizmu”. Po svemu sudeći, može se zaključiti da u institucionalnom smislu reči, postoji jasna razlika između sličnih, a opet različitih fenomena kao što su (nasilni) ekstremizam, radikalizacija i terorizam.

U poslednje vreme se u međunarodnim organizacijama sve više koristi termin (P/CVERLT) – *Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism*, tj. prevencija i borba protiv nasilnog ekstremizma i radikalizacije koja vodi ka terorizmu. Na prvi pogled ovi izrazi mogu delovati rogobatno i složeno, ali to je jedini način da se do detalja opiše kompleksnost fenomena koji se istražuju. P/CVERLT je mnogo opštijeg karaktera u odnosu na CT (Counter Terrorism), tj. borbe protiv terorizma. Dok P/CVERLT uključuje mnogo šire društvene aktere, CT (borba protiv terorizma) zasnovana je prvenstveno na aktivnostima policije, obaveštajnog sektora, vojske, tužilaštva. Borba protiv terorizma je više fokusirana na sankcije, dok je prevencija mnogo širi i složeniji proces koji uključuje raznolike aktere (civilni sektor, akademiju, medije, bezbednosni sektor, socijalne radnike, psihologe, edukatore).

Kada pravimo paralelu između borbe protiv terorizma i borbe protiv nasilnog ekstremizma, videćemo da se ova druga pojava prvenstveno bazira na prevenciji radikalizacije. Što se tiče borbe protiv terorizma, ona pre svega obuhvata osujećenje terorističkih napada i uništenje terorističkih organizacija, što uključuje prvenstveno hapšenje osumnjičenih, sprečavanje regrutacije i finansiranja terorizma i praćenje terorističke propaganda. Sve ove, kao i mnoge druge mere, podrazumevaju širok opseg obaveštajno-bezbednosnih aktivnosti koje moraju uključiti i razmenu podataka⁷³ na regiona-

⁷³ Razmena podataka bi bila veoma korisna, pogotovo kada je reč o sprečavanju terorističkih napada, ali je priroda obaveštajnih službi takva da nerado dele osetljive podatke sa drugim službama na internacionalnom nivou.

lnom i međunarodnom nivou. Pored obaveštajnih službi, značajnu ulogu u borbi protiv terorizma imaju policija i vojska.

Za razliku od borbe protiv teorizma, koja implicira mnogo konkretnije mere i nosioce tih mera, borba protiv nasilnog ekstremizma je dosta šira i složenija. Ona uključuje celokupno društvo, počevši najpre od porodice, škole, medija, države, religijskih i političkih lidera, okruženja itd. U sprečavanju nasilnog ekstremizma mora najpre da se radi na prevenciji radikalizacije, što bi podrazumevalo jačanje demokratskih kapaciteta, širenje tolerancije i poštovanje različitosti i razvijanje kritičke svesti, posebno mladih ljudi, jer su oni percipirani kao najugroženija kategorija.⁷⁴ Važno je naglastiti da prevencijom radikalizacije sprečavamo nastanak nasilnog ekstremizma ali i terorizma.

Prevenција nasilnog ekstremizma odnosi se na one koji se još uvek nisu radikalizovali, tj. na one koji još uvek nisu postali ekstremisti. Nasuprot tome, proces deradikalizacije je usmeren ka već postojećim i “dokazanim” ekstremistima (uglavnom se odnosi na nasilne ekstremiste i teroriste). Često se umesto deradikalizacije kao sinonim koristi termin „reintegracije”. Deradikalizacija podrazumeva niz sveobuhvatnih mera kao što su pronalaženje novog posla, promena ideološkog i/ili religijskog sadržaja, psihološka/psihijatrijska terapija i sl., što će detaljnije biti razrađeno u nastavku istraživanja.

2.2.1. Nasilni ekstremizam i radikalizacija u institucionalnom diskursu

Smatra se da se u institucionalnom diskursu savremeno shvatanje ekstremizma prvi put sreće unutar Službe za zaštitu ustavnog poretka u Nemačkoj 70-ih godina 20. veka. Tada je ekstremizam bio percipiran kao negativan fenomen koji može predstavljati značajnu pretnju državi.

Interesovanje za nasilni ekstremizam u institucionalnom smislu reči počinje da raste od 2015. godine, kada je Obamina administracija zvanično objavila borbu protiv nasilnog ekstremizma. I OEBS u deklaraciji iz 2015. godine ukazuje na potrebu

⁷⁴ Pored mladih, u kategoriju ugroženih spadaju i neobrazovani i siromašni, jer je njima lako manipulirati na ideološkom i materijalnom nivou.

državne borbe protiv nasilnog ekstremizma (uključujući razne ekonomske, socijalne i političke faktore). OEBS je još 2012. godine u svojim dokumentima (Consolidated Framework in the Fight against Terrorism) isticao da borba protiv nasilnog ekstremizma nije više samo zadatak države i bezbednosno-obaveštajnog sektora već mora uključiti i druge aktere, poput mladih, žena, religijskih lidera, civilnog društva i medija.⁷⁵

Globalni sastanak UNDP-a u Oslu 2016. godine je takođe bio fokusiran na prevenciju radikalizacije kako bi se sprečilo širenje nasilnog ekstremizma.⁷⁶ Kao rezultat ovog sastanka, nastaje konceptualni okvir UNDP-a za prevenciju nasilnog ekstremizma koji se temelji na osam fundamentalnih pokretača radikalizacije⁷⁷, koje je i OEBS usvojio.⁷⁸ Nasilni ekstremizam nije *differentia specifica* 21. veka, ali je činjenica da su proces globalizacije, razvoj tehnologije, novih generacija naoružanja i njihova laka dostupnost ovaj fenomen učinili modernijim, drugačijim i bezbednosno izazovnijim. Poseban doprinos UN u okviru institucionalne borbe protiv nasilnog ekstremizma jeste donošenje rezolucije br. 2178 za borbu protiv nasilnog ekstremizma, koja se zasniva na sprečavanju radikalizacije i mobilisanju pojedinaca za učestvovanje u terorističkim grupama na inostranim ratištima. U svom Akcionom planu za sprečavanje nasilnog ekstremizma iz 2015. godine UN su ohrabrine sve zemlje članice da rade na sveobuhvatnom sprečavanju nasilnog ekstremizma kroz donošenje različitih strategija i akcionih planova.⁷⁹

USAID se takođe bavi nasilnim ekstremizmom, uključujući ne samo prevenciju i borbu već i njegovo definisanje: „Nasilni ekstremizam je zagovaranje, podržavanje, pripremanje ili na bilo koji drugi način davanje podrške (ili opravdanja) ideološki moti-

75 <https://www.osce.org/pc/98008?download=true>, 23.02.2019.

76 <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/democratic-governance/preventing-violent-extremism-through-promoting-inclusive-develop.html>, 01.02.2019.

77 To su sledeći pokretači: 1. uticaj globalne politike, 2. ekonomska isključenost, 3. politička isključenost, 4. nejednakost u sadejstvu sa kršenjem ljudskih prava, 5. nezadovoljstvo postojećim ekonomsko-socijalnim sistemom, 6. neprihvatanje raznolikosti u društvu, 7. slabi kapaciteti države i nedostatak bezbednosti, 8. promena globalne kulture (sa posebnim osvrtom na intenziviranje nasilja u medijima).

78 OEBS, *Sprečavanje terorizma i borba protiv nasilnog ekstremizma i radikalizacije koja vodi ka terorizmu: pristup putem rada policije u zajednici*, OEBS, Beč, 2014, str. 29.

79 <https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/en/plan-action-prevent-violent-extremism>, 27.02.2019.

visanom nasilju u cilju ostvarivanja socijalnih, ekonomskih ili političkih ciljeva”.⁸⁰

Nasilni ekstremizam se može predstaviti kao „upotreba raznih sredstava kojima se izražavaju stavovi koji podstiču, opravdavaju ili glorifikuju nasilje terorista, u unapređenju određenih verovanja ili ponašanja koja pokušavaju da izazovu druge terorističke akte, kriminalne aktivnosti ili podstaknu mržnju, što može dovesti do nasilja u zajednici”.⁸¹ Ova definicija je preuzeta od *UK's Crown Prosecution Service*.

Zakonska regulativa u Srbiji je u skladu sa međunarodnim trendovima prepoznala opasnost od nasilnog ekstremizma. Naša zemlja je 2017. godine usvojila Nacionalnu strategiju za sprečavanje i borbu protiv terorizma (za period 2017. do 2021. godine)⁸², u kojoj su nasilni ekstremizam i radikalizacija koja vodi u terorizam definisani kao aktuelni bezbednosni fenomeni. Ova strategija zajedno sa Akcionim planom ističe četiri oblasti kojima će se baviti u budućnosti: 1) prevencija terorizma, nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode u terorizam, 2) zaštita, uočavanje i otklanjanje pretnji od terorizma i slabosti u sistemu, 3) krivično gonjenje terorista, uz poštovanje ljudskih prava, vladavine prava i demokratije, i 4) odgovor sistema u slučaju terorističkog napada.

Državne strategije u borbi protiv nasilnog ekstremizma i radikalizacije veoma su značajne u bezbednosnom kontekstu, ali one se prvenstveno bave prevencijom i borbom protiv nasilnog ekstremizma i radikalizacije, stavljajući u drugi plan definiciono mapiranje ovih fenomena.

Interesantno je da su neke države eksplicitno razdvojile ekstremizam od radikalizma, kao što je to u slučaju Holandije iz 2004. godine: „Radikalizam je aktivno traganje i/ili davanje podrške dalekosežnim promenama u društvu, koje mogu predstavljati opasnost po demokratski sistem u društvu i sadržati nedemokratske

80 USAID, *The Development Response to Violent Extremism and Insurgency: Putting Principles into Practice*, USAID, Washington DC, 2011, str. 2-3.

81 Kenneth Wither., *Salafi – Jihadists: A Threat to the Western Balkans? Violent Extremism in the Western Balkans*, ed. Filip Ejodus and Predrag Jureković, Collection of papers presented at the PIPC workshop, Belgrade, 2016, str. 40.

82 Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period od 2017. do 2021. godine http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678, 01. 01. 2019.

metode (sredstva) koja mogu naneti štetu demokratskom pravnom poretku”.⁸³

Kada je reč o procesu radikalizacije, većina institucija je prihvatila činjenicu da ova pojava može imati pozitivno i negativno značenje. Jednu od najpreciznijih distinkcija između tzv. pozitivne i negativne radikalizacije napravio je OEBS. „Radikalizacija nije pretnja društvu ukoliko nije povezana sa nasiljem ili drugim nezakonitim radnjama”.⁸⁴ Prema OEBS-ovom priručniku, radikalizacija čak može biti pozitivan podsticaj za dobre promene u društvu, npr. ukidanje ropstva ili proširenje ženskih prava. Radikalizacija koja vodi ka terorizmu je „dinamičan proces u kom pojedinac postepeno prihvata terorističko nasilje kao moguć, možda čak i legitiman, način delovanja. To na kraju može, ali ne mora, navesti tu osobu da zagovara, podržava ili učestvuje u terorizmu”.⁸⁵ Može se zaključiti da je proces radikalizacije ambivalentnog karaktera i da označava korenite promene u vrednosnom sistemu. Te promene mogu biti konstruktivne i onda možemo govoriti o tzv. pozitivnoj ili nenasilnoj radikalizaciji. Međutim, ono što korespondira sa nasilnim ekstremizmom je tzv. negativna radikalizacija, koju možemo nazvati i „nasilnom” radikalizacijom. Zbog toga kod OEBS-a srećemo najprecizniju odrednicu u institucionalnom diskursu, a to je „radikalizacija koja može voditi ka nasilnom ekstremizmu i terorizmu”.

Jedna od prvih institucionalnih analiza radikalizacije oformljena je u njujorškoj policiji (Department Intelligence Division) još 2007. godine. Na osnovu 11 studija slučaja (koje su se pretežno bazirale na analizi džihadističke ideologije) napravljen je model radikalizacije koji se odvija u četiri faze:⁸⁶

1. Prva faza „preradikalizacije” je period u kome individua još uvek nije došla u kontakt sa „toksičnim” idejama ekstremista. Ovde ne postoji mogućnost identifikacije nekih faktora koji će predisponirati ekstremizam, jer je svaki proces radikalizacije individualnog karaktera i zavisi od osobe do osobe.

83 Valery Perry (ed.), *Extremism and violent extremism in Serbia: 21st-Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem-Verlag, Stuttgart, 2019, str. 17.

84 OEBS, *Sprečavanje terorizma i borba protiv nasilnog ekstremizma i radikalizacije koja vodi ka terorizmu: pristup putem rada policije u zajednici*, OEBS, Beč, 2014, str. 17.

85 Isto

86 Rauf Ceylan, Michael Kiefer, *Salafismus: Fundamentalistische Strömungen und Radikalisierungsprävention*. Springer VS, Wiesbaden, 2013, str. 162.

2. Druga faza „preidentifikacije” podrazumeva istraživanje ideologije kojoj se pojedinac priklanja, na šta u velikoj meri može uticati neki stresan događaj (relativna deprivacija, gubitak ili smrt bližnjih, diskriminacija, osećaj nepravde...) kao svojevrsan „okidač za ekstremizam”.

3. U trećoj fazi „indoktrinacije” individua u potpunosti usvaja ideološka uverenja i sistem vrednosti ekstremističke grupe. Ovde je od ključnog značaja zbližavanje sa liderima grupe koji imaju veliki autoritet nad novopridošlim članovima.

4. Poslednja faza „džihadizacije” uključuje usvajanje svih operacionalnih aktivnosti i direktno učešće u okviru violentnih akata.

Uprkos veoma studioznom pristupu u objašnjenju procesa radikalizacije, ovaj model ima jedan nedostatak, a to je da se ne može primenjivati u opštem kontekstu, jer je usko usmeren ka isključivo „džihadističkom” ekstremizmu.

Činjenica je da institucije kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou tragaju za prihvatljivim definicijama nasilnog ekstremizma i radikalizacije. Imajući u vidu da su to relativno novi fenomeni koji se tek etabliraju unutar institucionalnog nivoa, čini se da će se za sada primat dati više radu na terenu (sa ciljem preveniranja nasilnih akata), a da će njihovo definiciono određenje biti predmet akademskih rasprava.

2.2.2. Nasilni ekstremizam i radikalizacija u akademskom diskursu

Poistovećivanje ekstremizma sa radikalizmom jedna je od „fatalnih” grešaka koje često srećemo u akademskom diskursu. Valeri Peri (Valery Perry) dobro primećuje sledeću distinkciju između radikalizma i ekstremizma: „Dok radikalizam ima tendenciju da bude povezan sa sistemom uverenja, ekstremizam implicira sistem uverenja, plus akciju”.⁸⁷ Ona pokreće interesantnu debatu oko tzv. *reciprocitetne radikalizacije*. Ovaj termin se bazira na ideji da jedna vrsta ekstremizma uzrokuje drugu. Dobar primer za to je

⁸⁷ Valery Perry (ed.), *Extremism and violent extremism in Serbia: 21st-Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem-Verlag, Stuttgart, 2019, str. 17.

odnos između desničarskog i tzv. islamističkog ekstremizma, koji međusobno uzrokuju jedan drugog.

Dodatni problem u akademskom diskursu stvara termin „nasilnog ekstremizma”, koji je malignog karaktera u odnosu na tzv. nenasilni ekstremizam. Veoma je tanka granica između nasilnog i nenasilnog ekstremizma. Upravo zbog toga Šmid (Schmidt) naglašava da su obe vrste ekstremizma samo „dve strane istog novčića”.⁸⁸ Nasilni ekstremizam je fenomen koji predstavlja most između nenasilnog ekstremizma i terorizma. Nasilni ekstremizam je često i sinonim za terorizam, jer nema terorizma bez nasilnog ekstremizma.⁸⁹ Nenasilni ekstremizam možemo odrediti kao ostvarivanje nasilnih ciljeva nenasilnim metodama.⁹⁰ Zapravo, nenasilni ekstremizam se više odnosi na određene stavove, vrednosti i uverenja koja su protivrečna savremenom demokratskom poretku, ali koja se ne sprovode u praksi. Dakle, nedostaje akcija, pa samim tim i eksplicitno iskazivanje nasilja. Upravo zbog toga je izučavanje (i mapiranje) ove vrste ekstremizma veoma problematično, jer dolazi u koliziju sa veoma osjetljivom temom, a to su ljudska prava.⁹¹

Većina akademskih definicija nasilnog ekstremizma u fokus uglavnom stavlja političko nasilje: „Nasilni ekstremizam je širok pojam koji podrazumeva bilo koje nasilje inspirisano određenim uverenjima, uključujući (ali ne nužno) i političke ideologije”.⁹² Mnogi određujući nasilni ekstremizam ukazuju i na njegovu potencijalnu vezu sa terorizmom: „To je volja da se koristi ili podržava upotreba nasilja za ostvarivanje određenih verovanja, uključujući ona koja su političke, socijalne ili ideološke prirode. Nasilni ekstremizam može uključivati i akte terorizma”.⁹³

88 Alex Schmid, *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?*. International Centre for Counter-Terrorism, The Hague, 2014, str. 15.

89 To ne znači da će svaki nasilni ekstremizam preći u terorizam. Prema: Marija Đorić, *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Udruženje nauka i društvo Srbije, Beograd, 2014, str. 38.

90 Npr. kada se koriste sve metode savremene demokratije za ostvarivanje nekih nasilnih ciljeva kao što je etnički „čista” država.

91 Ovo se posebno odnosi na slobodu govora i mišljenja.

92 Marco Lombardi, *Countering radicalisation and violent extremism among youth to prevent terrorism*, IOS Press, Amsterdam, 2015, str. 203.

93 Khader Majeed et al, *Combating violent extremism and radicalization in the digital era*, IGI Global, Hershey, Pennsylvania, 2016, str. XXI

Pojedini teoretičari elaboriraju ekstremizam kroz prizmu „homegrown” nasilnog ekstremizma (HVE – Homegrown Violent Extremism), tj. „domaćeg” nasilnog ekstremizma. Ovde se zapravo radi o nasilnim aktima ekstremista koji su izvedeni od strane državljana te zemlje na čijoj se teritoriji sprovodi nasilje.⁹⁴ Tako, recimo, Erol Souters (Erroll Southers) smatra da domaći nasilni ekstremizam predstavlja „teroristički akt u kontekstu ideološki motivisanog nasilja ili zavere, koje izvršavaju državljani SAD ili oni pojedinci sa prebivalištem na teritoriji SAD”.⁹⁵ Ovaj autor izučava ekstremizam u formi „domaćeg” nasilja, i to koncentrisanog isključivo na teritoriji Amerike, čime je navedena definicija i usko i prostorno ograničena.

Što se tiče radikalizacije, ona je shvaćena kao proces u kome „individua ili grupa usvaja nasilne oblike akcije kojima se direktno povezuje sa ekstremističkom ideologijom u političkom, socijalnom ili religijskom kontekstu”.⁹⁶ Prema Vilner i Dubuloz, radikalizacija je „personalni proces u kome individua prihvata ekstremne političke, društvene i/ili religijske ideale i u kome se ostvarenje partikularnih ciljeva opravdava upotrebom nasilja”.⁹⁷ Ovi autori smatraju da je reč o kombinaciji mentalno-emocionalnog procesa koji motiviše individuu na nasilno ponašanje.

Za sada postoje dve teorijske škole mišljenja koje se bave fenomenom radikalizacije:⁹⁸

1. Prva škola polazi od činjenice da radikalizacija opravdava nasilje (poput terorizma) zarad ostvarivanja određenih ciljeva;
2. Druga škola smatra da radikalizacija može podrazumevati usvajanje određenog sistema vrednosti koji je daleko od prihvatljivog (tzv. mejnstrim), koji vodi radikalnim promenama, a samim tim koristi i nekonvencionalna politička sredstva.

94 „Homegrown” ekstremizam (a to se odnosi i na „homegrown” terorizam) podrazumeva ne samo državljanu već i one pojedince koji nemaju državljanstvo, ali zato imaju prebivalište u onoj zemlji na čijoj teritoriji sprovode akt nasilja.

95 Erroll Southers, *Homegrown Violent Extremism*, Routledge, London and New York, 2015, str. 1.

96 Farhad Khosrokhavar, Todd, Jane Marie, *Radicalization: Why Some People Choose the Path of Violence*, The New Press, New York, 2017, str. 1.

97 Marco Lombardi, *Countering radicalisation and violent extremism among youth to prevent terrorism*, IOS Press, Amsterdam, Netherlands 2015, str. 84.

98 Marco Lombardi, *Countering radicalisation and violent extremism among youth to prevent terrorism*, IOS Press, Amsterdam, 2015, str. 84.

Pojedini teoretičari proces radikalizacije dovode u vezu sa grupnim interesima: „Radikalizacija je intenziviranje ekstremističkih uverenja, osećanja i ponašanja sa ciljem opravdanja nasilja koje nastaje između određenih grupa i zahteva žrtve u kontekstu odbrane grupnih interesa”.⁹⁹ Ovi teoretičari su nekoliko godina kasnije objavili knjigu u kojoj ponaosob elaboriraju individualnu i grupnu radikalizaciju.

Sledeći problem u određenju radikalizacije u akademskom diskursu nastaje u kontekstu njene klasifikacije. Lorenzo (Lorenzo), na primer, konstatuje razliku između „kognitivne radikalizacije” (koja se tiče ekstremističkih ideja) i „nasilne radikalizacije” (koja se svodi na ekstremističke metode).¹⁰⁰ Još jedna u nizu grešaka prilikom određenja radikalizacije jeste što se ona percipira isključivo negativno i što se uglavnom dovodi u vezu sa „pristalicama muslimanskog identiteta”.¹⁰¹ Važno je napomenuti da se radikalizacija koja vodi ka nasilnom ekstremizmu i terorizmu ne može vezati samo za jednu ideologiju, religiju, naciju ili rasu. Ovakvim simplifikovanim pristupom rizikujemo da jedan čitav narod, grupu ili pripadnike određene religije ili ideologije stigmatizujemo. Treba takođe znati da niko nije „pelcovan” od nasilnog ekstremizma, pa samim tim ni od procesa radikalizacije.

Smatramo da je danas najvalidnije koristiti dva kriterijuma kada je reč o klasifikaciji radikalizacije.¹⁰² Prvi kriterijum je stepen nasilnosti, na osnovu kojeg možemo izdvojiti nasilnu i nenasilnu radikalizaciju (čije smo karakteristike već objasnili u tekstu). Drugi trenutno aktuelan kriterijum može biti klasifikacija na osnovu sredstava i metoda koje se koriste u ovom procesu. U tom smislu reći razlikujemo:¹⁰³

1. Direktnu (neposrednu) radikalizaciju.
2. Indirektnu (posrednu, samostalnu ili samoinicijativnu) radikalizaciju. *Onlajn* radikalizacija predstavlja podvrstu indirektno radikalizacije.

99 Clark Mc Cauley, Sophia Moskalkenko, „Mechanisms of political radicalizations: Pathways toward terrorism and political violence”, *Political Violence*, br. 3, 2008, str. 146.

100 Lorenzo Vidino, *Countering radicalization in America: lessons from Europe*, Institute of Peace, Washington, DC, 2010.

101 Erroll Southern, *Homegrown Violent Extremism*, Routledge, London and New York, 2015, str. 53.

102 U ovom slučaju elaboriramo radikalizaciju koja može voditi ka nasilnom ekstremizmu i terorizmu.

103 Prema: Marija Đorić, „Uticaj migracija na jačanje nasilnog ekstremizma u Francuskoj”, *Kultura polisa*, br. 36, 2018, str. 54.

Direktna radikalizacija iziskuje neposredan kontakt sa regruterima koji su članovi određene ekstremističke ili terorističke grupe. Obično su regruteri osobe iz naše neposredne okoline (prijatelji, rođaci, verski ili ideološki autoriteti i sl.). Za razliku od direktne, indirektna radikalizacija podrazumeva da individua koja se radikalizuje ne mora uopšte imati direktan kontakt ili susret sa predstavnicima određene ekstremističke/terorističke grupe ili organizacije. Kao primarno sredstvo radikalizacije, obično se koriste savremena sredstva komunikacije (putem propagande), u okviru kojih značajno mesto pripada internetu (pre svega društvenim mrežama).¹⁰⁴ Ovaj proces je ponekad veoma teško pratiti, jer osim zvaničnih sajtova i društvenih mreža koji su svima lako dostupni, ekstremisti koriste i tzv. enkriptovane aplikacije i alternativne društvene mreže.

Izučavanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije nije nimalo lak zadatak upravo zbog amorfno i veoma kompleksnog akademskog i institucionalnog diskursa. Kako da se borimo protiv nečega ako ne znamo šta je to? A da bismo znali šta su nasilni ekstremizam i radikalizacija, morali bismo najpre da ih odredimo.

Uprkos velikom broju jezičkih distinkcija, čini se da vokabular nije glavni problem kod definicionog određenja ovih fenomena, već vrednosni sistem. Radi se o tome da ljudskoj prirodi nije uvek imanentna objektivnost, posebno kada je reč o fenomenu ekstremizma, koji je inače obojen snažnim emocijama. Lišena objektivnosti, nauka je lišena istinitosti i na taj način gubi smisao svoga postojanja. Zbog svega toga akademska zajednica ima izuzetno težak zadatak u profilisanju nasilnog ekstremizma i radikalizacije, posebno zbog činjenice da je nauka često proizvod aktuelnih ideologija, tj. politika.

I u institucionalnom kontekstu nailazimo na svojevrsne izazove, jer borba protiv nasilnog ekstremizma nije samo rad u praksi, već i teorijsko oblikovanje problema, mogućnost prepoznavanja ideologija, motiva i cilja delovanja, sa tendencijom predviđanja određenih događaja. Da bi se ceo ovaj „mozaik istraživanja” uspešno sklopio, mora da postoji koordinacija između akademske i

¹⁰⁴ Dosadašnje iskustvo je pokazalo da ekstremisti najviše koriste Twitter.

institucionalne zajednice koje će biti međusobno percipirane ne kao rivali, već kao partneri. Samo zajedničkim radom i učenjem iz međusobnih primera možemo omogućiti jednostavniji, univezralniji i opšteprihvaćen diskurs na temu nasilnog ekstremizma i radikalizacije, ali se čini da će do tada proteći još neko vreme.

2.3. Deradikalizacija ili reintegracija?

Deradikalizacija je proces koji je suprotan radikalizaciji. Dakle, ukoliko je (nasilna tj. negativna) radikalizacija proces promene vrednosnog sistema u kome je centralna kategorija nasilje, onda bi deradikalizacija predstavljala vraćanje na „pravi put”. Da bi se neko sa stranputice vratio na pravi put, potrebno je da se integriše u društvene tokove, te se često sve više pored izraza „deradikalizacija” upotrebljava jedan novi termin – „reintegracija”. Ponekad se kao propratni termin u savremenoj literaturi može sresti i izraz „rehabilitacija” (Rehabilitation programming). Svi ovi izrazi se koriste da bi se označili procesi ponovnog prihvatanja (nekadašnjih) ekstremista u regularne društvene tokove. Ovo je ujedno i jedan od najvećih izazova za savremene demokratije. Inače, pojmovi „radikalizacija” i „deradikalizacija” su u političku upotrebu ušli od 2004. godine¹⁰⁵, te se mogu smatrati relativno novim terminima.

Postoje mnogobrojni programi reintegracije nekadašnjih ekstremista poput EXIT programa u Norveškoj, Švedskoj i Nemačkoj. U Danskoj je to program pod nazivom „Aarhus approach”.

1. Danski model

Zasniva se na „Aarhus” pristupu, koji pokušava da nekadašnje borce „Islamske države” ponovo integriše u društvo. Ovaj model se zalaže za ranu prevenciju i program izlaska iz „začaranog kruga nasilja”. Reintegracija se zasniva na psihološkim savetovanjima, pomoći okoline i porodice sa ciljem da se kroz posao i aktivizam ove osobe vrate u društvo. Velika je uloga lokalnih vlasti i islamske zajednice u programu koji se bavi deradikalizacijom svojih vernika. Tu su prisutni i info-pultovi sa svim potrebnim informacijama i pomoći u rizičnim situacijama. Naglasak je na SSP (School, Social

105 Arun Kundnani, „Radicalisation: The Journey of a Concept”, *Race & Class*, 54, no. 2, 2012, str. 6.

Services, Political Dialogue). Gradska policija u Orhusu je ustanovila da je zahvaljujući ovom programu i, pre svega, saradnji sa muslimanskom zajednicom, broj boraca koji odlaze u Siriju i Irak naglo opao. Tokom 2013. godine je iz ovog grada otišlo 30 boraca, da bi taj broj spao na jednog borca tokom 2014. U Kopenhagenu se sprovodi program edukacije nastavnog osoblja kako bi na vreme prepoznalo ekstremističko ponašanje kod đaka i pravovremeno reagovalo. Ovo je veoma bitan detalj, jer profesori često prvi prepoznaju promenu ponašanja kod svojih učenika. U cilju što bolje prevencije predviđene su i SOS linije na koje se mogu prijaviti sva zapažanja u vezi sa nasilnim ekstremizmom.

2. Mreža za prevenciju nasilja u Nemačkoj

Ovo je jedna od najpoznatijih NVO u Nemačkoj koja se bavi prevencijom desničarskog ekstremizma i islamistički fundiranog ekstremizma. Njen metod rada uključuje dobrovoljni pristanak ekstremista za učestvovanje u postojećem programu deradikalizacije. Tokom 23 nedelje stručnjaci rade sa malim grupama ekstremista na građanskom obrazovanju, antinasilnim programima i sl. Fokus je na otkrivanju individualne agresivnosti pojedinaca i njihovih violentnih političkih stavova. Nakon toga se radi na ispravnom kanalisanju svih nagomilanih negativnih energija, tj. agresivnosti. Obuka počinje pet meseci nakon izlaska iz zatvora. Pomoć se ukazuje i roditeljima u vidu savetovanja kako da postupaju sa decom koja su postala deo ekstremističke ili terorističke organizacije. Ovaj program predviđa da bivši ekstremista dobija mentora koji mu pomaže da pronađe posao i stan. Broj povratnika nakon navedene obuke je 5%.¹⁰⁶ Problem sa navedenim programom je taj što se ne otkriva koliko je bilo polaznika, što otežava realnu procenu njegove uspešnosti. Inače, jedan od najambicioznijih projekata u Nemačkoj koristi Savezna kancelarija za migracije i izbeglice. Oni se bave tzv. *tercijarnom* prevencijom, u okviru koje sprovode obuke za sve one koji bi mogli pomoći u reintegraciji povratnika iz Sirije i Iraka. Obuka je zasnovana na 220 sati rada, a polaznici će morati da savladaju razne veštine.

3. Holandski pristup reintegraciji

Holandija je 2012. godine pokrenula program reintegracije

¹⁰⁶ http://wb-iisg.com/wp-content/uploads/bp-attachments/4106/issue_paper_foreign_fighter_returnees_reintegration_challenge_112016_en.pdf, 30.08.2017.

terorista i ekstremista, koji su se nalazili na uslovnoj slobodi. Cilj programa je bio nadzor osuđenih ekstremista dok su bili na uslovnoj, a kao sledeći korak sprovodili su usvajanje novih vrednosnih sadržaja.

Većina evropskih zemalja ima ove programe koji se tiču deradikalizacije i reintegracije. Dok su pristupi slični, razlika je u tome na koju su ciljnu grupu usmereni njihovi programi. To mogu biti mladi ekstremisti, povratnici sa ratišta, rizične grupe koje se lako mogu radikalizovati i sl. Razlika je i u tome da li su nekadašnji ekstremisti i teroristi dobrovoljno ili prisilno pristupili programu. Ova prva varijanta je povoljnija, jer je pokazala bolje rezultate.

4. Program deradikalizacije u Velikoj Britaniji

U Velikoj Britaniji se više od 95% programa koji se bave procesom deradikalizacije pokazalo neuspešnim.¹⁰⁷ Ovo istraživanje¹⁰⁸ je sprovedeno analizom 33 programa deradikalizacije koji su u fokus stavili ekstremno desničarski i religijski fundiran ekstremizam. U Britaniji su 2015. godine pokušali da u okviru programa prevencije uvedu rano prijavljivanje potencijalnog ekstremističkog ponašanja u institucijama kao što su škole, zatvori, lokalne samouprave i sl. Naziv ovog programa je „Prevent”. Osetljivim se postavilo pitanje tzv. špijuniranja i stigmatizacije određenih grupa (religijskih, etničkih, rasnih...) u zajednici. Tokom 2015. godine 42.000 ljudi učestvovalo je u 142 projekta koji se tiču prevencije ekstremizma.¹⁰⁹ Smatra se da je osnovna slabost projekta u nepreciznom terminološkom određenju fenomena poput ekstremizma, radikalizma, terorizma i sl. Inače, najozbiljniji slučajevi ekstremizma su obrađivani u okviru programa „Chanell”.

Danas uglavnom imamo dve vrste deradikalizacije:

1. Ona koja se odvija u zatvorima.
2. Ona koja je prisutna u vanzatsvorskim uslovima.

Što se tiče deradikalizacije u zatvorskim uslovima, ona

107 „Most programmes to stop radicalisation are failing”, *The Times*, June 26, 2018, London.

108 Istraživanje je sprovodio The Behavioural Insights Team (BIT).

109 „Most programmes to stop radicalisation are failing”, *The Times*, June 26, 2018, London.

započinje tokom služenja kazne počinioca krivičnog dela, a poželjno je da se nastavi i nakon izlaska iz pritvorne jedinice. Zatvori su veoma pogodna mesta za radikalizaciju, što su pokazale mnogobrojne savremene analize. Britanski istraživači (King`s College, London) došli su do saznanja analizirajući biografije 79 džihadista¹¹⁰ da se čak jedna trećina njih radikalizovala u zatvorima.¹¹¹ Kada se na jednom malom prostoru, kakvi su zatvori, nađe određen broj ekstremista, oni ne samo da učvršćuju svoju violentnu ideologiju već poput „virusa” deluju i na ostale zatvorenike.

Jedan od najvećih problema u prevenciji radikalizacije u zatvorskim uslovima (kada je reč o evropskim zemljama) jeste mali broj čuvara¹¹², koji su nedovoljno edukovani u pogledu nasilnog ekstremizma. Da bi čuvari mogli da detektuju problem radikalizacije, oni moraju imati adekvatno obrazovanje, tj. obuku. Neki pokazatelji rane radikalizacije (koja vodi u džihadizam) kod zatvorenika direktno su vezani za promene u ponašanju i vizuelnom identitetu. Na primer, ukoliko zatvorenik prestane da čita moderne sadržaje (časopisi, knjige) ili igra video-igrice i krene da izučava Kuran, to može biti jedan od signala da je krenuo proces radikalizacije.¹¹³

Promene u fizičkom izgledu takođe su alarm koji može upućivati na ranu radikalizaciju, npr. puštanje brade (ali to ne znači da je svaki zatvorenik sa puštenom bradom potencijalni ekstremista). Ukoliko zatvorenik koji je bio potpuno ateistički nastrojen krene sa glasnim citiranjem religijskih spisa i poziva na nasilje, onda je to krajnji alarm da je u pitanju proces radikalizacije.

Posebnu opasnost po bezbednost predstavljaju oni ekstremisti koji su odležali zatvorske kazne, ali se nisu deradikalizovali. Zbog toga je od suštinske važnosti napraviti jedinstvenu bazu podataka (ne samo na nivou država već i šire), koja bi evidentirala lica koja su okvalifikovana kao ekstremisti/teroristi. Ovo je potrebno zbog nadzora koji će se sprovoditi nad njima, ali i zbog činjenice da u slučaju ponavljanja krivičnog dela i ponovnog služenja zatvorske

110 Analizirani su slučajevi džihadizma u Velikoj Britaniji, Nemačkoj, Belgiji, Holandiji i Danskoj.

111 <https://www.dw.com/hr/islamska-radikalizacija-u-zatvorima/a-46752603>, 25. 10. 2019.

112 Tako, na primer, samo Nemačkoj nedostaje oko 2.000 zatvorskih službenika koji bi se bavili ovim problemom.

113 Ovde treba biti oprezan sa generalizacijom, jer možda neko od zatvorenika želi da se upozna sa novim religijskim sadržajima, što je potpuno legalno i legitimno.

kazne (na nekom drugom mestu) budu izolovani od ostalih zatvorenika kako ih ne bi radikalizovali.¹¹⁴

Nemačka je jedna od evropskih država koja se suočava sa problemom radikalizacije u zatvorima. Statistike su poražavajuće ukoliko se uzme u obzir da se samo u u nemačkoj saveznoj pokrajini Severna Rajna-Vestfalija nalazi 16.000 zatvorenika, od kojih je jedna četvrtina muslimanske veroispovesti.¹¹⁵ Pojedinci iz ove grupe su percipirani kao islamistički ekstremisti, koji se ciljano razdvajaju i raspoređuju u različite pritvorne jedinice kako se ne bi dodatno radikalizovali. Očekuje se trend povećanja zatvorenika koji su se radikalizovali, s obzirom na to da je nemačko državno tužilaštvo u Karlsruheu samo prošle godine vodilo istragu protiv 855 osoba koje se smatraju radikalnim islamistima.¹¹⁶ Intenziviranje ovog problema može se očekivati povratkom nekadašnjih boraca „Islamske države” koji se nalaze u kampovima širom Sirije i Iraka.¹¹⁷ Znajući koliko je važan uticaj ispravnih verskih autoriteta, Nemačka je uvela praksu da od 2016. godine imami rade u zatvorima (do deset sati nedeljno) i da za to budu plaćeni.¹¹⁸ Ova država je 2013/14. godine pokrenula ozbiljan program koji se tiče deradikalizacije, pod nazivom „Demokratie leben!”

U svim istraživačkim studijama eksplicitno se vidi da se u zatvorima prevashodno radikalizuju muškarci koji su uglavnom migrantskog porekla. Takav je slučaj i sa Švajcarskom. U ovoj zemlji su zatvorskoj radikalizaciji najviše podložni pripadnici muškog pola, starosti 18-35 godina, niskog obrazovanja i pretežno iz druge generacije migranata.¹¹⁹ Poput Nemačke, i u švajcarskim zatvorima nalazi se veliki broj pripadnika muslimanske veroispovesti (čak 43% od ukupnog broja)¹²⁰, što može dodatno uticati na proces

114 Mnogi teroristi su se upravo radikalizovali u zatvorima, poput Anisa Amrja, koji je izvršio teroristički napad na božićnom sajmu u Berlinu. Slična situacija je i sa Šerifom Cekatom, napadačem iz Strazbura.

115 <https://www.dw.com/sr/kako-spre%C4%8Diti-radikalizaciju-muslimana-u-zatvorima/a-49939016>, 22. 10. 2015.

116 <https://www.dw.com/sr/kako-spre%C4%8Diti-radikalizaciju-muslimana-u-zatvorima/a-49939016>, 22. 10. 2015.

117 Prema neformalnim operativnim podacima, smatra se da je nakon poraza ISIS-a oko 150 džihadista koji imaju veze sa Nemačkom zarobljeno u delu Sirije koji kontrolišu Kurdi.

118 Pre toga su imami radili volonterski.

119 <https://fosmedia.me/svijet/globus/radikalizacija-u-zatvorima-dzihadisti-jedu-cak-i-svinjetinu-kako-bi-se-sakrili>, 21. 10. 2019.

120 Isto

radikalizacije. Interesantan je podatak da je u Švajcarskoj čak 32,3 odsto radikalizovanih u zatvorima poreklom sa prostora nekadašnje SFRJ, 20,8 odsto iz severne Afrike i 15,4 odsto sa Bliskog istoka.¹²¹

Neke države, poput Jemena, Saudijske Arabije, Indonezije i Singapura su programe deradikalizacije u zatvorskim uslovima bazirale isključivo na deideologizaciji zatvorenika. Njihov zaključak je da uspešna deradikalizacija u zatvorima zavisi od:¹²²

1. Raspoloživih finansija
2. Edukacije i reforme zatvorske službe
3. Uticaja uglednih (i umerenih) imama
4. Reformi unutar kulture
5. Pružanja novčane podrške nekadašnjim ekstremistima/teroristima i njihovim porodicama kako bi se lakše integrirali unutar društva
6. Nadzora kroz tzv. programe brige

U Holandiji postoji specijalan tim TER (Terrorism, Extremism and Radicalization), koji je zajedno sa službom za uslovni otpust iz zatvora zadužen za ponovnu reintegraciju bivših džihadista u društvo.¹²³ U te svrhe se koriste posebni instrumenti (RISc' and VERA-2R), vodič i pravilnik za deradikalizaciju. Za nadzor bivših ekstremista se koriste i GPS sistemi za nadgledanje. Takođe je interesantan stručni nadzor koji se sastoji od tzv. *duo pristupa*, koji uključuje dve osobe koje se bave nadzorom ekstremiste, kako bi pristup bio što objektivniji. Ovi stručnjaci prolaze i kurseve za kognitivne veštine i rade kontinuirano i na svom usavršavanju, kako bi uz pomoć multidisciplinarnog pristupa dobili što bolje rezultate u radu sa ekstremistima. Kada je 2013. godine u Holandiji krenuo ovaj program za deradikalizaciju, on se sastojao samo od 5 članova, da bi od 2018. broj osoblja narastao do 18. Njihov zadatak je bio da budu supervizori nad 189 zatvorenika koji su bili osuđeni za ekstremizam/terorizam.¹²⁴ Ovo je veliki napredak ukoliko se uzme

121 Isto

122 Više o tome videti na: <https://calhoun.nps.edu/handle/10945/4420>, 19. 09. 2019.

123 Liesbeth van der Heide, SchuurmanBart, „Reintegrating Terrorists in the Netherlands: Evaluating the Dutch Approach”, *Journal for Deradicalization*, no. 17, December 2018, str. 204.

124 Liesbeth van der Heide, SchuurmanBart, „Reintegrating Terrorists in the Netherlands: Evaluating the Dutch Approach”, *Journal for Deradicalization*, no. 17, December 2018, str. 206.

u obzir da je prve godine svog rada program nadgledao samo 5 optuženih.¹²⁵ Program je koristio COSA (Circles of Support and Accountability) metod, koji se u praksi pokazao progresivnim. Tokom 2015. godine timu TER pridružuju se „Family Support Center” (Familiesteunpunt) i Exits, dve organizacije koje su deo nacionalnog centra za borbu protiv ekstremizma (Landelijk Steunpunt Extremisme, LSE).

Francuska, koja ima velikih problema sa ekstremizmom i terorizmom, uložila je velike svote novca u programe deradikalizacije. Radeći na suzbijanju ekstremizma, Francuska je 2016. sproveda interesantan projekat deradikalizacije u vanzatrovskim uslovima, koji, nažalost, nije bio naročito uspešan. Jedan od prvih centara za „prevenciju, uključivanje u društvo i građansko usmerenje” (CPIC) otvoren je u Bomon-an-Veronu, koji se nalazi u zapadnom delu Francuske. Reč je o internatu za prevaspitavanje mladih ljudi koji su zadojeni ekstremističkim idejama. Internat je osmišljen tako da najpre u njemu borave problematični mladi uzrasta od 18 do 30 godina, o kojima bi brinuo kompetentan tim stručnjaka. U pitanju je pokušaj francuske države da kod mladih stvori intelektualni imunitet i kritičku svest, koja bi im pomogla da se odupru džihadističkoj propagandi.¹²⁶ Program je bio prvenstveno obrazovno-edukativnog karaktera, te su se u okviru njega izučavali filozofija, istorija, religija, mediji, upražnjavao se sport itd. Internat je zamišljen kao hijerarhizovana i ustrojena institucija po čvrstim pravilima tako da mladi nose uniforme i moraju da poštuju propisana pravila i rasporede. Program¹²⁷ se sprovodi 10 meseci, a cilj su rehabilitacija i resocijalizacija mladih ljudi koji su bili obmanuti i krenuli putem violentnog islama. Važno je napomenuti da se boravak u internatu bazira na principu dobrovoljnog prijavljivanja.¹²⁸ Bilo je u planu da se otvori 13 takvih centara, međutim, do sada je otvoren tek jedan u zamku iz 18. veka Šato de Ponturni (Château de Pontourny). Ovaj projekat (iako dobro zamišljen) ubrzo je propao. U njega je bilo uloženo 2,5 miliona

125 Isto

126 U pitanju je centar koji je usko specijalizovan, pre svega, za borbu protiv islamistički fundiranog ekstremizma.

127 Program je predviđen za maksimum 25 polaznika. Pojedini stručnjaci za džihadizam smatraju da ovakvi internati mogu biti kontraproduktivni, kao i to da su centre sličnog tipa otvarale do sada samo autoritarne države poput Singapura i Saudijske Arabije.

128 Prijavilo se 17 osoba, od kojih je internat pohađalo njih devetoro.

evra, zapošljavao je 27 osoba, među kojima su bili psiholozi, psihijatri i specijalni edukatori. Francuska je prva zemlja u Evropi koja je otvorila internate ovakve vrste.

Ideje o deradikalizaciji terorista datiraju još od 70-ih godina 20. veka, ali su posebno aktivne u poslednjoj dekadi našeg veka. Problem sa svim ovim programima je u tome što ne postoji nezavisna i relevantna evaluacija njihove uspešnosti u praksi. Potrebno je da prođe određeni vremenski period kako bi se ocenio stepen njihove uspešnosti. OEBS je čak napravio priručnik za prevenciju nasilnog ekstremizma i radikalizacije pod nazivom „Good Practices in P/CVERLT: Non-custodial Rehabilitation and Reintegration – A Guidebook for practitioners and policymakers in South-Eastern Europe”, koji je detaljno prikazan na ekspertskom sastanku 2. i 3. oktobra 2013. godine u Tirani. Ovom sastanku su, pored OEBS-ovih zvaničnika, prisustvovali i eksperti sa područja Zapadnog Balkana, kako bi zajedničkim snagama dali doprinos u prevenciji nasilnog ekstremizma, u skladu sa bezbednosnim izazovima koje svaka od ovih balkanskih zemalja poseduje.

Kako detektovati potencijalnu radikalizaciju kod pojedinca?

U ovoj fazi glavnu ulogu imaju ljudi iz najbližeg okruženja. To mogu biti članovi porodice, prijatelji, nastavno osoblje, verski autoriteti, socijalni radnici i sl. Svako ko primeti promene u ponašanju kod pojedinca koji se radikalizuje može reagovati na sledeće načine:

- Prijaviti policiji i drugim nadležnim institucijama.
- Prijaviti centru za socijalni rad.
- Prijaviti psiholozima u školi.
- Prijaviti putem specijalnih telefonskih linija (ukoliko postoje za ovakve slučajeve). U nekim zemljama ova prijava je anonimna zbog bezbednosti osobe koja prijavljuje.

- Prijaviti *onlajn*, putem specijalizovanih sajtova (ovo je praksa koja se razvila u Nemačkoj, Francuskoj, Holandiji i mnogim drugim zemljama Zapada).

Moderniji način ranog prijavljivanja radikalizacije koja vodi ka nasilnom ekstremizmu i terorizmu može se sprovesti i putem specijalizovanih aplikacija za Android. Na taj način bi prijave bile anonimne i lako dostupne mladim ljudima kojima je blizak ovaj način elektronske komunikacije.

Do sada su napravljene različiti programi za deradikalizaciju/reintegraciju nekadašnjih ekstremista i terorista. Ostaje nam samo da se prepustimo sudu vremena, kada je reč o „reprogramiranju svesti” ekstremista i terorista. Na neke će svakako delovati program deradikalizacije, posebno ukoliko su se razočarali u violentnu ideologiju koja ih je motivisala na nasilni ekstremizam. Postavlja se pitanje šta ćemo sa onima kod kojih su ekstremističke ideje toliko duboko ukorenjene da na njih ne deluje nijedan savremeni program deradikalizacije. Možda je krajnje vreme da savremeno društvo počne da rešava uzroke ekstremizma, a ne njegove posledice.

III

EKSTREMIZAM I MIGRACIJE

3.1. Čovek i migracije

Otkako je sveta i veka čovek je imao potrebu da se kreće tragajući za hranom, skloništem, bežeći pred neprijateljem i prirodnim nepogodama. Ljudi su od prvih korena svoga postojanja težili da pronađu najbolje uslove za sopstvenu egzistenciju, često menjajući prostor na kome žive. U osnovi takvog kretanja nalazi se nagon za samoodržanjem, koji u čoveku postoji od iskona. Zbog toga su neki istraživači u pravu kada kažu da je istorija ljudskog društva u stvari – istorija migracija.¹²⁹

Smatra se da su još naši daleki preci iz roda *Homo sapiens* prve migracije napravili pre oko 100.000 godina, napuštajući tlo istočne Afrike u potrazi za boljim uslovima života.¹³⁰ Zapadno rimsko carstvo je, između ostalog, devastirano zahvaljujući Velikoj seobi naroda u 5. veku, koja je, po Čoroviću, u isto vreme predstavljala i raspadanje i obnovu.¹³¹ Sloveni su u 7. veku naselili Balkansko poluostrvo, a osvajanja Turaka su takođe bila praćena velikim pomeranjem naroda. Tri veka nakon Kolumbovog otkrića Amerike oko dva miliona ljudi iz Evrope prešlo je Atlantski okean da bi nastanilo „novi kontinent”. Tokom 19. i početkom 20. veka 50 miliona Evropljana došlo je na tle Severne i Južne Amerike.¹³² Velika migraciona kretanja zabeležena su posebno u decenijama nakon Drugog svetskog rata, nakon raspada Istočnog bloka i ratova na prostorima bivše SFRJ. Iz svega navedenog može se zaključiti da su migracije neminovnost ljudskog društva.

Koliko su migracije neizostavan segment savremenog doba, vidimo i po tome što su UN¹³³ uključile migracije u osmi milenijumski cilj razvoja za 21. vek. Kao posledica toga, nastali su Svetska

129 C. Harzig, D. Hoerder, D. Gabaccia, *What is Migration History?* NY John Wiley & Sons, New York, 2013.

130 David Eltis, *Coerced and free migrations: global perspectives*, Stanford University Press, Stanford, 2002, 2.

131 Vladimir Čorović, *Istorija srpskog naroda*, Glas srpski, Banja Luka; Ars Libri, Beograd; 1997.

132 Patrick Manning, Tiffany Trimmer, *Migration in World History*, Routledge, London and New York, 2013, 1.

133 UN *Transformišući naš svet: Agenda za održivi razvoj do 2030. godine*, involvira međuzavisnost migracija i ekonomskog razvoja.

komisija za međunarodne migracije 2003. godine i Svetski forum o migracijama i razvoju 2007. godine.

Još je Kant u svom čuvenom delu „Večni mir” tvrdio kako svi ljudi imaju podjednako pravo nad planetom Zemljom, te da shodno tome svako može biti na onom delu Zemljine kugle koji izabere za život.¹³⁴ Ovakva Kantova percepcija slobode kretanja više je ideal negoli stvarnost. Iako je Evropska unija među prvima radila na realizaciji ovog kantovskog principa, putem Šengena (sa ciljem ostvarivanja slobode kretanja radne snage, robe i kapitala), ispostavilo se da je donekle reč o utopiji. Svrha Šengenskog sporazuma bazira se na dva suštinska principa – sa jedne strane, EU teži ukidanju unutrašnjih granica među svojim članicama, ali zato, sa druge strane, zahteva pojačanu kontrolu spoljašnjih granica, čime štiti svoj teritorijalni integritet. U vreme migrantske krize dolazi do intenzivnije kontrole ne samo spoljašnjih granica već i unutrašnjih, čime se u neku ruku obesmišljava princip Šengenskog sporazuma.

Evropski sistem vrednosti (pre svega, ideja o slobodi kretanja) uzdrman je pred „novom seobom naroda”, čiji smo svedoci, a koja ide trasom od Bliskog istoka ka Evropi. Kako se po nepisanom pravilu u uslovima velikih kriza kod pojedinca ogole sve vrline i mane ljudske prirode, tako i na širem, državnom i nacionalnom nivou, padaju sve maske. Pokazalo se da je EU¹³⁵ pred migrantskom krizom ostala ne samo razjedinjena već i nespremna za rešavanje novonastalog problema. Ispostavilo se da su oni „veliki”, koji spočitavaju lekcije drugima o ljudskim pravima i demokratiji, pali na ispitu zvanom „migrantska kriza”, pred „malim” državama i narodima.

3.1.1. Uzroci i vrste migracija

Postoje tri glavna faktora koja uzrokuju migracije. To su: demografska eksplozija, rat i socijalni inženjering.¹³⁶ Masovne migracije u savremenosti su prvenstveno direktna posledica dva značajna događaja – Arapskog proleća, koje je počelo 2011. godine,

134 Prema: Immanuel Kant, *Večni mir*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995.

135 Iako je Mاستrihtskim ugovorom EU postavila temelje imigrantskoj politici, tek će ugovor iz Amsterdama podrobnije razraditi sve detalje u vezi sa pitanjima ljudskih prava i integracije građana iz tzv. trećih država.

136 Dragan Simeunović, „Migracije kao uzrok političkih anomalija u Evropi”, *Bezbednost, nauka, policija*, br. 3, 2015, str. 10.

i ratova na prostoru Severne Afrike i Bliskog istoka. To se vidi i po zemljama porekla migranata: najveći broj migranata¹³⁷ u Evropu stiže iz Sirije, Iraka i Avganistana. Prema podacima Međunarodne organizacije za migracije koji su objavljeni 15. marta 2016. godine, tokom 2015. godine je iz zemalja Severne Afrike u Evropu došlo 1.011.712 migranta.¹³⁸ Od početka 2016. do 15. marta je iz Afrike u Evropu imigriralo 152.697 ljudi, od čega je 456 poginulo, tj. smatra se nestalim.¹³⁹ Većina migranata ulazi u Evropu preko Grčke, a manji broj preko Italije. Da migrantska kriza napreduje, vidimo po broju zahteva za azil – u 2014. i 2015. godini broj tražitelja azila se duplirao u odnosu na prethodne dve godine.¹⁴⁰

Teorija „pull i push” faktora najčešće se upotrebljava za analizu migracija iako je dosta kritikovana zbog preterane simplifikacije migracionih tokova. Kroz faktore odbijanja i faktore privlačenja najlakše se mogu objasniti uzroci migracije.

1. Odbijajući (push) faktori mogu biti nezaposlenost, loša zdravstvena zaštita, politička nesigurnost, tortura, prirodne nepogode, nepoštovanje ljudskih prava, rat.

2. Privlačeći (pull) faktori zbog kojih migranti dolaze u neku zemlju su mogućnost zaposlenja, bolji životni standard i uslovi obrazovanja, bolja medicinska i socijalna zaštita, bezbednost, porodične veze itd.

Kako su migracije neminovnost ljudskog društva, važno je ispitati sve njihove aspekte, ali pre svega izvršiti validnu klasifikaciju, uz pomoć koje se bolje može razumeti novonastala migrantska kriza.

Među brojnim klasifikacijama migracija izdvojimo onu koja je rezultat projekta Centra za istraživanje migracija (Centre for Migrations Research CSERPE) iz Bazela, jer se bazira na relevantnim kriterijumima:¹⁴¹

137 Ukoliko izostavimo migrante sa Bliskog istoka, iz Evrope najveći broj migranata dolazi sa Kosova i Metohije.

138 <http://www.iom.int/>, 15.03.2016.

139 Isto

140 Vedrana Baričević, „Izbjeglička i migracijska pitanja kao izvor trajne krize Evropske unije: neuspeli evropskih politika azila i migracija”, *Političke analize*, br. 23, 2015, str. 3.

141 Fabio Baggio, *Descriptive Classifications of Migration*, <http://www.cserpe.org/wp-content/uploads/2015/09/Classification-Baggio-EN.pdf>, 17.03.2016.

1. Geografska klasifikacija podrazumeva podelu na interne i međunarodne migracije. Interne migracije su one koje se odvijaju unutar granica jedne države i uključuju kretanje iz ruralnih u urbana mesta¹⁴² (i obratno), inter-urbane (iz jednog grada u drugi), inter-regionalne (iz jedne oblasti, tj. regiona u drugi), nomadizam itd. Međunarodne migracije podrazumevaju prelazak jedne ili više međunarodnih granica. One mogu biti podeljene na više kategorija: preookeanske (kada se prelazi jedan ili više okeana), transkontinentalne (preko jednog ili više kontinenata), „komšijske” migracije (prelazak iz jedne države u drugu susednu državu).

2. Hronološka (vremenska) klasifikacija deli migracije na one koje su sa namerom (u odnosu na subjektivne faktore) i efektivne (uslovljene objektivnim faktorima).

3. Demografsko-ekonomska klasifikacija deli migracije u zavisnosti od ekonomskih i demografskih uslova.

Prema subjektima migracije, one se mogu dalje deliti na individualne, porodične, masivne (poput egzodusa), muške ili ženske migracije (na osnovu polne pripadnosti), migracije dece i odraslih (prema stosnoj dobi), migracije „prve”, „druge” i „treće” generacije itd. Prema profesiji, ove migracije se mogu klasifikovati na migracije ruralnih, industrijskih radnika (u zavisnosti od toga u kom sektoru su migranti zaposleni), migracije visokokvalifikovanih ljudi, „odliv mozgova”, tehnološke migracije ...

4. Političko-legalna klasifikacija podrazumeva da se migracije sprovode na osnovu sistemski organizovanog kretanja koje je legalno i odobreno između određenih zemalja. To mogu biti slobodne ili nekontrolisane migracije, kontrolisane migracije (kada se postavljaju određena pravila i uslovi kroz niz međunarodnih bilateralnih ili multilateralnih sporazuma), neregularne migracije (koje krše postavljena pravila međunarodnih ugovora o kretanju).

5. Uzročna klasifikacija se zasniva na uzrocima, razlozima i motivaciji koji dovode do kretanja stanovništva. To mogu biti:

142 Savremene migracije idu sve više ka urbanizaciji (54% stanovništva živi u urbanim sredinama, tj. 3,9 milijardi ljudi). Smatra se da će do kraja 2050. godine u gradovima živeti 6,4 milijardi ljudi. Izvor: *World Migration Report 2015: Migrants and Cities – New Partnership to Manage Mobility*, IOM, Geneva, 2015.

a) Spontane ili slobodne migracije (u potrazi za boljim poslom, standardom, socijalnom i zdravstvenom zaštitom, turizam, studiranje, posao...).

b) Prisilne migracije¹⁴³ - kada su ljudi prinuđeni da se sele zbog ratova, prirodnih nepogoda, diskriminacije itd.

U nastavku rada ćemo se prevashodno baviti prisilnim migracijama koje su izazvane ratnim dešavanjima.

3.1.2. Evropa i migrantska kriza

Dok političari zapostavljaju uzroke migrantske krize i „leče“ posledice ove „opake bolesti“ koja je zadesila svet (i pre svega Evropu), akademska javnost ima moralnu obavezu da elaborira ovaj problem objektivno, bez politikantskih kalkulacija i prepozna uzroke njegovog pojavljivanja. Kao i u većini slučajeva, suština migrantske krize je u sukobu geopolitičkih interesa velikih svetskih sila koje diktiraju tokove međunarodnih dešavanja, a čije su žrtve, po pravilu, nedužni civili.

Migrantska kriza nastaje kao posledica sukobljavanja interesa migranata i interesa zemalja koje ih prihvataju. Dok migranti imaju intenciju da pronađu bolje mesto za život bežeći od rata (ali i siromaštva), države koje ih primaju strahuju od bezbednosnih problema, promene nacionalnog i kulturnog identiteta i eventualnih bolesti koje migracije nose sa sobom. Najgore od svega je što teret migrantske krize najviše snose one države koje ni na koji način nisu upletene u dešavanja na ratom zahvaćenim područjima u Severnoj Africi.¹⁴⁴

Glavni problem evropske politike prema migrantskoj krizi je što se samom zabranom ulaska migranata u određene evropske zemlje ujedno krši i fundamentalan princip slobode kretanja koji je *condition sine qua non* Evropske unije.

Nekoliko je odgovora zašto migranti najviše hrle ka Evropi. Kao prvo, mnogo je lakše doći u Evropu negoli, recimo, u SAD, jer je Amerika zaštićena okeanom; kao drugo, Evropa je mnogo privlačnija od Amerike i zbog socijalnog programa. I kao treći

¹⁴³ Iz ove grupe se kao posebne kategorije izdvajaju izbeglice, azilanti, raseljena lica, osobe u egzilu, deportovane osobe.

¹⁴⁴ Među njima se nalazi i Srbija, koja je otvorila svoje granice za prihvatanje izbeglica.

razlog možemo navesti činjenicu da Amerika upravlja migracijama tako što ih tendenciozno usmerava ka Evropi iz ekonomskih razloga. Naime, američki ekonomisti vide Evropu kao najvećeg partnera SAD, kome je radna snaga sve starija, te smatraju da će dolazak migranata sa Bliskog istoka popraviti evropsku privredu.

Takođe, treba razmotriti odakle novac migrantima za tako dugačak i skup put do evropskog kontinenta? Postoje indicije da finansije dobijaju od rođaka koji žive u nekoj od evropskih zemalja, ali i da im se novac uplaćuje od strane zalivskih zemalja, koje imaju određene političke interese da podržavaju ovu novu „seobu naroda”.¹⁴⁵ Mađarski predsednik Viktor Orban je čak optužio Soroša da direktno finansira migracije sa Bliskog istoka.¹⁴⁶

Imajući u vidu sve navedeno, možemo konstatovati da će masovni priliv stanovništva Evropi doneti dva moguća scenarija. Prvi je pozitivan i polazi od činjenice da će novopridošli migranti biti „finansijska injekcija” za Evropu. To bi značilo da će evropskim zemljama koje su u stanju depopulacije (i čiji je prosečni stanovnik star 42,4 godine) migracije doneti mlađu radnu snagu i ujedno mlađe vojne obveznike. Drugi scenario je negativan. Ono što se zaboravlja jesu bezbednosni¹⁴⁷ aspekti migracije (pre svega, ekstremizam, terorizam, kriminal itd.), zatim demografske promene i na kraju kulturne razlike, koje su i više nego očigledne između Evropljana i migranata, koji uglavnom dolaze iz potpuno drugačijih društvenih, političkih, religijskih i kulturnih miljea. U ovom trenutku jedino Nemačka ima eksplicitne ekonomske benefite od migracija, zbog kojih je otvorila oko milion novih radnih mesta, što je pozitivno uticalo na njenu ekonomiju.

Neke članice EU otvoreno pokazuju nespornost da se nose sa gorućim pitanjima, čime jasno stavljaju do znanja da žele samo korist, ali i da nisu spremne na odgovorno ponašanje i obaveze koje sa sobom nosi članstvo u EU. Dok je najveći teret migrantske krize pao na Nemačku, koja na čelu sa kancelarkom Merkel vodi

145 Zalivske zemlje im uplaćuju novac na razne devizne račune, dok se u kampovima u Turskoj čak prezentuju i video-klipovi u kojima se objašnjava kako na najlakši način stići do Evrope.

146 <https://www.euractiv.com/section/central-europe/news/orban-hungary-has-no-big-issue-with-eu-it-has-a-problem-with-soros/>, 06.07.2017.

147 Dejana Vukčević, „Bezbedonosna politika EU u savremenoj teoriji međunarodnih odnosa”, *Srpska politička misao*, vol. 27, br.1, 2010, str. 67-90.

„politiku otvorenih vrata”, kod zemalja tzv. Višegradske grupe¹⁴⁸ postoji otvoren otpor prema prihvatanju migranata.

Ključni događaj i eventualni pomak u rešavanju problema sa migrantima koji preplavljaju Evropu jeste sporazum koji je EU potpisala sa Turskom i koji se primenjuje od 20. marta 2016. godine. Po ovom kontroverznom sporazumu, svi ilegalni migranti koji se nađu u Grčkoj automatski će biti prebačeni u Tursku, a Turska će zauzvrat slati migrante u neku zemlju EU (po izboru Unije). Na ovaj način EU pokušava da štiti svoje spoljne granice, u okviru čega glavna uloga pripada Turskoj, koja je kao nagradu dobila otvaranje dugoočekivanog poglavlja 33 o pridruživanju EU, kao i dodatna finansijska sredstva za zbrinjavanje migranata.¹⁴⁹ Potpisivanjem ovog sporazuma Turska postaje ključni faktor u rešavanju migrantske krize, te može u velikoj meri i diktirati migrantsku politiku EU.

Čini se da je Evropa, zatečena migrantskom krizom, još uvek u stanju blagog šoka iz kojeg se teško oporavlja. Sporazum sa Turskom i nije neka najmundrija opcija, ali svakako označava kakav-takav pomak u rešavanju migrantske krize. Pitanje je koliko Evropa može verovati Turskoj s obzirom na to da ova evropsko-azijska zemlja igra dvostruku ulogu u Sirijskom ratu. Mnogi evroskeptici desničarske ideološke provenijencije, poput lidera Slobodarske partije Austrije Hajnc-Kristijana Štrahea, smatraju da je sporazum EU i Turske „ravan samoubistvu”¹⁵⁰, predstavljajući Erdogana kao autokratskog političara sklonog violentnim rešenjima i nepouzdanog partnera EU. Ono što je sigurno jeste da će nova dešavanja u okviru migrantske krize još više raspiriti ionako pomahnitale duhove nacizma i fašizma i ojačati savremenu ekstremnu desnicu, dok će se sa druge strane stvoriti široki spektar mogućnosti za kriminalce koji se bave trgovinom ljudima i falsifikovanjem putnih isprava.¹⁵¹ Ukoliko na sve to dodamo i mogućnost lake infiltracije islamističkih ekstremista i terorista u

148 Češka, Slovačka, Mađarska i Poljska.

149 Reč je o dodatne 3 milijarde evra, što će ukupno iznositi 6,5 milijardi evra koje EU donira Turskoj. Izvor: <http://www.blic.rs/vesti/svet/cenkanje-ljudskim-zivotima-sta-predvida-sporazum-turske-i-eu-o-razmeni-migranata/hztvsg4>, 20. 03. 2018.

150 Izvor: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2016&mm=03&dd=20&nav_category=78&nav_id=1109809, 25. 03. 2017.

151 U Evropi su se među migrantima pretežno falsifikovali sirijski pasoši, s obzirom na to da su ljudi iz ove zemlje imali najviše mogućnosti da dobiju status azilanata.

masi stvarnih izbeglica, dobijamo kaos u kome se trenutno nalazi Evropa, a kome se ne nazire neko skorašnje rešenje.

3.2. Ekstremna desnica kao proizvod migrantske krize

Popularnost savremene ekstremne desnice u Evropi može se meriti sa popularnošću nacističkih i fašističkih stranaka neposredno pred izbijanje Drugog svetskog rata. Kao i tada, tako i danas desničarski ekstremizam predstavlja odgovor na krizu ljudskog društva, implicirajući „laka rešenja u teškim vremenima”. Ekonomska kriza, dolazak migranata, kolaps multikulturalizma, ratovi na prostoru Severne Afrike, džihadistički terorizam, samo su neki od faktora koji su predisponirali vrtoglav uspon ekstremne desnice. Ono što može predstavljati alarm jeste činjenica da se krajnja desnica više ne nalazi samo u civilnom sektoru već osvaja i politički parlament, o čemu svedoče uspesi „Nacionalnog fronta” u Francuskoj, „Zlatne zore” u Grčkoj, „Jobika” u Mađarskoj, „Alternative za Nemačku”, „Austrijske slobodarske partije” itd.

Na prvi pogled je jasno kakva je ideologija ekstremne desnice, međutim, temeljnijom analizom može se videti da se u korpus ekstremne desnice mogu svrstati različite političke grupe, partije i organizacije koje imaju svoje specifičnosti u zavisnosti od toga u kojoj se zemlji javljaju. Konfuziju u elaboriranju ekstremne desnice možemo videti već oko njenog terminološkog određenja, jer se kao sinonimi koriste sledeći pojmovi: „desni radikalizam”, „desničarski ekstremizam”, „neonacizam”, „ultra-radikalizam”, „neofašizam” i sl. Dok je ekstremna desnica u zemljama Evropske unije prevashodno konsekvencija migrantske krize (zbog čega je odlikuju ksenofobija, islamofobija i evroskepticizam), američka ekstremna desnica generisana je rasističkom prošlošću (npr. Kju kluks klan), a na Balkanu je ekstremizam desničarske ideološke provenijencije karakterističan po izrazitom nacionalizmu, koji su porodili građanski ratovi 90-ih godina 20. veka na prostorima SFRJ.

Iako evropska ekstremna desnica predstavlja konglomerat šarenolikih partija, pokreta i grupa, postoji niz zajedničkih karakteristika koje povezuju sve njene aktere u jedinstvenu celinu. To su, pre svega, ksenofobija, violentnost, evroskepticizam i vigilantizam, koje ćemo analizirati u nastavku rada.

Kod Evropljana je ksenofobija počela da se javlja već sa dolaskom prvih migranata iz Afrike i Azije, koji nisu bili spremni da se integrišu u društvo. Za lošu integraciju migranata veliki deo odgovornosti snose i evropske države koje su u njima videle tek deo jeftine radne snage, koje će, čim „završe posao”, otići u zemlje porekla. Migranti nikad nisu otišli, ali su zato zadržali svoj sistem vrednosti koji je često dijametralno suprotan evropskom aksiološkom sistemu.

Nasilje kao osnovni metod delovanja jeste *differentia specifica* svake vrste ekstremizma, uključujući i desničarski ekstremizam, i to zato što je nasilje efikasno i što često daje mnogo brža rešenja negoli neki oblici tzv. meke moći.¹⁵²

Ksenofobija u ovom trenutku deli evropsko društvo po najosetljivijim šavovima, stvarajući distinkciju između „nas” i „njih”. Ekstremisti desničarske ideološke opcije okrivljuju migrante za ekonomsku krizu, slabljenje ugleda zemlje i nezaposlenost. U okviru ksenofobije se, kao posebna kategorija, može izdvojiti islamofobija. „Strah” od muslimanskog stanovništva koje dolazi u Evropu u sve većem broju (kao i animozitet prema muslimanima) nastao je, pre svega, kao strah od drugačije kulture, običaja i rase. Međutim, ovaj strah je u neku ruku i opravdan, posebno ukoliko se uzme u obzir da je ekstremna desnica često (doduše, loš) odgovor na islamistički ekstremizam i terorizam.¹⁵³

Evroskepticizam je pojava koja sve više jača, i to ne samo među ekstremistima već i među umerenim političkim opcijama. Migrantska kriza je na test izdržljivosti stavila i opstanak Šengen zone, s obzirom na to da su mnoge članice EU pred naletom migranata počele da zatvaraju svoje granice, dižu zidove i bodljikave ograde, dok je npr. Hrvatska ničim izazvana čak i pvela „carinski rat” sa Srbijom.

Kada je reč o vigilantizmu, on je sastavni deo ekstremno desničarske ideologije, jer desnica uvek „budnim okom” nadzornički gleda na grupu, etnicitet ili rasu kojoj pripada kako bi je zaštitila od eventualnih neprijatelja.

152 Npr. pregovaranje.

153 Islamofobija se posebno intenzivirala nakon velikog broja terorističkih napada u Evropi, za koje su odgovornost preuzeli islamistički ekstremisti, tj. džihadisti.

Nemačka je najviše od svih evropskih zemalja bila opterećena teretom migrantske krize. Samo tokom 2015. godine više od milion ljudi apliciralo je za status azilanata u ovoj zemlji.¹⁵⁴ Prema podacima IOM-a, u kritičnoj 2015. godini od ukupnog broja stanovnika u Nemačkoj, 14,88% činili su imigranti.¹⁵⁵ Nemačka je ujedno i jedna od evropskih zemalja kojoj u ovom trenutku preti realna opasnost od ekspanzije desničarskog ekstremizma. Bez obzira na to što je dugi niz godina posle Drugog svetskog rata Nemačka radila na denacifikaciji, tradicija ekstremno desničarske ideologije i dalje je jaka i čvrsto utemeljena u pore nemačkog društva. Strah nemačke desnice od hantingtonovskog „sukoba civilizacija” koji se može desiti na njihovom prostoru u neku ruku se obistinio krajem 2015. godine. Naime, različiti kulturološki pogledi na svet i sistemi vrednosti su na površinu izbili pred doček Nove godine, kada su migranti afričkog i azijskog porekla seksualno uznemiravali žene na ulicama Kelna i drugih gradova. Kuriozitet je u tome što iza ovih događaja u Nemačkoj nisu stajali novopridošli migranti, već druga ili treća generacija migranata, što potvrđuje tezu da ne postoji želja za integracijom.

Nemačka migraciona politika dobrodošlice zasigurno je došla do faze „ispraćaja migranata”. Sudeći po novim zakonima, Nemačka će uložiti značajnu svotu novca kako bi odvrtila dolazak novih migranata i vratila postojeće migrante u zemlju porekla. O tome govori znatno manja stopa migranata tokom 2017. godine (oko 200.000). Postoje tri glavna razloga koja su inicirala smanjenje broja migranata: pre svega, to je zatvaranje „Balkanske rute”, u okviru koje je značajnu ulogu odigrala i naša zemlja; potom treba imati u vidu značaj dogovora koji je EU sklopila sa Turskom, koja prihvata povraćaj ilegalnih migranata, a osim toga, i na svojim granicama u kampovima čuva oko tri miliona nesrećnih migranata; i na kraju, to je pooštrena kontrola na prostoru Sredozemlja, kojim se predominantno kreću migranti.

Kakvu antimigracionu politiku trenutno sprovodi Nemačka? Još na početku 2017. godine ona je počela sa davanjem 1.200 evra svakom neobrađenom tražiocu azila za povratak u zemlju porekla. Novac u iznosu od 800 evra nudi se i onim tražiocima

154 <http://www.iom.int/news/migration-asylum-and-refugees-germany-understanding-data>, 26. 03. 2017.

155 <http://www.iom.int/world-migration>, 18.03.2016.

azila čiji su zahtevi odbijeni, pod uslovom da se ne žale na ovu odluku nadležnim sudovima.¹⁵⁶ Porodicama koje su već dobile azil za odlazak se nudi oko 3.000 evra, a pojedincima 1.000 evra.¹⁵⁷ Kuriozitet je u tome da se u ovom trenutku u Nemačkoj nalazi oko 300.000 ljudi koji su podneli zahtev za azil. Čini se da ovaj finansijski program neće uroditi plodom, jer se do sada vratilo tek 25.000 ljudi.¹⁵⁸ Ono što najviše osujećuje planove Nemačke u okviru postojećeg programa povratka jeste činjenica da su migranti potrošili nekoliko puta više novca za dolazak u Nemačku negoli što im ova država nudi da se vrate tamo odakle su došli.¹⁵⁹

Među zemljama tzv. Višegradske grupe¹⁶⁰ najveći otpor prema migrantima definitivno je pokazala Mađarska. Ova zemlja je najrestriktivnije od svih evropskih zemalja pristupila migrantskoj krizi već na samom početku, otvoreno rekavši da nije spremna za prihvatanje migranata po evropskim kvotama rasporeda. Antimigrantski stav mađarske vlade posledica je zaokreta političke scene nadesno još od 2010. godine. U tom kontekstu posebno treba imati u vidu popularnost ekstremne partije „Jobik”, koja sve više jača poslednjih nekoliko godina.¹⁶¹ Mađarska je ukinula neke od osnovnih zakonskih odredbi EU i primenila niz represivnih mera i tzv. nesmrtonosnu silu¹⁶² prema migrantima, u okviru kojih ima podršku zemalja Višegradske grupe.

Još od 2011. godine granični prelazi iz Srbije ka Mađarskoj najviše se koriste za ulazak migranata i izbeglica u EU. Tokom prvih osam meseci 2015. godine iz Srbije u Mađarsku prispelo je 155.480 migranata (99% tražilaca azila došlo je preko srpske granice).¹⁶³ Već u septembru mađarska policija je zabeležila 160.000 neregularnih migranata.¹⁶⁴ Činjenica je da je tranzitna ruta iz Srbije

156 „Politika”, 20. 12. 2017, str. 3.

157 Isto

158 Isto

159 Smatra se da je za dolazak iz neke zemlje Bliskog istoka i Severne Afrike pojedincu potrebno između 5.000 i 10.000 evra.

160 Tokom februara 2016. godine na hiljade ljudi u Varšavi, Brnu, Pragu i Bratislavi protestovalo je protiv „islamizacije Evrope”.

161 Ova partija je 2015. otvorila kancelariju u Senti, kao pomoć svojim građanima u „Južnim otopljenim krajevima”.

162 To podrazumeva upotrebu šok-granata, gumenih metaka i sl.

163 *Fear and Fences: Europe's Approach to Keeping Refugees at Bay*, Amnesty International, London, 2015, str. 72.

164 Isto

ka Mađarskoj najfrekventnija, te je stoga mađarska vlada i odlučila da najpre podigne zid na granici sa Srbijom.

Ekstremna desnica je i pre migrantske krize bila veoma razvijena u Mađarskoj, što i ne iznenađuje s obzirom na njenu fašističku prošlost tokom Drugog svetskog rata, kada su delovali Streličasti krstovi. Danas je partija *Jobik* „kišobran” ispod kojeg se kriju ostali ekstremni desničari, poput „Mađarske garde”, koja je 2009. godine zabranjena odlukom Ustavnog suda. Posebno opasna akcija „Jobika” odvija se na društvenim mrežama, na kojima ova ekstremistička partija sprovodi igricu pod nazivom „Srušićemo Trijanon”, u kojoj se revidira Trijanonski sporazum i stvara Velika Mađarska. „Jobik” je evroskeptična stranka, što je svojstveno i ostalim ekstremnim desničarima, a pokazuje svoj antievropski stav paljenjem zastave EU. Aktivisti „Jobika” su protestovali i protiv izgradnje kampova za migrante i zalagali se za zatvaranje svih kritičnih graničnih prelaza kojima bi migranti došli u Mađarsku. To je partija u čijoj se ideologiji osim rasizma (antiromska¹⁶⁵ i antisemitistička varijanta) može primetiti i antiislamizam, što je generisano migrantskom krizom.

Migrantska kriza je uticala i na rast evroskepticizma u još jednoj državi Višegradske grupe (Poljskoj), što se vidi po formiranju Evrorealistične komisije, koja ima za cilj da proceni štetu koju Poljska trpi zbog članstva u EU, a iza koje stoji stranka „Pravo i Pravda”, kao i još neke opozicione partije.

Dolazak migranata arapskog porekla u Evropu ima niz bezbednosnih implikacija, koje ne podrazumevaju samo opasnost od širenja ekstremne desnice već rađaju i jedan novi bezbednosni problem, a to je islamistički fundiran terorizam. Francuska i Belgija su među prvim zemljama u Evropi osetile stravične posledice jedne nove, hibridne forme terorizma koju zastupa „Islamska država”. Kako akcija izaziva reakciju, islamistički terorizam bio je glavni okidač za porast animoziteta prema muslimanima u Francuskoj i intenziviranje popularnosti ekstremne desnice. Nakon serije terorističkih napada¹⁶⁶ u Parizu tokom 2015. godine „Nacionalni front”

165 *Human Rights Watch* je u više navrata kritikovao Mađarsku zbog diskriminacije prema Romima i rasne segregacije u školama.

166 Teroristi ISIS-a su napali Pariz 13. novembra 2015. godine na sedam odvojenih mesta. Pre toga je u januaru izvršen stravičan napad na redakciju francuskog lista „*Šarli ebdo*”.

na čelu sa Marin le Pen dobija sve veći broj pristalica, što će se videti tek na predsedničkim izborima u 2017. godini.¹⁶⁷

Ispod „kape” *Nacionalnog fronta* nalazi se i veliki broj neformalnih ekstremno desničarskih organizacija poput „Generacijskog identiteta”¹⁶⁸, „Renouveau français” i sl. Kod svih ovih organizacija primetan je izrazito hrišćanski profil (zbog islamofobije) i vigilantički pristup migrantskoj krizi.

Teroristički napadi na Brisel 22. marta 2016. godine, iza kojih je stajala „Islamska država”, pokazali su da Evropa nema jasnu i jedinstvenu bezbednosnu strategiju u borbi protiv terorizma. Sadašnjoj Evropi više ne pretilo samo opasnost od džihadista već i od ekstremnih desničara jer – **ekstremizam rađa ekstremizam**. Naime, islamistički napadi će samo još više razjariti desničare, koji su ionako kivni na novopridošle migrante, i uticati na rast popularnosti ekstremne desnice.

Ono što je posebno interesantno kada je reč o ekstremnoj desnici jeste to da se sve više radi na njenoj kriminalizaciji. Tako je Kanada u junu 2019. godine na listi terorista stavila ekstremno desničarske grupe „Blood and Honour” i „Combat 18”. Možemo očekivati da će se u budućnosti borba protiv nasilnog ekstremizma fokusirati sve više na desničarski ekstremizam (umesto na islamiistički ekstremizam), o čemu govore ne samo zakonske regulative već i mnogobrojni projekti usmereni ka njegovoj prevenciji.

3.3. Studije slučaja

3.3.1. Srbija

Evropa je osetila velike posledice savremene migrantske krize. Iako razjedinjena u kontekstu kvota za prihvatanje izbeglica i kontroverznog pitanja o ljudskim pravima, EU je podnela najveći teret migracija. Dok je Nemačka vodila politiku „otvorenih vrata”, a zemlje Višegradske grupe zatvarale ta ista vrata za novopridošlice sa Bliskog istoka i Severne Afrike, Srbija je pokazala da ima mnogo

¹⁶⁷ Na parlamentarnim izborima održanim 2015. godine *Nacionalni front* je u prvom krugu odneo pobjedu, da bi u drugom krugu glasanja za ovu stranku glasalo 6,5 miliona Francuza, što je svojevrsni rekord za *Nacionalni front*. Izvor: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/nacionalni-front-stranka-koju-francuzi-vole-da-mrze>, 21.03.2016.

¹⁶⁸ Ova organizacija je povezana sa ekstremno desničarskim pokretom *Stormfront*.

više razumevanja za patnje i muke izbeglica u odnosu na pojedine punopravne članice EU. I sami Srbi su, kao „izbeglički narod”, vekovima bežali sa ognjišta svojih dedova i očeva, da bi im se, kad prođu smutna vremena, ponovo vraćali. Verovatno je to i glavni razlog zašto je Srbija pokazala više empatije i ljudskosti prema migrantima u odnosu na neke „evropske demokratije”. Možda je tragičnu izbegličku odiseju našeg naroda najbolje opisao Crnjanski u svojim „Seobama”, rekavši da su migracije u sudbini srpskog naroda.¹⁶⁹

Činjenica je da su migracije Srbiji donele nekoliko potencijalnih bezbednosnih problema. Kao prvo, to je opasnost od povratka džihadista sa ratišta, koji bi mogli da se infiltriraju sa migrantima. Drugi problem je opasnost od izbijanja sukoba na tlu Balkana, koji bi bio izazvan eventualnim zadržavanjem na granicama balkanskih država. Od ovog poslednjeg scenarija je strepela i nemačka kancelarka Angela Merkel, rekavši 2015. godine kako je moguć rat na Balkanu ukoliko Nemačka bude zatvorila svoju granicu sa Austrijom. Da su ove crne slutnje i te kako osnovane, pokazao je tzv. „carinski rat” između Srbije i Hrvatske. Naime, 2015. godine je Hrvatska zatvorila granicu sa Srbijom na Batrovcima, da bi ubrzo po principu reciprociteta i Srbija zatvorila sve granične prelaze sa Hrvatskom. Ne treba zaboraviti i mogućnost krijumčarenja migranata, trgovinu belim robljem i drogom, kao propratne oblike organizovanog kriminala koji su povezani sa postojećim migracijama. Prema Evropolovim statistikama, kriminalci su samo na godišnjem nivou imali zaradu između 3 i 6 milijardi evra od krijumčarenja migranata.¹⁷⁰ Najranjivije grupe su deca, koja se koriste za prinudni rad, seksualno zlostavljanje i sl.¹⁷¹

O očaju migranata da dođu u neku od „obećanih” zemalja EU svedoči slučaj jednog Pakistanca, koji je čak 30 puta pokušao da uđe u EU iz Srbije.¹⁷² U našoj zemlji nije bilo nekih ozbiljnijih

169 Uglavnom je ta sudbina bila predisponirana bežanjem od vojnih zavojevača i njihovog zuluma, ali i traganjem za obećanom zemljom, koja će pružiti sigurno utočište.

170 <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/migrant-smuggling-in-eu>, 16. 01. 2018.

171 U toku poslednje tri godine je nestalo više od 10.000 migrantske dece, za koju se smatra da su žrtve trgovinom ljudima. Izvor: <http://www.aljazeera.com/news/2016/01/10000-refugee-children-missing-europe-160131164555450.html>, 18. 01. 2019.

172 <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/2976723/pakistanac-30-puta-pokusao-da-udje-iz-srbije-u-eu.html>, 20. 12. 2018.

incidenata sa migrantima, s obzirom na to da je većina njih bila zadovoljna tretmanom Republike Srbije. Zabeleženo je nekoliko sporadičnih slučajeva kada su migranti na granici sa Makedonijom odbijali da prihvate pakete „Crvenog krsta” jer su na njima bili simboli krsta.¹⁷³ Osim toga, migranti su u nekoliko navrata bili privođeni zbog vandalizma, jer su oštetili nadgrobnne spomenike na kojima su bili krstovi.

U Srbiji bi migracije eventualno mogle isprovocirati ekstremnu desnicu, ali se to do sada nije desilo. Intenziviranje ekstremno desničarskih aktivnosti bi se eventualno moglo očekivati ukoliko dođe do nekih ozbiljnih izgredništva u kojima bi učestvovali migranti ili pak ukoliko bi došlo do jačanja islamističkog ekstremizma. Trendovi u ostalim evropskim zemljama eksplicitno ukazuju na to da je sa migrantskom krizom došlo do rasta ksenofobije, pa samim tim i do kulminacije ekstremno desničarskih aktivnosti. U ovom trenutku je ekstremna desnica pod kontrolom u Srbiji i čini se da je više usremljena ka nekim susedima¹⁷⁴ negoli ka migrantima.

U bezbednosnom smislu reči, migranti Srbiji mogu doneti samo izazove, dok u ekonomskom pogledu naša država (za razliku od nekih drugih zemalja, kakva je npr. Nemačka) nema nikakvih interesa za prihvatom migranata. O tome svedoči i ekonomska situacija u Srbiji – prosečna neto zarada (bez poreza i doprinosa) za mesec avgust 2019. godine iznosila je 54.115 dinara.¹⁷⁵ U drugom kvartalu 2019. godine stopa nezaposlenosti u Srbiji bila je 10,3%.¹⁷⁶ Činjenica je da u ovakvoj ekonomskoj situaciji migranti Srbiji predstavljaju samo dodatno breme, sa kojim ona još uvek uspešno izlazi na kraj.

U Srbiji se za potrebe migranata dnevno izdvoji 15.000 evra, što bi značilo da se u proseku na jednog migranta izdvaja osam evra na dnevnom nivou.¹⁷⁷ To je zajedno sa donacijama oko 5,5

173 <http://sandzakpress.net/migranti-odbili-pomoc-crvenog-krsta-zbog-krsta-na-paketima-video>, 19. 01. 2018.

174 Ekstremno desničarska scena u Srbiji pokazuje mnogo više animoziteta prema Hrvatima ili Albancima negoli prema migrantima koji su došli sa Bliskog istoka, što se može objasniti istorijom sukoba na Balkanu.

175 <http://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20191025-prosecne-zarade-po-zaposlenom-avgust-2019/?s=2403>, 01. 11. 2019.

176 <http://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20190830-anketa-o-radnoj-snazi-2kv-2019/?s=2400>, 01. 11. 2019.

177 <http://www.politika.rs/sr/clanak/335267/Tema-nedelje/Velika-seoba-migranata-kroz-Balkan/>

miliona evra na godišnjem nivou.¹⁷⁸ Donacije EU ne izostaju, ali one nisu dovoljne. Do sada je EU Srbiji donirala preko 20 miliona evra humanitarne pomoći koja je namenjena migrantima.¹⁷⁹

Ono što bi predstavljalo olakšavajuću okolnost za Srbiju jeste to što naša država ne predstavlja „destinaciju iz snova” za migrante, koji su po inerciji usmereni na bogatije zemlje Zapada. Kako je otežano prelaženje granice iz Grčke ka Makedoniji, kao i iz Srbije ka Mađarskoj (jer je potrebna dozvola), migranti su pronašli „alternativnu rutu” – idu preko Albanije i Bosne i Hercegovine kako bi ušli u Hrvatsku (koja je najbliža članica EU). Smatra se da se na teritoriji Zapadnog Balkana trenutno nalazi oko 10.000 migranata, od kojih je 4.000 u Bosni i Hercegovini, koja je u velikoj meri pogođena novim migrantskim talasima.¹⁸⁰

Šta Srbija može da uradi kako bi zaštitila svoje nacionalne interese, a opet nastavila sa humanim odnosom prema migrantima, kao i do sada?

Kao prvo, Srbija ne sme da dozvoli da postane akumulaciono jezero za prihvatanje neželjenih migranata, jer nije odgovorna za migrantsku krizu koja je predisponirana ratovima i vojnim intervencijama na Bliskom istoku. U tom kontekstu bi trebalo raditi na propuštanju samo legalnih migranata i integraciji onih koji su odlučili da ostanu u Srbiji, kako bi se što pre uklopili u društvo. Kao drugo, trebalo bi napraviti sveobuhvatan i koherentan mehanizam za praćenje migracionih kretanja u saradnji sa susednim državama. Treće, mora se sprovesti kontrolisano upravljanje granicama, što bi uključivalo i regulisanje ulaska i boravka stranaca u Srbiji. Kao četvrta bitna stvar javlja se princip readmisije, na kome bi naša država trebalo da insistira kako ne bi postala utočište za „ničije migrante”. I peto, imajući u vidu da je Srbija potencijalna članica EU, ona mora raditi na harmonizaciji nacionalne politike (azil, migraciona kretanja i vizni režim) sa politikom EU.

Na kraju, kada se sagleda celokupna uloga Srbije u turobnom i mučnom procesu migrantske krize, možemo zaključiti da je ispit o ljudskim pravima naša država položila sa najvišom ocenom.

Svaki-migrant-nas-kosta-osam-evra-dnevno, 18. 01. 2019.

178 Isto

179 <https://europa.rs/humanitarna-pomoc-u-vidu-hrane-za-izbeglice-na-jugu-srbije/>, 31. 05. 2019.

180 <https://www.dw.com/sr/kakva-je-situacija-na-balkanskoj-ruti/a-48331991>, 31. 10. 2019.

Interesantno je da su mnogo „demokratskije” zemlje, koje su stalno spočitavale lekcije o ljudskim pravima, na kraju omanule u praktičnoj primeni tih istih lekcija.

Dalje istraživanje uticaja migrantske krize na jačanje ekstremizma biće fokusirano na Nemačku i Francusku, s obzirom na to da su ove zemlje stožeri EU, ali i zbog činjenice da su podnele veliki teret migracija, svaka na svoj način.

3.3.2. Nemačka

Nemačka, koja ima 82,2 miliona stanovnika je samo tokom „kritične” 2015. godine primila rekordnih 1.139.000 migranata.¹⁸¹ Danas je Nemačka najpoželjnija krajnja destinacija za migrante, koji u najvećem broju dolaze sa prostora Severne Afrike i Bliskog istoka. Ukoliko nastavi sa politikom „otvorenih vrata”, Nemačka bi mogla da prevaziđe Ameriku, koja važi za zemlju sa najvećim brojem migranata.¹⁸²

Gledajući naseljavanja Nemačke kroz istoriju, videćemo da je ova zemlja odvajkada bila interesantno mesto za imigrante. Odmah nakon Vestfalskog mira veliki broj francuskih protestanata (kalvinista) naselio je delove severne Nemačke.¹⁸³ Nakon ujedinjenja 1871. godine Nemačka je postala raj za imigrante zahvaljujući industrijalizaciji, koja je iziskivala sve veći broj radnika.¹⁸⁴

Nemačka je u dva velika talasa primila migrante tokom 20. veka. Prvi talas je bio 60-ih godina, dok je drugi talas „zapljusnuo” nemačku državu 70-ih godina 20. veka. Tada su na privremeni rad (koji je često trajao i po nekoliko decenija) dolazili tzv. „gastarbajteri” iz Španije, Italije, Jugoslavije, Turske i ostalih (pretežno) evropskih zemalja.

Tokom 80-ih godina u Nemačkoj je 74,8% tražilaca azila dolazilo iz tzv. zemalja Trećeg sveta, da bi, recimo, 1993. godine 72,1% azilanata bio poreklom iz istočnoevropskih zemalja.¹⁸⁵

181 https://www.destatis.de/EN/PressServices/Press/pr/2016/07/PE16_246_12421.html;jsessionid=7A55FBA914157B7029B01E4B554512B0.cae1, 13.06.2017.

182 Prema statističkim podacima iz 2015. godine, SAD su imale 42,4 miliona (legalnih i ilegalnih) migranata. Izvor: <https://cis.org/Immigrants-United-States>, 05.07.2017.

183 Jackson Spielvogel, *Western civilization*, Cengage Learning, Stamford, 2015.

184 U početku je najviše bilo imigranata poljskog porekla.

185 Bade, Klaus, *Migration in European history*, Blackwell Pub., Malden, 2003, str. 284.

Nemačka je posebno bila pogođena migracijama nakon završetka Hladnog rata, kada je ogroman broj ljudi iz južne i istočne Evrope tražio azil u ovoj zemlji. Građanski ratovi na prostoru nekadašnje Jugoslavije rezultirali su time da u Nemačku dođe oko 400.000 ljudi sa područja Balkana.¹⁸⁶ Nemačka je tako s vremenom postala zemlja imigracije i integracije, te ne iznenađuje što je danas svaki njen peti građanin inostranog porekla.¹⁸⁷

Još pre kulminacije migrantske krize Nemačka je 2013. godine uvela „Blue Card EU” sistem, koji je podrazumevao „otvaranje vrata” za sve visokokvalifikovane migrante koji bi želeli da rade u Nemačkoj. Očigledno je da je Nemačka kao svoj prioritet stavila ekonomski prosperitet, koji je u velikoj meri bio uslovljen „uvozom” nove radne snage. Međutim, dolazak migranata iz raznih (uglavnom manje razvijenih) delova Evrope nije isto što i dolazak migranata sa područja Bliskog istoka. Prvi pripadaju evropskom kulturnom obrascu i lakše se mogu integrisati, za razliku od novopridošlih migranata sa prostora Bliskog istoka, koji imaju potpuno drugačiji religijski, društveni i kulturni obrazac ponašanja.

Migraciona politika Angele Merkel rezultirala je otvaranjem preko milion radnih mesta koja su u neposrednoj vezi sa prihvatom migranata. To može biti dobro za privredu ove države, ali će sa druge strane iziskivati i određene obaveze koje se nameću nemačkim poreskim obveznicima. Nemačka vlada je 2016. godine donela petogodišnji plan, na osnovu kojeg će potrošiti budžet od 98 milijardi evra za potrebe migranata. Migranti dobijaju niz socijalnih pogodnosti, besplatan smeštaj i hranu, kao i džeparac od 143 evra mesečno i 216 evra za osnovne potrebe.¹⁸⁸ Problem je u tome što je Nemačka planirala da naseli slabo razvijene i ruralne krajeve, što migrantima ne odgovara, s obzirom na to da žele da ostanu u velikim urbanim sredinama.

Sem otvaranja novih radnih mesta, migrantska kriza je Nemačkoj donela i povećanje stope kriminala. Naime, tokom 2016. godine azilanti, izbeglice i migranti počinili su 174.437 krivičnih

186 <http://www.migrationpolicy.org/article/new-reality-germany-adapts-its-role-major-migrant-magnet?gclid=CIPH48OfhNUCFSlz0wodw94CKA>, 10.07.2017.

187 <http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/2754-svaki-peti-graanin-nemake-stranog-porekla>, 24.06.2017.

188 <http://www.blic.rs/vesti/svet/nezaustavljiv-rast-ultradesnicara-imali-angela-merkel-sanse-dah-zaustavi/pknh7k1>, 25.03.2017.

dela, što je alarmantan podatak.¹⁸⁹ Uprkos tome, ekonomisti se isključivo vode pragmatizmom i tržišnom ekonomijom, te su izračunali da bi Nemačka za privredni prosperitet trebalo svake godine da prima 300.000 migranata kako bi obezbedila ekonomsku stabilnost do 2060. godine.¹⁹⁰ Pitanje je samo da li će te daleke 2060. godine i dalje postojati Nemačka koju danas poznajemo. Kakav će biti njen vrednosni, demografski, i na kraju, politički sistem?

Koliko su različite kulture i vrednosni sistemi Nemaca i migranata, možemo videti na osnovu incidenata u vreme novogodišnjih praznika, kada su u Kelnu i drugim gradovima migranti, mahom iz azijskih i afričkih zemalja, seksualno uznemiravali, a potom i pljačkali Nemice. Interesantno je da su počinioci ovih krivičnih dela bili migranti treće ili četvrte generacije, što ukazuje na lošu integraciju i krizu identiteta.

Nemci nisu oduševljeni politikom „otvorenih vrata”, što je mnoge birače gurnulo „udesno”, posebno nakon božićnog terorističkog napada 2016. godine, kada je migrant pakistanskog porekla kamionom namerno usmrtio ljude koji su došli na proslavu hrišćanskog praznika. Povodom ovog događaja Markus Precel (Marcus Pretzell), evroskeptični poslanik u Evropskom parlamentu, optužio je Merkelovu da je „krv nedužnih Nemaca na njenim rukama”.¹⁹¹ Precel je još insistirao na tome da Nemačka uz pomoć vojske otera migrante sa svojih granica, te je zbog ovakvih izjava isključen iz Evropske konzervativne i reformističke partije u aprilu 2016, da bi potom bio primljen u Evropsku partiju nacija i sloboda (na čijem se čelu nalazi Marin le Pen).

Ubistvo i silovanje devetnaestogodišnje studentkinje Marije Ladenburger (Maria Ladenburger) u Frajburgu, aprila 2017, uzburkalo je celu Nemačku. Odgovornost za ubistvo preuzeo je Avganistanac koji je i pre toga imao krivični dosije. Ovaj događaj je uticao da se raspire ionako uzburkane ksenofobične i antiimigrantske strasti u nemačkom društvu. Evidentno je da će migrantska kriza u Nemačkoj uticati na jačanje dve vrste ekstremizma. Prvi

189 <https://sputniknews.com/europe/201704281053100872-german-migrant-crisis/>, 13.07.2017.

190 <https://sputniknews.com/europe/201704281053100872-german-migrant-crisis/>

191 https://twitter.com/MarcusPretzell?ref_src=twsrc%5Etfw&ref_url=http%3A%2F%2Fwww.blic.rs%2Fvesti%2Fsvet%2Fdesnicari-napali-merkelovu-kancelarko-vase-ruke-umrljane-su-krvlju-neduznih-nemaca%2Fwww.blic.rs%2Fvesti%2Fsvet%2Fdesnicari-napali-merkelovu-kancelarko-vase-ruke-umrljane-su-krvlju-neduznih-nemaca%2F5xqf2hz, 17.03.2017.

je islamistički fundiran ekstremizam, koji je rezultat vojnih intervencija (sprovedenih od strane Zapada) na prostoru Bliskog istoka i severnoafričkih zemalja. Poznato je da se koreni evropskog mira nalaze na Bliskom istoku. Kada je mirno na Bliskom istoku, i Evropa je mirna. Vojne intervencije koje su potpuno devastirale neke od stabilnih režima Bliskog istoka stvorile su kaos u kome loše prolazi Evropa, a sa njom i Nemačka.

Drugi oblik nasilnog ekstremizma koji potresa Nemačku u formi je ekstremne desnice. Ona je vigilantistički odgovor na jačanje islamizma. Strahujući da će pred naletom migranata nemačka kultura izgubiti svoj bazični identitet, ekstremna desnica sve više koristi nasilje. U takvoj konstelaciji društvenopolitičkih odnosa, u kojoj se ekstremizmom odgovara na ekstremizam, najveća žrtva će biti demokratija.

Kako migracije utiču na jačanje ekstremizma u Nemačkoj?¹⁹²

Danas su u Nemačkoj dominantne dve vrste nasilnog ekstremizma. Prvi je islamistički motivisan ekstremizam, dok je drugi predstavljen u vidu ekstremne desnice. Obe forme ekstremizma urušavaju demokratiju i sistem ljudskih prava na kojima počiva koncept EU. Naravno, ne treba zaboraviti ni levičarski ekstremizam, koji je često reakcija na delovanje neonacističkih i neofašističkih pokreta, ali on je trenutno u zapečku, s obzirom na to da se glavni sukob odvija na ravni desničarskog i islamističkog ekstremizma.

Među stanovništvom migrantskog porekla koje živi u Nemačkoj u pogledu veroispovesti najbrojniji su muslimani (među njima svakako Turci). Broj muslimanske populacije rapidno je porastao s dolaskom arapskog stanovništva sa ratom pogođenih područja Bliskog istoka. Razlozi koji su motivisali novopridošle migrante iz arapskih zemalja da dođu u Nemačku jesu, prvenstveno, dobar životni standard, socijalna politika i veza sa nekim članom porodice koji je već nastanjen u ovoj državi. Kada dođu u novu sredinu, migranti arapskog (i muslimanskog) porekla teže se integrišu, za razliku od evropskog (i hrišćanskog) stanovništva, upravo zbog velikih kulturnih, religijskih i društvenih razlika. Problem integracije sa sobom nosi i problem identiteta, te se neretko

192 Više o tome videti u: Marija Đorić, „Uticaj savremenih migacija na jačanje ekstremizma u Nemačkoj”, *Kultura polisa*, posebno izdanje 2, 2017, str. 201-220.

dešava da čak migranti treće ili četvrte generacije pokazuju animizitet prema evropskom (a ujedno i nemačkom) sistemu vrednosti. Osećaj isfrustriranosti, odbačenosti i nepripadanja sredini u kojoj žive, lako može uticati na mlade ljude da krenu putem radikalizacije.

Sa migrantima, koji beže pred ratom i razaranjem, dolaze i ekstremisti koji zastupaju ideologiju ISIS-a i drugih terorističkih organizacija sa sličnom ideologijom. Prema neformalnim podacima, smatra se da su se među migrante infiltrirali ekstremisti i da oni čine 10% od ukupnog broja novih migranata. Osim toga, ideologija terorističke organizacije ISIS-a je takva da lako regrutuje nove ratnike širom sveta, koristeći se raznim sredstvima, poput interneta, društvenih mreža i sl. Reč je o posrednoj radikalizaciji, koja se zasniva na propagandnim sadržajima, što utiče na brzo širenje ove toksične ideologije. Teroristi „Islamske države” su prisutni ne samo u ratom zahvaćenim područjima, poput Sirije, Iraka i Libije već se njihov uticaj proširio na tzv. vilajete širom sveta – Nigeriju, Filipine, Jemen, Avganistan itd., dok su zabeleženi upadi i na teritorije Irana, Jordana, Kameruna, Čada... Teroristički napadi koji su se desili u evropskim zemljama ukazuju na to da „Islamska država” ima svoje simpatizere širom sveta. ISIS funkcioniše po principu kancera – kad ubijemo neku njegovu ćeliju na jednom mestu, ona se brzo javlja na nekom drugom mestu. Zbog toga je teško i uništiti ovu terorističku organizaciju, jer je reč ne samo o borbi protiv običnih terorista već se, u ovom slučaju, savremeno društvo bori protiv jedne izuzetno violentne i zapaljive ideje. Popularnost ISIS-a je tolika da su čak mnogi mladi Nemci konvertirali iz hrišćanstva u islam i krenuli putem džihadizma.¹⁹³

S dolaskom migranata Nemačka se suočila i sa povećanim brojem ekstremističkih i terorističkih napada koji su motivisani ideologijom islamizma. Subjekti islamistički fundiranog ekstremizma mogu biti tek pridošli migranti koji su se već radikalizovali na ratištima u Siriji ili Iraku; ili oni koji već imaju duboku krizu identiteta, a pripadaju drugoj, trećoj ili četvrtoj generaciji migranata, što ukazuje na to da se nisu integrisali u nemački sistem. Postoji još jedna vrsta subjekata islamističkog ekstremizma, a to

193 Ono što se malo pominje u javnosti jeste to da su se na sirijskom i iračkom ratištu borili i oni Nemci koji su na strani Kurda (a protiv ISIS-a).

su konvertiti, koji su uglavnom najviolentniji, i to radi dodatnog potvrđivanja svog identiteta.

Migracije su tek povod za intenziviranje islamističkog ekstremizma u Evropi, dok su uzroci mnogo dublji. Naime, koren problema svakako možemo naći u devastiranju nekadašnjih poprilično dobro uređenih političkih sistema arapskog sveta (poput Sirije, Iraka, Libije), i to zahvaljujući vojnim intervencijama koje su organizovale zemlje Zapada. Zbog toga i ne treba da nas iznenadi izražen prezir islamističkih ekstremista prema svemu onome što reprezentuje zapadni sistem vrednosti.

Kako po pravilu nasilje proizvodi nasilje, sasvim je logično što se na islamistički motivisan ekstremizam odgovor javio u vidu ekstremne desnice. Širok je dijapazon pokreta, grupa, organizacija i partija koje možemo staviti „pod kišobran” nemačke ekstremne desnice. Treba imati u vidu da ekstremisti ove vrste postoje ne samo unutar parlamenta, u kome se obično profilisu kao „tvrda desnica” ili antisistemske snage, već se njihov uticaj posebno može videti u civilnom sektoru, u kome se javljaju u raznovrsnim obličjima (od neonacizma i neofašizma do kvazipatriotskih i evroskeptičnih formi). Istraživanja fondacije „Amadeu Antonio Stiftung”¹⁹⁴ pokazala su da su od 1990. godine, kada se Nemačka ujedinila, do danas, neonacisti u Nemačkoj ubili 183 osobe.¹⁹⁵ Nemačka, inače, zbog svoje problematične prošlosti iz Drugog svetskog rata ima dosta programa i fondacija koji se bore protiv ekstremne desnice.

Nemačka vojna obaveštajna agencija MAD je u aprilu 2017. godine objavila da postoji desničarski ekstremizam u vojnim strukturama ove zemlje.¹⁹⁶ U pitanju je 275 prijavljenih slučajeva. Radi se o vojnicima koji su otvoreno forsirali pozdrav „Zig hajl”, što je, inače, oličenje nacizma iz Hitlerovog perioda. Takođe se javio i problem diskriminacije vojnika koji su imali imigrantsko poreklo. Inače, nacistički simboli¹⁹⁷ su u Nemačkoj inkriminirani i kažnjavaju se zatvorom do tri godine.

194 Ova fondacija je pokrenula značajan projekat pod nazivom „Fudbal protiv nacizma”.

195 <http://www.amadeu-antonio-stiftung.de/eng/right-wing-extremism-in-germany-and-europe/right-wing-extremism-in-germany/>, 21. 06. 2017.

196 <http://www.reuters.com/article/us-germany-military-idUSKBN17B0KR>, 23. 06. 2017.

197 Osim upotrebe simbola, nemačko zakonodavstvo inkriminiše i verbalne pozdrave i gestikulaciju koji se mogu povezati sa vrednosnim sistemom nacista.

Nedavno je u Nemačkoj otkrivena i mreža ekstremno desničarskih paravojnih kampova za obuku, koji su se nalazili u šumama u Tiringu, Erfurtu i Getingenu. Osim oružja i droge (na 14 lokacija), policija je pronašla i obilje propagandnog materijala, mobilne telefone i kompjutere. Među uhapšenim licima našli su se i oni pojedinci koji su policiji odavno poznati kao pripadnici internacionalne ekstremno desničarske mreže. U okviru ovih kampova delovao je i Rajhbirger (*Reichsbürger*) pokret, za koji je karakteristično da nemačku državu smatra nezakonitom, ukazujući na potrebu postojanja Rajha ili Pruske¹⁹⁸. Ovaj ekstremno desničarski pokret postoji decenijama u Nemačkoj¹⁹⁹, da bi sada postao ozbiljna pretnja državi zbog organizovanja zavere i plana za rušenje ustavnog poretka. Primarni neprijatelji pokreta Rajhbirger su Jevreji, migranti i policija. Prema procenama nemačkih obaveštajnih službi, pokret Rajhbirger broji oko 10.000 članova, od kojih 600 možemo svrstati u red ekstremnih desničara.²⁰⁰ Oni podržavaju i samoproklamovanog „kralja Nemačke” Petera Fitzeka (Peter Fitzek), koji je 2012. godine izgradio svoje „kraljevstvo” na mestu nekadašnje bolnice u Saksoniji-Anhaltu.²⁰¹

Danas je teško precizno odrediti ukupan broj ekstremnih desničara u Nemačkoj, jer su migracije svakako uticale na intenziviranje neonacističkih i neofašističkih ideja. Prema podacima iz 2011. godine, u Nemačkoj je registrovano 25.000 ekstremnih desničara, među kojima između 5.000 i 5.600 neonacista kao najvišolentnijih pripadnika ove ideološke opcije.²⁰² Drugi podaci ukazuju na to da je Nemačka 2016. godine registrovala 23.000 nasilnih ekstremista.²⁰³ Među ekstremnim desničarima poslednjih godina posebno jačaju „Autonomni nacionalisti” (Autonome Nationalisten)²⁰⁴, koji predstavljaju specifičan spoj neonacističke i levičarske

198 Tokom 2014. godine jedan od članova pokušao je da kupi oružje AK-47, koristeći pri tom legitimaciju koja se vodila na (nepostojeću) „slobodnu teritoriju Pruske”.

199 Smatra se da postoji od 80-ih godina 20. veka.

200 <https://www.thelocal.de/20170125/what-is-germanys-extremist-reichsbirger-movement>, 25. 06. 2017.

201 Ovo „kraljevstvo” se nalazi pod tim imenom na Gugl mapama, poseduje sopstvenu valutu, banku i izdaje pasoše svojim „građanima”.

202 <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/jahresbericht-2010-verfassungsschutz-warnt-vor-ge-tarnten-neonazis-a-771647.html>, 28. 06. 2017.

203 <http://www.migrationpolicy.org/article/new-reality-germany-adapts-its-role-major-migrant-magnet?gclid=CIPH48OfhNUCFSIz0wodw94CKA>, 12. 07. 2017.

204 Oni su čak po popularnosti nadjačali rasistički orijentisane skinhedse.

ideologije. Od leve su preuzeli neke od metoda delovanja, poput autonomnog aktivizma, potom simbole²⁰⁵, kao i način odevanja. Srodne grupe su se pojavile i u drugim zemljama (Poljska, Češka, Rumunija, Ukrajina i Grčka). Iako je nemačka ekstremno desničarska scena izuzetno bogata i šarenolika, činjenica je da najveći uticaj u ovoj sferi politike imaju stranka Alternativa za Nemačku (AfD - *Alternative für Deutschland*) i antiimigrantski pokret PEGIDA (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes*).

AfD je podnela tužbu protiv Angele Merkel zbog „trgovine ljudima” i otvaranja granica migrantima sa Bliskog istoka, pozivajući se na član 96 Krivičnog zakona. Ova stranka je osnovana 2013. godine, da bi se pocepala 2015. godine, kada je na njenom čelu ostala Frauke Petri, dok je Bernd Luke napustio stranku i osnovao novu pod nazivom Alijansa za napredak i obnovu. Na konvenciji 2016. godine partija je usvojila antiislamsku platformu. Interesantno je da ova stranka ima neke tipično levičarske ideje, poput smanjenja poreza, unapređenja zdravstvenog sistema, veće materijalne pomoći za porodice i sl. Zalaže se za saradnju sa Rusijom i protivnik je sankcija koje Evropa nameće Rusiji, a kao jednu od značajnih platformi ističe antiglobalizam. Iste godine kada je osnovana AfD je na saveznim izborima osvojila 4,7% glasova. Već 2014. godine AfD osvojila je 7,1% glasova u Evropskom parlamentu. U martu 2016. godine postaje parlamentarna stranka u osam nemačkih država.

Bivša liderka ove partije Frauke Petri smatrala je da sve ilegalne migrante zajedno sa azilantima treba poslati na ostrva²⁰⁶ izvan Evrope koja bi bila pod kontrolom UN.²⁰⁷ Ona je takođe predlagala da se Savezna kancelarija za migracije transformiše u instituciju koja će se baviti emigracijama, sa ciljem proterivanja svih ilegalnih migranata. Simbolično je to što AfD održava skupove i političke govore u istoj kafani²⁰⁸ u kojoj je Adolf Hitler 30-ih godina 20. veka držao nacističke govore.²⁰⁹ Takođe, ova partija se zalaže i za ukidanje burki i zabranu izgradnje minareta u Nemačkoj,

205 Pre svega se misli na upotrebu slike Če Gevare.

206 Pretpostavlja se da su u pitanju pacifička ostrva Nuru i Manus, na kojima Australija organizuje kampove za migrante koje presretnu.

207 <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFKCN1000LQ>, 22.03.2017.

208 U pitanju je kafana „Hofbrojkeler”, koja se nalazi u Mihnenu.

209 Neki od članova AfD su pod istragom zbog nacizma.

jer smatra da je to u suprotnosti sa evropskom (predominantno) hrišćanskom civilizacijom.

Program AfD bazira se na nekoliko ključnih principa:

1. Azil – smatraju da je integracija više od pukog učenja nemačkog jezika. Protive se dvojnomo državljanstvu.
2. Kultura – nemačka kultura umesto multikulturalizma. Nemački jezik je centar identiteta. Ne postoji mogućnost šerijata, muslimani moraju prihvatiti nemačko pravo. Protive se prekrivanju celog lica na javnim mestima.
3. Demokratija – referendumi po švajcarskom modelu. Direktno biranje predsednika.
4. Evropa – Stari kontinent ne sme da postan centralizovan, što podrazumeva vraćanje ovlašćenja nacionalnim državama. Protiv evra su i zalažu se za vraćenje nemačke marke, o čemu će narod odlučiti na referendumu.
5. Pravni sistem i država – osnažiti državu jačanjem policije. Borba protiv organizovanog kriminala i zaštita nemačkih granica.
6. Spoljna politika – gleda na NATO samo kao na odbrambeni savez. Nemačka bi trebalo da učestvuje u vojnim intervencijama samo pod okriljem UN. Insistira se na boljim odnosima sa Rusijom i jačanju uloge OEBS-a. Nemački suverenitet treba snažiti kroz sopstvenu armiju.
7. Porodica i deca – tradicionalni porodični model. Rad na povećanju nataliteta umesto dovođenja migranata. Podrška samohranim roditeljima. Sprečavanje diskriminacije majki sa punim radnim vremenom.
8. Odnos prema prirodi i poljoprivredi – protiv GMO. Za konkurenciju, a manje subvencije. Zaštita životne sredine je prioritet.

PEGIDA²¹⁰ je antiislamski pokret koji svoje najjače uporište ima u Drezdenu (nezvanični centar neonacizma), u kome muslimani čine manje od 1% ukupnog broja stanovnika. Na protestima koje

210 PEGIDA je sastavljena od neonacista, huliganskih grupa, a među njenim članovima nalaze se i pojedinci sa bogatim kriminalnim dosijeima.

sprovodi ovaj pokret nalazi se po nekoliko desetina ljudi. Protesti se organizuju uglavnom svakog ponedjeljka.

PEGIDA forsira parolu „Mi smo narod”, koja se mogla sresti i kod nemačkih nacista u prošlom veku. Kao odgovor na proteste Pegide, javljaju se protesti levičarski orijentisanih građana, što sve ukupno uzev stvara velike probleme za policiju, koja spečava sukobe. Prema tvrdnji osnivača ovog pokreta Luca Bahmana (Lutz Bachmann), postoje indicije da će se PEGIDA iz pokreta transformisati u partiju koja nosi naziv „Narodna stranka za slobodu i direktnu demokratiju”, odnosno FDDV.²¹¹ Glavni predmet kritike Pegide su imigracioni zakoni koji podstiču naseljavanje muslimanskog stanovništva u Nemačkoj. Pristalice Pegide su protestovale i protiv predloga da se u vreme praznika božićne pesme pevaju na arapskom jeziku.²¹²

Ovo su neke od najznačajnijih tačaka koje su predstavljene u okviru 19 ključnih zahteva Pegide:²¹³

- Insistiranje na pravoj integraciji, a ne samo faktičkoj.
- Ravnomerna raspodela migranata na celoj teritoriji EU, a ne samo u Nemačkoj.
- Uvođenje azila po švajcarskom ili holandskom modelu.
- Povećanje finansijskih sredstava za policiju.
- Deportacija ilegalnih migranata.
- Raspodela imigranata duž linija Švajcarske, Australije, Kanade ili Južne Amerike.
- Zaštita judeo-hrišćanskog sistema vrednosti, koji obeležava evropsku kulturu.
- Protiv paralelnog šerijatskog sudstva. Treba poštovati samo sudove nemačke države.
- Protiv svake vrste radikalizma koji je verski ili politički motivisan.

211 To je i prirodni sled događaja, s obzirom na to da je većina stranaka nastala iz pokreta.

212 http://zpravy.idnes.cz/nemecti-poslanci-vyzvali-k-zazpivani-muslimske-pisne-o-vanocich-pxy-/zahranicni.aspx?c=A141222_162716_zahranicni_ert, 26. 03. 2017.

213 <http://www.menschen-in-dresden.de/wp-content/uploads/2014/12/pegida-positionspapier.pdf>, 21. 03. 2017.

PEGIDA je veoma brzo stekla popularnost širom Evrope, što je uticalo na to da se stvore njeni podogranci u Norveškoj, Švedskoj i Danskoj.²¹⁴

Danas je desničarski ekstremizam zastupljeniji u istočnoj Nemačkoj u odnosu na njen zapadni deo. Prema policijskim statistikama, u 2016. godini izvršeno je 23.500 krivičnih dela koja imaju veze sa desničarskim ekstremizmom, što je za 14,3% više negoli u prethodnom periodu.²¹⁵ Polovina ovih krivičnih dela dogodila se na prostoru istočne Nemačke, na čijoj teritoriji živi oko 19% nemačke populacije.²¹⁶ Naročito je primetan porast ekstremizma desničarske ideološke provenijencije u distriktima Hajdenau (Heidenau), Frajtal (Freital) i Herenberg (Herrenberg).

U nastavku istraživanja ćemo analizirati neke od najznačajnijih oblika ekstremne desnice koji deluju u civilnom sektoru, a koje su uglavnom pod pokroviteljstvom AfD, NDP ili Pegide.

1. *Identitäre Bewegung* (Identitetski pokret) nastao je u Francuskoj 2012. godine i vrlo brzo, zahvaljujući društvenim mrežama, stekao popularnost i u Nemačkoj. Osnovni cilj Identitetskog pokreta, kao što se može videti iz njegovog naziva, jeste očuvanje identiteta Nemačke i kontrolisani ulazak migranata. Netrpeljivost prema migrantima uglavnom se pokazuje protestima i propagandnom kampanjom putem medija. Sarađuje sa desničarskom partijom „Alternativa za Nemačku”. Iako nije masovni pokret (smatra se da ih ima oko 400), poseduje veliki uticaj na društvenim mrežama i ima veliki broj simpatizera.

2. *Ring nationaler Frauen* (Krug nacionalističkih žena) ženski je ekstremno desničarski pokret koji potvrđuje činjenicu da su i žene uticajni pobornici ideologije savremene desnice. One nisu vidljive u javnosti poput muškaraca, koji proklamuju ovu ideologiju, ali snažno podržavaju njen vrednosni sistem. Krug nacionalističkih žena je tek ogranak kontroverzne „Nacionaldemokratske partije” (Nationaldemokratische Partei – NPD), koja širi sve veći uticaj među ženskom populacijom.

214 Nedavno je oformljen i sestrinski pokret u Lajpcigu koji nosi naziv Legida.

215 <https://www.thelocal.de/20170518/examining-why-right-wing-extremism-still-plagues-east-germany>, 26. 06. 2017.

216 <https://www.thelocal.de/20170518/examining-why-right-wing-extremism-still-plagues-east-germany>, 26. 06. 2017.

3. *Anti-antifa* je još jedna u nizu ekstremno desničarskih grupa koje deluju unutar nemačkog civilnog društva. Često se sukobljava sa pripadnicima antifašističkog pokreta, te policija u takvim situacijama ima pune ruke posla. Posebnu ulogu *Anti-antifa* ima u pružanju pravne i finansijske pomoći otkrivenim ekstremistima.

4. *Der III Weg* (Treći put) vanparlamentarna je stranka, osnovana 2013. godine u Hajdelbergu. Ona je od strane nemačkih državnih organa okvalifikovana kao ekstremistička i violentna. Posebnu konekciju ostvaruje sa strankom NDP, a naziv partije, navodno, ukazuje na to da ona ne podržava ni kapitalizam, ni komunizam, već sebi stvara „treći put”. Problem je u tome što je taj „treći put” protkan nacističkim i ekstremističkim idejama, sa dominantnom ksenofobijom, što se u praksi i pokazalo prilikom napada na izbegličke kampove.

Od izrazito militantnih ekstremno desničarskih organizacija možemo izdvojiti *Widerstand West*, koja je poznata po WPM²¹⁷ i antisemitizmu. Aktivna je i grupa *Pro Bewegung*, koja je antiislamiistička i čiji je „kišobran”, kao i kod mnogobrojnih ekstremnih desničara, partija NDP.

Metodi rada savremene ekstremne desnice u Nemačkoj su višestruki, poput pretnje silom, prinude, pritiska na migrante, fizičkih napada itd., među kojima je najkarakterističnije podmetanje požara u azilantskim centrima. Na primer, u gradu Vora na jugu Nemačke zapaljene su tri zgrade u kojima su smešteni azilanti, a u neposrednoj okolini ispisivani su kukasti krstovi i rasističke poruke u vidu grafita.

Uzimajući u obzir da će migranti i dalje dolaziti i da se sukob na Bliskom istoku u skorije vreme neće rešiti, možemo zaključiti da će se EU, a pre svega Nemačka, i dalje suočavati sa islamistički fundiranim ekstremizmom. Kao odgovor na ovu vrstu bezbednosne pretnje, logično je da će jačati i ekstremna desnica, koja, iako je bila potisnuta nekoliko decenija, nije u potpunosti uništena nakon Drugog svetskog rata. Na kraju možemo postaviti filozofsko pitanje: Ko će vladati Nemačkom za nekoliko decenija?

217 White Power Music („muzika bele moći”)

3.3.3. Francuska

Nevidljiva linija razdvajanja između muslimana i hrišćana povučena je upravo u Francuskoj u 8. veku, kada je 732. godine kod Pojatea Karlo Martel izvojevao pobedu nad Omejadskim kalifatom. Bitkom kod Pojatea zaustavljeno je prodiranje muslimana na tlo Evrope, što je dovelo i do njihovog proterivanja sa Pirinejskog poluostrva i iz južne Francuske. Otad se mnogo toga promenilo, ali je ovaj događaj zajedno sa jakim kolonijalnim nasleđem uticao na oblikovanje sadašnjih društvenopolitičkih prilika u Francuskoj.

Francuska je zemlja sa najvećim brojem muslimana u EU. Iako zvanični podaci ukazuju na to da u Francuskoj živi oko 4 miliona muslimana²¹⁸, prema neformalnim saznanjima, taj broj je mnogo veći i iznosi 9 miliona stanovnika. Smatra se da je do sada iz hrišćanstva u islam konvertiralo oko 100.000 ljudi, mahom iz mlađe generacije i ženskog pola.²¹⁹ Najveći broj migranata poreklom je iz Alžira, Maroka i Tunisa, mada postoji i neznatan procenat onih koji su došli iz Turske i zapadne Afrike. Muslimani u Francuskoj uglavnom pripadaju sunitskoj denominaciji.

Sekularizam, koji je odvajkada pustio korene u francuskom društvu i danas je prisutan, ali uglavnom u kontekstu hrišćanstva. Uticaj islama je dominantan u svakoj sferi života, čime se narušava koncept građanskog društva i moderne sekularne države. Posle terorističkih napada 2015. godine Francuska je prvi put zatvorila tri džamije koje su se dovele u vezu sa praktikovanjem radikalne varijante islama.²²⁰ Francuska je 2004. godine zabranila i nošenje hidžaba u školama, a 2010. godine je, pod uticajem terorističkih napada, zabranjeno i nošenje vela preko lica, i to sve sa ciljem negovanja sekularizma.

Smatra se da je trenutno u Francuskoj oko 15.000 ljudi radikalizovano, dok najekstremnijem krilu džihadizma²²¹ pripada 8.250

218 <http://geoconfluences.ens-lyon.fr/actualites/veille/pratique-religieuse-france>, 24. 12. 2018.

219 <https://rlp.hds.harvard.edu/faq/islam-france>, 29. 08. 2019.

220 Inače, još zakon iz 1905. godine zabranjuje državi da finansira izgradnju verskih objekata. Izuzetak su samo one verske građevine koje su nastale pre 1905. godine.

221 Veoma je bitno napraviti razliku između džihada i džihadizma. Dok je džihad pojam za „opšte religijsko pregnuće” i ne mora imati samo negativnu konotaciju, džihadizam je ideologija koja podrazumeva isključivu upotrebu nasilja u političke svrhe i predstavlja „demonizovan” fenomen. Prema: Dragan Simeunović, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009, str. 135.

osoba.²²² Francuska je u proteklih nekoliko godina potrošila na desetine miliona evra kako bi sprečila radikalizaciju mladih muslimana.²²³ Čini se da su svi pokušaji do sada bili bez nekog velikog uspeha, uprkos značajnim naporima državnih organa.

Kao posledica povećanja broja muslimanskog stanovništva i nove migrantske krize, raste islamofobija. Neke statistike su poražavajuće kada je reč o muslimanskom stanovništvu u Evropi. Jedno od istraživanja ukazuje da negativan stav prema muslimanima u Evropi imaju procentualno najviše Mađari, iza kojih slede i druge zemlje EU²²⁴, dok najmanje negativan stav prema pripadnicima islamske religije imaju Britanci. Interesantno je da (prema istraživanjima instituta „Adam Smit”) muslimani čine 8-10% ukupne populacije u Francuskoj, a da u zatvorima predstavljaju ubedljivu većinu od 70% zatvorenika.²²⁵

Druga istraživanja pokazuju da muslimani ne poseduju baš sva prava u Francuskoj, te da imaju oko 400 evra manju platu i da 2,5 puta teže nalaze posao u odnosu na pripadnike hrišćanske religije.²²⁶ Stigmatizacija i osećaj odbačenosti, frustracija usled neadekvatnog socijalnog položaja, odbijanje integracije, samo su neki od razloga koji mogu biti okidač za radikalizaciju francuskih muslimana. Zapravo, najveći problem sa integracijom u francuski vrednosni sistem imaju oni muslimani koji pripadaju drugoj ili trećoj generaciji migranata. Dok je kod prve generacije migranata situacija poprilično jasna (jer su uglavnom dolazili „trbuhom za kruhom” i samim tim bili svesni svog identiteta), njihovi potomci imaju mnogo veći problem sa „krizom identiteta”. Osećaj „pocapanog identiteta” i konfuzija oko toga kom vrednosnom sistemu pripadaju može biti glavni okidač za radikalizaciju. Iako se tvrdilo da su neredi koji su potresali Francusku 2006. godine bili prvenstveno socijalnog karaktera, činjenica je da su imali snažnu etničku,

222 <https://www.gatestoneinstitute.org/9982/france-deradicalization>, 27. 06. 2019.

223 <https://www.gatestoneinstitute.org/9982/france-deradicalization>, 21. 06. 2019.

224 Iza Mađarske idu sledeće zemlje, redom: Italija, Poljska, Grčka, Španija, Holandija, Švedska, Francuska, Nemačka. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>, 03. 09. 2019.

225 <https://www.adamsmith.org/blog/are-70-of-frances-prison-inmates-muslims>, 25. 12. 2017. Ova brojka je, po mišljenju autora ovog teksta, prenaglašena. Neka druga istraživanja ukazuju na to da je ukupan broj muslimana u zatvorima između 40 i 50%.

226 <https://www.odt.co.nz/news/world/study-shows-french-muslims-hit-religious-bias>, 02. 09. 2019.

pa i religijsku dimenziju, jer su iza njih stajali nezadovoljni mladi muslimani koji su živeli u siromašnim predgrađima.

Sve je počelo 2005. godine u pariskom predgrađu Kliši²²⁷, kada su dvojica mladića muslimanske veroispovesti stradala, za šta je optužena policija, a kasnije se ispostavilo da su mladići stradali od visokog napona struje. U neredima koji su usledili zapaljeno je više od 5.000 automobila, dok je oko 1.500 ljudi uhapšeno. Slična situacija bila je i sa neredima u Amijenu 2012. godine. Očigledno je da je neko zatajio u procesu integracije muslimanske populacije u Francuskoj. Da li sistem nije učinio dovoljno kako bi svoje državljane, koji su uglavnom poreklom iz nekadašnjih kolonija, integrisao na adekvatan način? Ili možda ni sami muslimani nisu bili voljni da postanu deo francuskog, a samim tim i evropskog sistema vrednosti?

Francuska predgrađa u kojima živi veliki broj muslimanske (uglavnom siromašne) populacije mogu se smatrati „inkubatorima” terorizma i ekstremizma. Mnoga od tih mesta se svrstavaju u red tzv. *no go* zona, u kojima francuska policija nije dobrodošla. Neki izvori pokazuju da u Francuskoj postoji 751 ovakva zona i u njima policija nema potpunu kontrolu.²²⁸

Nakon serije terorističkih napada Francuska se odlučila za radikalne rezove u sektoru bezbednosti. Napad na „Šarli ebdo” januara 2015. godine, u kome je stradalo 17 ljudi, bio je presudan – tada su zaposlene dodatne 3.000 operativaca u sektoru bezbednosti, dok je budžet službi povećan za 500 miliona evra.²²⁹ Napad u Nici bio je masovniji kada je reč o žrtvama i tom prilikom ubijeno je preko 80 osoba. Šengen zona je u velikoj meri pogodovala lakom transportu i nabavci oružja za potrebe ovih terorističkih napada. Teroristi su vatreno oružje nabavljali preko dva kanala – prvi je Belgija (u kojoj živi veliki broj muslimana), a drugi je Balkan. Islamistički teroristi targetiraju sve ono što predstavlja francuski i evropski sistem vrednosti, pa otuda i napadi na redakciju novina „Šarli ebdo”, fudbalski stadion (Stade de France), koncertnu dvoranu „Bataklan” (Bataclan) itd. Do sada je na bliskoistično ratište iz ove zemlje otišlo oko 900 francuskih državljana, a mesto

227 U ovom predgrađu više od 90% stanovništva je iz imigrantskih porodica.

228 <https://www.gatestoneinstitute.org/10190/islam-england-france>, 02.09.2019.

229 <http://time.com/3657314/paris-shooting-charlie-hebdo/>, 03. 01. 2018.

iz kog odlazi najveći broj boraca (u odnosu na broj stanovnika) jeste Lunel.²³⁰

Francuska je prva u Evropi po broju uhapšenih terorista. Svake godine se povećava broj uhapšenih, pa tako možemo konstatovati, na osnovu podataka Evropol, da je 2014. godine uhapšeno 238 terorista, da bi se taj broj povećao na 424 u 2015. godini, a 2016. je rezultirala sa 456 uhapšenih za delo terorizma.²³¹ U 2018. godini Francuska je uhapsila 310 terorista koji su podržavali ideologiju džihadizma.²³² Skoro jedna trećina terorista starosti je oko 25 godina (i mlađe od toga), dok je tek 9% terorista starije od 40 godina.

Od terorističkih grupa koje deluju na teritoriji Francuske i ispirišu druge na islamistički motivisan terorizam možemo izdvojiti prvenstveno ogranke „Islamske države” i „Al Kaide”. U prošlosti je Francuska imala velikih problema i sa teroristima GIA (*Groupe Islamique Armée*²³³) koja je nastala u Alžiru 1993. godine pod vođstvom Abdelhaka Lajada, nakon što su alžirske vlasti sprečile islamiste da pobede na izborima.²³⁴ GIA je posebno bila aktivna u Francuskoj tokom 1995. godine, kada je organizovala više bombaških napada u kojima su stradali civili. Pre toga je 1994. godine preuzela odgovornost za otmicu aviona u Marseju.

Francuska se krajem 90-ih godina obračunala sa alžirskim teroristima (GIA), ali to nije bio kraj islamističkog terorizmu. Došle su nove grupe, a sa njima i novi metodi borbe. Danas najveću opasnost po bezbednosni sistem Francuske predstavljaju islamistički fundiran ekstremizam i terorizam, i to ne samo zbog njihove destruktivnosti i frekventnosti već i zbog toga što je on okidač i

230 Marija Đorić, „Impact of the Migration Crisis on the Development of Islamic Extremism and Terrorism”, *Science and Society*, br. 1 leto, 2017, str. 18.

231 <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2017>, 04. 09. 2017.

232 <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/terrorism-situation-and-trend-report-2019-te-sat>, 03. 11. 2019.

233 Na arapskom Al-Jama'ah al-Islamiyah al-Musallaha.

234 Ova teroristička organizacija nastala je iz revolta, jer je islamističkim ekstremistima (Partija islamskog fronta spasa) onemogućeno da osvoje vlast početkom 90-ih godina. Obračun sa „kafirima” bio je stravičan, u njemu je stradalo oko 60.000 ljudi, uključujući civile i decu. U jednom momentu se čak i Al Kaida ogradila od delovanja ove terorističke organizacije zbog brutalnosti koje je pokazivala prema alžirskim muslimanima. Kao naslednicu GIA, Bin Laden je prihvatio novu organizaciju GSPC (Iz GSPC je izrasla frakcija AQIM), koju su sačinjavali islamski intelektualci i koja nije koristila toliko rigidne metode obračuna prema domaćem stanovništvu.

za druge vrste ekstremizma (kao što je to slučaj sa ekstremnom desnicom).

Francuska trenutno ima najviše problema sa dve vrste ekstremizma. Prvi i ujedno najveći problem jeste islamistički fundiran ekstremizam, koji je pojačan migrantskom krizom. Kao odgovor na ovu vrstu bezbednosne pretnje, javlja se drugi problem u vidu ekstremne desnice. Desničarski ekstremizam je u poslednjih nekoliko godina generisan globalizacijskim tendencijama²³⁵, a poseban uticaj na njegovo širenje izvršile su savremene migracije. Vođeni vigilantizmom, kao idejom koja ima za cilj prenaplašen zaštitnički odnos prema određenoj grupi ili etnicitetu, desničarski ekstremisti pretenduju da zaštite hrišćanstvo od novih izazova. Najveći među njima svakako jeste prodiranje islama na Stari kontinent. Glavno jezgro francuske ekstremne desnice čine mladi ljudi, što je donekle i logično, ukoliko se uzme u obzir da je trenutno 25% mladih ljudi nezaposleno²³⁶, što stvara dodatne socijalne i političke tenzije i otvara vrata ekstremizmu.²³⁷

Iako se „Nacionalni front”²³⁸ smatra „kišobranom” ispod koga se okupljaju francuski desničari (uključujući i one ekstremne), neretko se zvanično ograđuje od pojedinih organizacija, poput „Generacijskog identiteta” (GI)²³⁹. Ovakvo distanciranje uglavnom je prisutno u retorici, dok u praksi postoje određene veze između „Nacionalnog fronta” i ostalih ekstremista desničarske ideološke provenijencije.

Koreni GI mogu se naći u „Identitetskom bloku”, koji je nastao 2002. u Francuskoj. Njegovi osnivači su Robert Fabris (Robert Fabrice), nekadašnji član Radikalne jedinice (*Unité Radicale*), i Gijom Lui (Guillaume Luit), koji je bio na čelu Nacionalnog fronta mladih (*Front national de la jeunesse*). „Identitetski blok” danas ima veliki broj postava širom Evrope – u Nemačkoj, Austriji,

235 Pre svega, idejom denacionalizacije i desuverenizacije koje direktno podrivaju njihove interese.

236 Dokumentarac: *France Far-right documentary: why are many young people turning to Marine Le Pen's National Front?*, <https://www.youtube.com/watch?v=H6cGA8-TH5o>, 05.01.2018.

237 Poznato je da ekstremizam dominira u vreme kriza jer nudi „laka rešenja u teškim vremenima”, što je, po pravilu, praćeno nasiljem.

238 Za Marin le Pen, kao i za ostale desničare, globalizam i islamistički fundamentalizam glavni su neprijatelji Francuske. Pristalice Nacionalnog fronta i ostalih desničarskih organizacija zalažu se za kontrolisanu imigraciju (do 10.000 migranata godišnje).

239 Na francuskom - *Génération Identitaire*.

Češkoj i Belgiji. Ovaj pokret ima i svoje medije, kao što je sajt *novopress.info*, koji koristi za svoju propagandu.

„Generacijski identitet”, kao najistaknutiji deo „Identitetskog bloka”, nastaje na tlu Francuske 2012. godine. Na sajtu ovog pokreta²⁴⁰ postoji cenovnik ukoliko želite da se uključite u njihove aktivnosti. Za 20 evra dobija se časopis *Identitaires*, a za 120 evra podržavate njihovu organizaciju i postajete član. Glavni slogan „On ne recule plus!” (*Mi se više ne povlačimo!*) aludira na potrebu da se brani evropski (i pre svega francuski) identitet pred naletom migranata. Ovo je prvenstveno pokret mladih.

Javnosti su postali poznati nakon popularisanja *Deklaracije rata*, u kojoj se mogu videti njihove osnovne ideološke postavke. Protive se globalizaciji, neoimperijalizmu i multikulturalizmu, a glavne krivce za današnje „propadanje” Francuske vide u generacijama koje su organizovale proteste 1968, jer su stvorile jedno liberalno društvo koje se otrglo kontroli i ugrozilo francuski nacionalni identitet.²⁴¹ O popularnosti GI svedoči broj pratilaca na njihovoj Fejsbuk stranici - 120.000.²⁴²

Nakon napada u Bataklanu GI je počela da organizuje „patrole” koje su kontrolisale bezbednosnu situaciju u metroima i javnom prevozu.²⁴³ Jedna od akcija koju su osudili francuski levičari jeste ona u kojoj su članovi GI služili svinjetinu i vino u kvartovima Pariza koji su naseljeni muslimanima.²⁴⁴ „Identitarci” žele najpre da zabrane izgradnju džamija i, pre svega, minareta na njima, a potom da isele migrante muslimanske veroispovesti. Najpre bi dozvolili da se dobrovoljno iseljavaju muslimani koji žele da napuste Francusku. Zalažu se za stvaranje novog ministarstva (Ministarstvo identiteta), koje bi vodilo računa o francuskom identitetu i iseljavanju nepodobnih muslimana. Organizuje tzv. letnje škole u francuskim Alpima, u kojima, pored propagande, rade i na borilačkim veštinama sa mladim članovima.

240 <https://www.generation-identitaire.com/>

241 <https://generationidentitaire.org/presentation/>, 04. 01. 2018.

242 https://www.youtube.com/watch?v=_kJNc2iIbZg, 05. 01. 2019.

243 Obučeni u identične uniforme (žute jakne sa slovom lambda), lako se prepoznaju u javnom prevozu.

244 <https://www.vox.com/world/2017/7/6/15804196/generation-identity-identitarians-alt-right-migration-islam-refugees-europe>, 01.09.2017.

Neke intelektualne pristalice GI, poput Rena Kamija (Renaud Camus), smatraju da se Evropa trenutno kolonizuje od strane afričkog stanovništva i da je, zapravo, reč o nekoj vrsti okupacije, koja je gora od one koju su Nemci sproveli tokom Drugog svetskog rata.²⁴⁵

GI je svoje korene proširio i na druge evropske države, među kojima je prva „na udaru” bila Nemačka. Nemački ogranak GI je na Brandenbuškoj kapiji razapeo slogan: „Sigurne granice – sigurna budućnost”. Oni su čak želeli da upotrebe neke od metoda „Grinpisa” (*Greenpeace*), te su planirali da presretnu humanitarne brodove koji su imali zadatak da spašavaju migrante koji dolaze putem mora i na taj način im onemogućue ulazak na tle EU.

„Identitarci” blisko saraduju sa pokretima mladih širom Evrope koji su desno orijentisani u Španiji (Katalonija), sa *Severnom ligom* u Padaniji (Severna Italija), sa austrijskom organizacijom mladih W. I. R of Vienna itd. Francuski ekstremni desničari posebno su bliski sa švajcarskim ekstremistima koji žive u francuskim kantonima (Ženeva, Vo, Frajburg). „Helvetski otpor” (*Resistance Helvetique*) ekstremno je desničarska grupa, osnovana u kantonu Vale 2014. godine. Njeni politički ciljevi su zabrana azila, ukidanje partijskog sistema i uvođenje smrtne kazne. U francuskom delu Švajcarske popularna je grupa „Jednakost i pomirenje”²⁴⁶ (*Egalite et Reconciliation Suisse*), koja ima oko 14.000 pratilaca na Fejsbuku.

Pored GI, izdvojićemo još nekoliko ekstremno desničarskih grupa koje su zabranjene 2013. godine.²⁴⁷ Reč je o „Francuskom delu” i „Nacionalističkoj omladini”. Francusko delo funkcioniše po principu „milicijskih pokreta” koji samostalno vrše kontrolu i nadzor bezbednosti građana. Osim toga, ova desničarska grupa organizuje kampove u kojima se mladi obučavaju za rukovanje oružjem. Njeni koreni datiraju još iz 1968. godine, kada je pokazivala izrazito ksenofobičnu dimenziju.

Nacionalistička omladina (*Jeunesses nationalistes révolutionnaires* - JNR) tipična je neonacistička organizacija koja glorifi-

245 https://www.youtube.com/watch?v=_kJNc2ilbZg, 05. 01. 2018.

246 Osnivač je Alen Soral, koji je poznat po svojim ekstremno desničarskim stavovima.

247 Ove dve grupe su zabranjene nakon značajne uloge u raspirivanju mržnje i netrpeljivosti prema LGBT populaciji u vreme kada se podnosio zahtev za legalizaciju homoseksualnih brakova.

kuje lik i delo Adolfa Hitlera i podržava rad SS jedinica. Izgrađena je pretežno od skinheda. Začeci njenog delovanja mogu se naći 80-ih i 90-ih godina 20. veka, da bi se obnovila 2010. godine. Veliki je uticaj WPM²⁴⁸, nordijskih i tzv. arijevskih mitova na oblikovanje propagande „Nacionalističke omladine”. Njena ideologija je konglomerat revolucionarnog nacionalizma i antikapitalizma.

Ukoliko analiziramo renesansu ekstremne desnice u Evropi, videćemo da buđenje desničarske ideologije započinje svršetkom Hladnog rata, a da svoju kulminaciju doživljava migrantskom krizom. Očigledno je da se svet nalazi zaglavljen između dva ekstrema (liberalnog kapitalizma i islamističkog ekstremizma), a da su umerene ideološke opcije u njihovoj senci. To se možda najbolje može videti na primeru Francuske, koja je bila lučonoša ideje „slobode, jednakosti i bratstva”, a koja se danas suočava sa desničarskim i islamističkim ekstremizmom, koji su deo „začaranog kruga nasilja”.

Migracije su, sem pitanja sreće pokrenule veoma značajnu temu današnjeg doba, a to je – bezbednost. Da bezbednost i te kako košta, vidimo po tome što je za potrebe spektakla „Tur de Frans” (Tour de France) koji se organizovao jula 2017. godine Francuska angažovala 23.000 policajaca koji su obezbeđivali ovaj događaj.²⁴⁹

Francuska je 3. oktobra 2017. godine usvojila i novi zakon protiv terorizma, na osnovu kojeg se policiji i određenim državnim institucijama daju šira ovlašćenja, poput izricanja kazne kućnog pritvora, zatvaranja mesta religijskog obožavanja, pretraživanja privatnih stanova. Interesantno je da je ovaj zakon dozvolio lokalnim samoupravama zatvaranje džamija i ostalih religijskih objekata ukoliko se dokaže da su podsticali ili organizovali ekstremizam i terorizam.

Dok se mnogo više pažnje posvećuje analizama i sprečavanju islamističkog ekstremizma, to nije slučaj sa ekstremnom desnicom. Možda je takva situacija zato što se ekstremni desničari često kamufliraju kroz prizmu kvazidemokratije i zaštite ljudskih prava.

248 White Power Music – „muzika bele moći”

249 <http://www.businessinsider.com/tour-de-france-increased-security-counterterrorism-risk-police-2017-7>, 15.07.2017.

U svakom slučaju, ekstremizam pokazuje tendenciju rasta u Evropi²⁵⁰, a Francuska je jedna od onih zemalja koje su već osetile konsekvence njegovog delovanja.

Smatra se da je oko 11.000 osoba u Francuskoj stavljeno pod tzv. *S fajl*, koji se bavi nadzorom radikalizovanih pojedinaca i grupa.²⁵¹ Nadzor potencijalnih ekstremista je intenziviran uvođenjem vanrednog stanja. Iako je (nakon skoro dve godine) Francuska ukinula vanredno stanje, 1. novembra 2017. doneti su zakoni koji su postavili pitanja ljudskih prava zbog uvećanih ovlašćenja policije.

Evidentno je da su migracije pokrenule duboke probleme ne samo u francuskom već i u čitavom evropskom društvu, a oni se prvenstveno tiču pitanja duhovnog identiteta Evropljana. Možemo samo pretpostaviti da za nekoliko decenija Evropa neće biti ni nalik nekadašnjem Starom kontinentu, koji se oslanjao na tri stuba: rimsko pravo, grčku filozofiju i hrišćansku religiju. O prevelikim kulturološkim razlikama najbolje govore sukobi islamističkih i desničarskih ekstremista koji, uprkos dijametralnim sistemima vrednosti, imaju nešto zajedničko, a to je nasilje kao osnovni metod delovanja. Čini se kao da se Hegelova²⁵² priča o gospodaru i robu reflektuje i na savremeno društvo. Izgleda da se obistinila ona misao da rob ima potencijala da napreduje, što mu daje prednost u odnosu na uljuljkanog i samozadovoljnog gospodara, koji s vremenom stagnira.

250 O ovome svedoči godišnji izveštaj Evropol. Videti više o tome: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report-te-sat-2017>, 04. 01. 2108.

251 <https://www.hudson.org/research/12902-the-facts-and-figures-on-french-muslims>, 02. 09. 2017.

252 Više o tome u: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologija duha*, Dereta, Beograd, 2005.

IV

EKSTREMIZAM I RELIGIJA

Savremeni ekstremizam se (nepravdano) povezuje uglavnom sa islamom. Iako su neke od ideoloških interpretacija islama dovele do brutalnih terorističkih akcija (poput ideologije „Islamske države”, „Boko harama” ili „Al Kaide”), pogrešno je ovu religiju dovoditi u direktnu vezu sa terorizmom. Važno je naglasiti da svaka religija može biti zloupotrebljena u generisanju političkog nasilja.²⁵³

U politici, kao i u modi, smenjuju se određeni trendovi. Tokom 70-ih i 80-ih godina 20. veka Evropu i svet zapljuskivao je talas levičarskog terorizma, da bi se danas terorizam zajedno sa nasilnim ekstremizmom uglavnom vezivao za džihadizam. Mnogobrojne akcije džihadista širom sveta od Amerike do Australije su i zaslužne za ovakvu percepciju. Dakle, trendovi se menjaju, ali krajnja namera terorista je ista – širenje straha i zastrašivanja sa tendencijom realizacije određenog političkog cilja.

Najopasnija spona je između politike i religije. Ove dve sfere društva direktno korespondiraju sa moći, a kada se udruže, u stanju su da učine, a potom i opravdaju najokorelije zločine, i to sve „u ime Boga”. Politika se nekako najčešće približava religiji kroz ideologiju. Obe se zasnivaju na dogmama u koje se ne sumnja i koje se ne proveravaju. Neke političke ličnosti su se često percipirale poput božanstava ili su im se pripisivale božanske osobine. Ideologija selektivno pristupa religiji i uzima od nje ono što joj odgovara. Na taj način vešto manipuliše ljudima.

Primamljivost ideološke interpretacije religije je u tome što daje praktična rešenja u tzv. “teškim vremenima” i što se nasilje opravdava ukoliko se vrši u ime nekih „viših ciljeva”. Ovakvoj manipulaciji podleglo je preko 40.000 ljudi koji su se priključili Islamskoj državi iz raznih krajeva sveta. Neki su se razočarali na terenu, neki su poginuli, a postoje i oni koji još uvek veruju u osnovne postulate ove terorističke organizacije.

Iako je Islamska država poražena, ideja i dalje živi. Setimo se samo pomenutog levičarskog terorizma, u kom su se, uprkos

253 Ovo se posebno odnosi na ideološku interpretaciju religije.

likvidacijama terorista, smenjivale nove generacije istomišljenika i koji su sa istim žarom delovali protiv kapitalizma kao njihovi prethodnici. Tako je i sa „Islamskom državom” – to što je ona uništena na terenu samo je privid. Njene ideje su i te kako žive i veoma žilave. Poenta borbe protiv terorizma jeste rešavanje njegovog uzroka, a ne posledica.

U politici postoji nešto što se zove *reciprocitet nasilja*. Tako često jedna vrsta ideološkog nasilja generiše neku drugu vrstu nasilja. To se upravo desilo sa desničarskim ekstremizmom. Jedan od generatora njegovog nastanka jeste i islamistički ekstremizam. U nastavku istraživanja ćemo objasniti na koje sve načine ekstremisti zloupotrebljavaju religiju kroz primer ekstremne desnice i hrišćanstva.

4.1. Zloupotreba hrišćanstva u ideologiji savremenog desničarskog ekstremizma

Hrišćanstvo, koje je preko 2.000 godina odolevalo raznim izazovima, danas se nalazi na velikoj prekretnici. Može se reći da danas živimo u tzv. posthrišćanskom svetu, koji, po mišljenju mnogih, korespondira sa krajem hrišćanske istorije. Savremeni čovek u trci za profitom i poboljšanjem životnog standarda često zaboravlja osnovne postulate hrišćanstva.

Ljudi su odvajkada sebi postavljali ontološka pitanja postojanja koja u velikoj meri korespondiraju sa hrišćanskom teologijom. Ontologija se u hrišćanskom bogoslovlju bavi „pitanjem postojanja, a pod istinom bića podrazumeva njegovo večno postojanje, odnosno prevazilaženje smrti”.²⁵⁴ Da li je i kako moguće u posthrišćanskom svetu prevazići smrt? Ovim pitanjem bave se različite religijske i političke grupe i pokreti, među kojima možemo izdvojiti i ekstremnu desnicu. Nažalost, ekstremna desnica na hrišćansko pitanje postojanja i smrti pretežno gleda manipulativno, koristeći ga prevashodno za opravdanje svojih nasilnih aktivnosti.

Možda je u modernom čoveku (koji je „građanin sveta” i korisnik društvenih mreža u eri globalizacije), ipak utkana nit

254 Ignatije Midić (2003a): „Etika i ontologija”, Sabornost 1/4, 14. Cf. Janz, P. D. (2011): „Metaphysic” u The Cambridge Dictionary of Christian Theology (Eds. I. McFarland, D. A. S. Fergusson, K. Kilby, I. R. Torrance), Cambridge University Press, 309-311, cit. prema: Aleksandar Đakovac, „Ontologija i etika u svetlu Hristologije Svetog Maksima Ispovednika”, doktorska disertacija, str. 6.

religioznosti, koja poput Jungovog arhetipa i dalje egzistira, čineći od njega – *homo religiosus*. I Justin Popović je ukazivao na religioznu klicu svakog ljudskog bića: „Nije istina da ima bezvernika! Nema bezvernika, nema nevernika. Samo ima Bogopoklonika i idolopoklonika. Trećeg nema u ovome svetu.”²⁵⁵ Sv. otac Justin je proročki gledao na savremen svet kada je u svom delu „Dostojevski o Evropi i slovenstvu” zaključio da je Bog radi našeg spasenja postao čovek, a da savremeno čovečanstvo više nema osećaja za tu Bogočovekovu žrtvu.

„Egoizam je faktor raspada čovekove bogolike ličnosti”²⁵⁶, tvrdi Purić. Kriza hrišćanstva, pa samim tim i kriza identiteta savremene Evrope počiva na otuđenju od Boga. I Dostojevski je tvrdio da je Evropa počela da propada kada se odrekla Hrista. To je ona Evropa koja se uzdigla na tri gorostasna stuba: grčkoj filozofiji, rimskom pravu i hrišćanskoj religiji. Svedoci smo propadanja ovog trećeg stuba, koji je prethodna dva milenijuma snažno isprofilisao identitet Evrope i njenih građana. Iako živimo u doba sekularizacije, čini se da je više no ikada religija zastupljena, jer je sastavna komponenta kako individualnog, tako i kolektivnog identiteta.

Sekularizam je očito dominantan u najrazvijenijim zemljama savremenog sveta. Pa ipak, čak i u ovim zemljama religija još uvek nije nestala: „ankete pokazuju da se većina Evropljana deklarirše vernicima, ali je uticaj religije na svakodnevni život opao”.²⁵⁷

Prema statističkim podacima koje je objavio *Pew Research Center*, hrišćanstvo je i dalje najrasprostranjenija religija u svetu, sa 31,2% vernika. Iza nje su islam, koji ispoveda 24% svetske populacije, potom hindu sa 15%, budisti 7% itd.²⁵⁸ Kada je reč o državama, od njih 225 u svetu, 65 su predominantno katoličke, 50 muslimanske (11 od njih su dominantnog sunitskog religijskog opredeljenja), 10 budističke, a 4 hindu.²⁵⁹ Ostale države su kombinacija najrazličitijih religija.²⁶⁰

255 *Evandelska lestvica vrlina Svetoga Ave Justina*, ur. Nevenka Pjevač, Manastir Velika Remeta, 2014, str. 62.

256 Jovan Purić, *Hrišćanstvo u 21. veku*, ur. Dragoljub Đorđević, Predrag Stajić, Dragan Todorović, Prometej, Novi Sad; Leskovački kulturni centar, Leskovac; JUNIR, Niš, 2014, str. 34.

257 Miša Stojadinović, „Religija i identitet u savremenom društvu”, *Nacionalni identitet i religija*, ur. Zoran Milošević, Živojin Đurić, Institut za političke studije, Beograd, 2013, str. 113.

258 <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/04/05/christians-remain-worlds-largest-religious-group-but-they-are-declining-in-europe/>, 24. 06. 2019.

259 <http://www.nationmaster.com/country-info/stats/Religion/Religions>, 25. 07. 2019.

260 Interesantno je da ovo istraživanje nije uzelo u obzir pravoslavne države.

Danas se među najglasnijim „braniteljima” hrišćanstva često mogu čuti ekstremni desničari. To u prvi mah i ne iznenađuje ukoliko se zna da je desnica, inače, tradicionalno vezana za religiju. U programima ekstremne desnice hrišćanstvo je često bilo predmet manipulacije (u vidu ideologizacije religije), jer je imalo za cilj da opravda učinjeno nasilje. Kriza hrišćanstva se ogleda ne samo u tome što su poljuljani njegovi osnovni postulati pred naletom nekih novih vrednosti već i u tome što su njegovi najistaknutiji branitelji – ekstremni desničari.

S dolaskom migranata sa prostora Bliskog istoka, ideja „zaštite hrišćanstva” još se više intenzivirala na evropskom kontinentu, a sa njom i ideologija ekstremne desnice koja egzistira u najrazličitijim formama, počevši od violentnog nacionalizma, pa sve do najbrutalnijih oblika neonacizma i neofašizma.

4.1.1. Savremeni desničarski ekstremizam

Iako na prvi pogled deluje prepoznatljivo, savremena ekstremna desnica ima mnoga lica i naličja, što u velikoj meri otežava njeno definisanje, pa samim tim i prepoznavanje. Često se u savremenoj nauci, ali i u kolokvijalnom govoru za određenje ekstremne desnice koriste mnogi sinonimi: „neonacizam”, „neofašizam”, „violentni nacionalizam”, „ultra-desnica”, „desničarski ekstremizam” i sl.

Pre svega, treba naglasiti da ćemo u ovom radu pod savremenom ekstremnom desnicom podrazumevati sve one formalne i neformalne grupe, pokrete i organizacije koji deluju od završetka Hladnog rata. Smatramo da je sa dezintegracijom SSSR-a, kao bastiona levičarske ideologije, i ujedinjenjem Nemačke završen Hladni rat i da je nakon toga nastupila jedna potpuno „nova era” u pogledu ideološke scene. Nakon decenija neprikosnovenog dominiranja levičarske ideologije (na prostoru Istočnog bloka), padom „gvozdene zavese” otvorila se jedna nova scena na kojoj su značajni akteri postali i vesnici desničarske ideologije (među kojima su se, sem pobornika njenih umerenih opacija, našli i ekstremisti).

„Sutonom levice” je nastala „zora desnice”, što je inspirativno delovalo i za mnogobrojne ekstremno desničarske političke subjekte

široj Evropi i svetu. U tom kontekstu treba praviti značajnu razliku između ekstremne desnice koja se javlja u Americi, Evropi i na teritoriji Zapadnog Balkana. Iako postoji određeni univerzalni sistem vrednosti kada je reč o ideologiji ekstremne desnice, ona se odlikuje i nizom specifičnosti u zavisnosti od prostora na kome se pojavljuje. Tako je, na primer, ekstremna desnica u SAD obojena predominantno rasističkom ideologijom, što datira još iz doba Američkog građanskog rata, kada je formirana zloglasna organizacija Kluks klan. Rasna segregacija zasnovana na animozitetu belaca prema Afroamerikancima baza je iz koje je ponikla savremena ekstremna desnica u Americi.

Sa druge strane, evropska ekstremna desnica prevashodno je ksenofobičnog karaktera i njen violentni potencijal prvenstveno se crpe iz migrantske krize, koja je poslednjih godina doživela kulminaciju.²⁶¹ Njen vigilantizam nalazi opravdanje u „čuvanju evropskih vrednosti”, koje su ugrožene dolaskom migranata. Treba naglasiti da su evropski ekstremni desničari prvenstveno neprijateljski raspoloženi prema migrantima koji su nehrišćanske veroispovesti i koji su pripadnici „neevropskih” rasa, što možemo objasniti „strahom od nepoznatog”.

Kada je reč o našoj, tzv. balkanskoj ekstremnoj desnici, osnovu njene violentnosti možemo naći u građanskim ratovima koji su 90-ih godina 20. veka porodili najrazličitije vrste bestijalnog nacionalizma. „Naša” ekstremna desnica je nastala kao proizvod dugogodišnje frustracije i političke represije iz doba komunizma. Kuriozitet je da su nekadašnji najrevnosniji komunisti preko noći postali okoreli nacionalisti, što potvrđuje pretpostavku da se jedna vrsta političkog ekstremizma veoma lako zameni drugom vrstom ekstremizma – čak i ako pripadaju dijametralno suprotnim sistemima vrednosti.

Kako bismo razumeli aksiološki sistem savremene ekstremne desnice, pokušaćemo da ukažemo na zajedničke tačke, bez obzira na njene geopolitičke i istorijske različitosti koje smo prethodno naveli.

Svaka ekstremna desnica se zasniva na principu elitizma, koji ide do diskriminatornih mera. Ekstremna desnica polaže pravo

261 I pre migrantske krize ekstremna desnica je pokazivala elemente netrpeljivosti (i to pretežno) prema pridošlicama iz Azije i Afrike, jer su pripadnici drugačije rase, nacije i religije.

na superiornost određene grupe (kojoj ekstremisti pripadaju) koja, po pravilu, uključuje animozitet prema svemu što je drugačije. U osnovi ove ideje jeste mržnja prema političkom neprijatelju. Kategorija neprijatelja je takođe varijabilnog karaktera, jer je uslovljena formom ekstremne desnice. Tako su npr. za američke ekstremne desničare koji zastupaju supremaciju bele rase „neprijatelji” Afroamerikanci, Azijati, ali i svi ostali koji ugrožavaju protestantizam. Kod evropskih ekstremnih desničara animozitet se posebno danas može videti prema migrantima arapskog porekla, koji su uglavnom islamske veroispovesti (jer se smatra da će oni narušiti demografski, a samim tim i politički i bezbednosni sistem Evrope). Kod pojedinih pripadnika ekstremne desnice u Rumuniji i Mađarskoj osetan je animozitet i prema pripadnicima romske etničke zajednice.²⁶² Za balkanske ekstremno desničarske grupe „neprijatelji” su svi oni koji na neki način ugrožavaju opstanak određene nacionalne ili etničke grupe. Tako su, na primer, za ustaški orijentisane desničare neprijatelji Srbi, Jevreji i Romi, dok pak srpski pripadnici ekstremne desnice gaje netrpeljivost prema onim narodima sa kojima se u bližoj ili daljoj prošlosti ratovalo.²⁶³

Sledeća karakteristika ekstremne desnice jeste vigilantizam, tj. preterano zaštitnički stav prema grupi kojoj se pripada. To može biti ne samo etnička ili nacionalna grupa već i religijska ili čak huliganska grupa. U balkanskim zemljama primetna je spona između ideologije ekstremne desnice i huliganizma.²⁶⁴ Tokom ratova 90-ih godina najveći broj pripadnika paramilitarnih jedinica pretežno je regrutovan iz redova huliganskih grupa. Ovaj preterano zaštitnički stav ekstremnih desničara često rezultira upotrebom raznih oblika nasilja, jer ekstremizam opravdava nasilje ukoliko se ono sprovodi zarad „viših ciljeva”, kakvi su zaštita nacije, religije ili rase.

Antikomunizam je zajedničko svojstvo svih ekstremnih desničara. Ovakav vrednosni sistem uglavnom datira iz ključne ideje komunizma o jednakosti (bez obzira na to da li je reč

262 Na primer, u Mađarskoj još od 2007. godine egzistira tzv. Mađarska garda, koja je imala nekoliko napada na romska naselja i koja je zabranjena odlukom Ustavnog suda Mađarske. Kao protivteža ovoj ekstremističkoj organizaciji, nastala je Romaska garda za samoodbranu, koja je takođe bila spremna na upotrebu violentnih metoda.

263 Najveći animozitet se može primetiti prema Albancima, Hrvatima, a kod pripadnika rasistički orijentisanih skinheda primetna je i netrpeljivost prema Romima.

264 Više o tome videti u: Marija Đorić, „Povezanost između kockanja i huliganizama: slučaj Srbije”, *Politička revija*, br.4, 2017, str. 39-55.

o faktičkoj, stvarnoj, ekonomskoj, političkoj ili bilo kojoj drugoj vrsti jednakosti). Kako su desničarski ekstremisti „elitisti”, oni se protive ma kojoj vrsti jednakosti i insistiraju na superiornosti svoje grupe, što se može objasniti kolektivnim narcizmom.²⁶⁵

Organicistički princip društva, koji je pominjao čak i Platon u svojim delima, takođe je karakteristika savremene ekstremne desnice. To bi značilo da ceo državni sistem funkcioniše po principu organizma, u kome „svaki organ” radi ono što mu je zadatak, čime dolazimo do principa hijerarhije i totalitarizma. Bez reda i poretka država, pa i organizam ne mogu funkcionisati. Upravo zbog toga ekstremni desničari favorizuju bespogovornu hijerarhiju, u okviru koje dominira princip autoritarnog karaktera. O njemu je pisao Erih From: „Struktura autoritarnog karaktera je struktura takve ličnosti kod koje se osećaj snage i identiteta zasniva na simbiotskoj podložnosti autoritetima i istodobno na simbiotskom dominiranju nad onima koji su potčinjeni njenom autoritetu (...) To je stanje sado-mazohističke simbioze koje mu daje osećaj snage i osećaj identiteta”²⁶⁶. Ovde treba naglasiti da je antipod autoritarnoj strukturi ličnosti – tzv. demokratska ličnost.

Svaka varijanta desničarske ideologije (počevši od onih umerenih, pa sve do ekstremnih) ima pozitivan stav prema tradiciji. Zbilja, bez svesti o tome ko smo, ko su nam preci, kakvi su nam istorija i običaji i ne možemo izgraditi sopstveni, kao ni kolektivni identitet. Međutim, preterano favorizovanje tradicije i prošlosti ekstremne desničare čini isključivim i nedostupnim za savremene, a posebno buduće društvenopolitičke procese. Zamislimo samo kako bi bilo otežano kretanje čoveku koji hoda gledajući samo unazad – tako je i ekstremnim desničarima. Stalno zagledani u prošlost, bivaju zarobljeni u njenim lagumima, pa samim tim i nesprenni za budućnost. Posebna opasnost, kada je reč o tradiciji, preti od njene zloupotrebe, kojoj su sklone ekstremisti. Oni, naime, biraju najuzvišeniji segment iz svoje istorije, uzimajući ga za uzor savremenih naraštaja. To je, recimo, kod italijanskih fašista bio period Rimskog carstva, kod ustaškog pokreta doba kralja Tomislava, kod srpskih ekstremista period Dušanovog carstva itd. Najveća

265 Ovakav stav se mogao naći još u ideji „arijevske rase”, kojom je manipulirao Hitler u okviru nacionalsocijalističke ideologije.

266 Erih From., *Autoritet i porodica*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 112.

opasnost kod zloupotrebe tradicije jeste revizija istorije koja služi za plasiranje poluistina.

Militaristički nastrojena, ekstremna desnica je odvajkada favorizovala „mačo” princip, koji je na žene gledao diskriminatorno i mizoginično. Uprkos tome, mnoge žene su pristupale ekstremno desničarskim organizacijama, što možemo objasniti patološkom potrebom za negativnom vrstom emancipacije i participacije u političkom životu. Takav primer imamo kod Kju kluka klana, kome je 30-ih godina 20. veka pristupilo pola miliona žena.²⁶⁷

Savremenu ekstremnu desnicu teško možemo objasniti bez analize njene veze sa religijom. Ovde je konkretno reč o ideologizaciji religije, tj. o zloupotrebi religije u političke svrhe. Klerikalizam ekstremne desnice pretežno je manipulativnog karaktera jer se „u ime Boga” lakše opravdavaju nasilni akti koje je ona spremna da počini. U nastavku rada ćemo se detaljnije baviti analizom zloupotrebe hrišćanstva u programima određenih ekstremno desničarskih grupa.

4.1.2. Ekstremizam i hrišćanstvo

Možda je Marks bio u pravu kada je rekao da je „religija opijum za mase”, a možda nije imao uvida koliko je taj „opijum” potreban čovečanstvu radi samospoznaje. Pravo čoveka da veruje (ili ne veruje) u određene religijske dogme jedno je od osnovnih ljudskih prava, a religijski identitet se može smatrati jednim od najznačajnijih kada je reč o čovekovom biću. Problem nastaje onda kada se religija koristi zarad realizacije političkih ciljeva, čime se obesmišljava njena suština postojanja, a to su duševni mir i spašavanje čoveka od smrti.

Znajući kolika je moć religije, savremena ekstremna desnica i te kako uspešno manipuliše, koristeći klerikalne ideje u svojim programima. Ukoliko se vratimo u prošlost, videćemo da su fašizam i nacizam „koketirali” sa religijom. I dok je Musolini otvoreno naginjao katoličanstvu, Hitler je podjednako zloupotrebljavao hrišćanstvo i paganizam.²⁶⁸ U Nemačkoj je već 1911. godine osnovana Votanova

²⁶⁷ Kathleen Blee, *Women of the Klan*, University of California Press, Berkeley (Calif.), London, 2009.

²⁶⁸ Hitler je, inače, bio član kontroverzne i mistične okultne organizacije *Tule*.

loža²⁶⁹ (na čelu sa Teodorom Fričem), sa ciljem stvaranja jake konekcije između desničara širom zemlje. Inače, Hitlerova zamisao bila je da se stvori tzv. „arijevsko hrišćanstvo”, koje bi se temeljilo na elementima paganizma (glorifikacija starogermanskih bogova). I sam Jung u svojim istraživanjima zaključuje da se nemački neopaganizam začinje 30-ih godina 20. veka, kada je nacionalsocijalistički omladinski pokret Jugend Bewegung prinosio krvnu žrtvu u čast boga Odina.²⁷⁰ Prema Jungovom mišljenju, nacizam je nastao kao rezultat obnove arhetipa boga Odina, koji je inspirisao mnoge umetnike, poput Vagnera.²⁷¹ I kod savremenih ekstremnih desničara se amalgamiraju paganizam i hrišćanstvo, te se čak mogu sresti i varijante u kojima se prednost daje paganizmu. Tako se, na primer, na sajtu Srpskog fronta ističe kako je paganizam „više produktivan za individualnu dobrobit, više ispravan nego što su to konvencionalne religije, kao što je to, na primer, hrišćanstvo”.²⁷²

Jedna od najbrutalnijih zloupotreba hrišćanstva prisutna je kod ustaškog pokreta, koji je svoju kulminaciju doživeo za vreme NDH. Tada su najviši državnici opravdavali bestijalne zločine, i to sve u „ime Boga i katolicizma”.²⁷³ Izjava Mileta Budaka o učešću sveštenih lica u ustaškim pohodima potvrđuje prethodnu tvrdnju: „Dolazile su u sela i gradove razne ustaše, koje su kao fratri pod mantijama nosile svašta i pripremale narod. Raspirivali smo ustašku mržnju diljem čitave Hrvatske, tako da kad je došao naš čas, naši nas prijatelji Nijemci i Italijani ne nađoše samo spremne već i oslobođene”.²⁷⁴ Budak je eksplicitno ukazivao na klerikalnu crtu ustaštva: „Cijeli ustaški pokret temelji se na vjeri. To je prije svega velika vjera u našu pravednu stvar, velika vjera u Svemogućega, koji pravednoga nikada ne ostavlja. Na našoj odanosti crkvi i katoličkoj vjeri temelji se cijeli naš rad, jer nas je povijest naučila

269 Votan ili Odin je starogermanski bog rata.

270 Prema: Nicholas Adam Lewin, *Jung on war, politics, and Nazi Germany: exploring the theory of archetypes and the collective unconscious*, Karnac Books, London, 2009, str. 361-362.

271 Vagner je, inspirisan starogermanskom religijom, stvorio neka od svojih najpoznatijih dela, poput *Valkire* i *Prstena Nibelunga*.

272 http://www.srpskifront.com/index.php?option=com_content&view=article&id=150:paganizam&catid=83&Itemid=486, 16. 03. 2018.

273 Franjevci su i bili glavna spona između ustaša u Hrvatskoj i Pavelića, koji se nalazio u izgnanstvu.

274 „Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera”, *Novi list*, 16.06.1941, Zagreb, 1946, str. 41-53. Cit. prema: Viktor Novak, *Magnum Crimen- drugi deo*, Catena Mundi, Beograd, 2015, str. 22.

da kad ovdje ne bismo bili katolici, da bi nas odavno nestalo”.²⁷⁵ Zloupotreba katoličke vere se mogla videti i u dečjim logorima. Naime, NDH je za vreme Drugog svetskog rata bio jedina država sa fašističkom ideologijom koja je imala specijalizovane logore za decu, kakav je bio Jastrebarsko.

Ukoliko uporedimo nemački nacizam i hrvatsko ustaštvo, videćemo da su, za razliku od Nemaca, ustaše u religiji videle glavni homogenizujući i opravdavajući faktor za počinjene zločine.²⁷⁶ Klerofašizam u NDH je i institucionalno bio potvrđen od strane katoličke crkve, kada je Alojzije Stepinac 26. juna 1941. godine sa celokupnim episkopatom otišao u posetu poglavniku kako bi mu pokazali kolektivnu naklonost i podršku.²⁷⁷ Prema istraživanju Diklića, preko 1.700 rimokatoličkih sveštenika²⁷⁸ lično je učestvovalo u ustaškim zločinima.²⁷⁹ Mnoge katoličke verske organizacije aktivno su delovale u ustaškom režimu, poput Velikog križarskog bratstva i Velikog križarskog sestrinstva, a brojale su preko 50.000 članova.²⁸⁰ Danas ideologija ustaštva i dalje postoji u formi neoustaštva, s tim što više toliko ne potencira otvoreni klerikalizam, već je zamaskirana violentnim nacionalizmom.

Kada je reč o srpskoj ekstremnoj desnici, ona je veoma diversifikovanog karaktera, te ćemo je podeliti u dve velike grupe.²⁸¹

1. Nacističko-fašističku

2. Klerikalno-nacionalističku

Imajući u vidu da je srpski narod poneo ogroman stradalnički krst u borbi protiv fašizma, gotovo je nemoguće poverovati da postoje ovakve političke organizacije u našem društvu. Na

275 „Katolički tjednik”, 17.08.1941. Cit prema: Viktor Novak, *Magnum Crimen drugi deo*, Catena Mundi, Beograd, 2015, str. 104.

276 Takođe, treba imati na umu da su nacisti koristili gasne komore i različite vrste kolektivnog ubijanja, dok je odnos ustaša prema žrtvama bio ličan (najčešće za zasnivao na klanju i individualnom mučenju), što ukazuje na izrazit stepen mržnje.

277 Više o tome u: Viktor Novak, *Magnum Crimen- drugi deo*, Catena Mundi, Beograd, 2015.

278 Treba naglasiti da nisu svi katolički sveštenici bili ustaški orijentisani, ali da je dobar deo njih zdušno podržavao NDH ili čak učestvovao u zločinima.

279 Momčilo Diklić, *Svetac” – može li Alojzije Stepinac biti svetac?*, Institut za evropske studije, Beograd; Udruženje Srba iz Hrvatske, Beograd; 2016, str. 19.

280 Dinko Davidov, *Totalni genocid: Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013, str. 48.

281 Marija Đorić, *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Udruženje Nauka i društvo Srbije, Beograd, 2014, str. 325.

sreću, one su marginalnog karaktera i nemaju zapažen uticaj na političkoj sceni.²⁸² Mnogo je prisutnija ekstremna desnica koja pripada klerikalno-nacionalističkoj ideološkoj opciji. Njena glavna odlika je zloupotreba hrišćanstva, tj. pravoslavlja u političke svrhe, a poseban problem je zloupotreba ideje svetosavlja.

Svetosavlje je kao fenomen poniklo od strane profesora Bogoslovskog fakulteta u Beogradu, dok je o njemu najlepše pisao otac Justin Popović, elaborirajući ga kao filozofiju života.²⁸³ Justin smatra da se sve srpske istorijske ideje posredno ili neposredno izvode iz svetosavlja, dok se pak svetosavske vrednosti direktno izvode iz Hrista: „Svetosavlje, i kao kompleks svetosavskih ideja, i kao kompleks svetosavskih metoda, izvire iz Hrista i Njegovog evanđelja. Kada smo u slavnom nemanjićkom periodu birali najvišu vrednost naše narodne duše i naše istorije, mi smo kroz Svetoga Savu i ostale svete Nemanjiće izabrali Hrista Boga i Njegovo evanđelje. Tako je Hristos sa svojim evanđeljem postao glavna determinanta i glavna stvaralačka sila naše istorije”.²⁸⁴ Nažalost, ova uzvišena i plemenita ideja često biva zloupotrebljena od strane ekstremnih desničara, koji koristeći termin svetosavlja često opravdavaju nasilje, što je nedopustivo.

I evropska ekstremna desnica vrlo vešto manipuliše religijom, što ćemo pokazati u nizu primera. Nemačka PEGIDA kao jednu od glavnih ideja u svom programu od 19 tačaka navodi „zaštitu judeo-hrišćanskih vrednosti”,²⁸⁵ dok je u tome podržava desničarska partija „Alternativa za Nemačku”, koja je već postala deo parlamenta. Osim Nemačke, pred naletom migracija je i te kako ugrožena i Francuska, za koju se smatra da je zemlja sa najvećim brojem muslimana u Evropi (što će, između ostalog, pogodovati jačanju ekstremne desnice). Još 2002. godine na tlu Francuske nastaje „Identitetski blok”, koji se vigilantistički postavlja prema hrišćanstvu. Iz njega će se 2012. godine razviti „Generacijski identitet”, koji je još eksplicitniji u „zaštiti hrišćanskih vrednosti”.

282 Neke od nacistički orijentisanih organizacija poput *Nacionalnog stroja* zabranjene su odlukom Ustavnog suda 2011. godine.

283 Videti više o tome u: Justin Popović, *Svetosavlje kao filozofija života*, Manastir Ćelije, Valjevo, 1993.

284 Justin Popović, *Svetosavlje kao filozofija života*, Manastir Ćelije, Valjevo, 1993, str. 37.

285 Marija Đorić, „Uticaj savremenih migracija na razvoj ekstremizma u Nemačkoj”, *Kultura polisa*, posebno izdanje 2, 2017, str. 217.

Interesantan je i odnos američke ekstremne desnice prema hrišćanstvu. On se na najbrutalniji način manifestovao kod „Kju kluks klana”, rasističke i klerikalne organizacije, koja već dva veka egzistira na prostorima Amerike. U ideološkom smislu reči Klan predstavlja tipičnu ekstremističku organizaciju desničarske ideološke provenijencije, koja u velikoj meri svoj vrednosni sistem crpe iz violentne interpretacije protestantizma”.²⁸⁶ Trijada na kojoj se bazira ideologija Klana je rasa-nacija-Bog. Iako favorizuje supremaciju „belog čoveka”, ova ekstremistička organizacija u najvećoj meri je protestantskog karaktera, što znači da su ostali hrišćani, uključujući katolike i pravoslavce – nepodobni. Kako se vremena menjaju, tako je i Klan revidirao neka od svojih načela, te je 2006. godine grupa *Imperial Klans of America*²⁸⁷ odlučila da za svoje članove prihvati čak i neke predstavnike paganističkih kultova.²⁸⁸

Sušтина delovanja Klana je i religijski fundamentalizam kombinovan sa militantnim tipom hrišćanstva. O tome najbolje svedoči manipulativni mit o „izabranom plemenu”.²⁸⁹ Teško je analizirati ideologiju Kju kluks klana bez elaboriranja pokreta Hrišćanskog identiteta, kome pripada ova ekstremno desničarska organizacija. Osnovna dogma Hrišćanskog identiteta jeste da su Anglosaksonci, Kelti, Skandinavci i Germani potomci nekadašnjih izraelskih plemena, dok su Jevreji potomci Nečastivog. Iz ove dogme izvlači se zaključak da su sledbenici ovog pokreta „izabrani”, jer su potomci Avelja.

„Hrišćanski identitet” nastaje u prvoj polovini 20. veka, a njegovi koreni datiraju iz Velike Britanije, u kojoj se u 19. veku formira škola Britanskog izraelizma (British Israelism).²⁹⁰ Iz Velike Britanije će se ideje „Hrišćanskog identiteta” preneti i na prostore SAD, koje danas, osim „Kju kluks klana”, podržavaju i organizacije poput *Posse Comitatus*, *Aryan Nations*, *National Alliance* i mnoge druge.

286 Marija Đorić, „Kju kluks klan kao međunarodna ekstremistička organizacija”, *Kultura polisa*, br. 29, 2016, str. 534.

287 Ova grupa deluje unutar Klana.

288 U Klanu je posebno dominantan kult boga Odina (Votana).

289 Osnovna teza ovog mita jeste da su autentični hrišćani samo oni koji su pripadnici bele rase i koji ispovedaju protestantizam. Ostali se mogu smatrati neprijateljima.

290 Videti više o tome u: Eugene Gallagher, Michael Ashcraft, *Introduction to new and alternative religions in America/ 5*, African diaspora traditions and other American innovations, Greenwood Press, Westport, Conn. London, 2006.

Najmanipulativnija dogma koja opravdava violentnost „Hrišćanskog identiteta” (pa samim tim i „Kju kluku klana”) jeste ona koja se gradi na ideji o „dva semena”.²⁹¹ Sledeća značajna kvazireligijska dogma Klana i „Hrišćanskog identiteta” vezana je za *mileanizam*, po kome živimo u poslednjim danima hrišćanstva, očekujući silazak Hrista, te je obaveza svakog belca protestantske religijske denominacije da zaštiti budućnost svoje dece.²⁹²

Hrišćanstvo je sastavni deo ne samo manipulativne propagande i ideologije Klana već se ono eksplicitno nazire i u simbolici ove ekstremističke organizacije. Centralni simbol Klana jeste beli krst na kome se nalazi kap krvi, što metaforički predstavlja „žrtvu koju je podneo Isus za okajanje grehova belog čoveka”. Osim toga, pripadnici Klana na svojim okupljanjima često ritualno pale krst, što bi trebalo da predstavlja tendenciju širenja hrišćanstva (zapravo protestantizma) putem svetlosti, koja će sve vernike „izvesti iz tame”. Kuriozitet je da ovakvim ritualima, osim odraslih osoba, prisustvuju i deca (pa čak i bebe), što je veoma zabrinjavajuće, kada je reč o socijalizaciji mladih naraštaja.

Hrišćanstvo je kroz istoriju pretrpelo mnogobrojna iskušenja. Ukoliko uzmemo u obzir da ova religija počiva na Hristovoj žrtvi i da od čoveka očekuje svojevrсну žrtvu zarad „okajanja grehova” i sticanja „Carstva nebeskog”, onda možemo reći da je i svaki hrišćanin pred neprestanim iskušenjima. Iskonska uloga hrišćana je, kako reče otac Tadej, da „pročišćuje duhovnu atmosferu na zemlji i širi atmosferu Carstva Božijeg”.²⁹³ Nažalost, ovu hrišćansku ulogu mnogi ekstremisti shvataju pogrešno, te idejom hrišćanstva nastoje da opravdaju počinjeno nasilje (a poznato je da se najgori zločini čine „u ime religije i Boga”).

291 Prema ovoj teoriji, Kain je rođen iz veze Adama i Eve kao rezultat đavolje zavere, na osnovu čega pripadnici hrišćanskog identiteta zaključuju da je i celokupno potomstvo iz ovakvog semena moralo biti grešno, a to su, prema njima, Jevreji. Međutim, drugo seme iz koga je nastao Avelj je „čisto”, iz njega su se razvila ostala plemena, kojima danas pripadaju protestanti bele rase. Prema: Marija Đorić, „Kju kluku klan kao međunarodna ekstremistička organizacija”, *Kultura polisa*, br. 29, 2016, str. 536.

292 O tome govori i čuvena krilatica koju Klan koristi: *We must secure the existence of our people and a future for white children*.

293 Starac Tadej Vitonički, *Bez ljubavi nema života*, ur. Matej Arsenijević, Jovan Srbljub, Versko dobrotvorno starateljstvo Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, Beograd, 2011, str. 5

Ako je Bog ljubav, kako je moguće da se mržnja tako snažno manifestuje kod ekstremnih desničara? Postoje dva odgovora: neznanje i manipulacija. Vođeni neznanjem, ekstremisti često i ne upoznaju osnovne postulate religije, već se vezuju za ideologizaciju religije, koja uvek služi pragmatičnim političkim pobudama. Sa druge strane, mnogo je prisutnija namerna manipulacija hrišćanstvom kako bi se zloupotrebom religije opravdali počinjeni zločini. „Nema sumnje”, kaže Justin Popović, „sva je Evropa minirana vulkanskim protivrečnostima, koje, ako se ne otklone, mogu uskoro eksplodirati završnim uništenjem evropske kulture.”²⁹⁴ Možda smo mi svedoci stvaranja jednog novog evropskog identiteta, u kome se polako, ali sigurno ruši hrišćanski stub, koji je dva milenijuma čvrsto nosio evropsku kulturu?

Strah od novog je uobičajen u ljudskoj vrsti, jer je to novo – nepoznato. Ekstremni desničari na svaki *novum* u religijskom identitetu Evrope reaguju vigilantistički, što uključuje razne oblike nasilja. Ali taj strah nije samo prisutan u Evropi, koja je najugroženija pred naletom savremenih migracija. I Amerika ima jak ekstremistički pokret koji je baziran na protestantizmu i rasizmu. A kada je reč o trusnom balkanskom području, ono je i dalje zarobljeno u istorijskim lavirintima u kojima je ideologija komunizma supstituisana ideologijom nasilnog nacionalizma.

Svaka religija, pa i hrišćanstvo, vrlo lako može skliznuti u ekstremizam. Istorija nas je naučila da najgori zločini često manipulišu religijom. Primer je ustaša Andrija Artuković, koji je kao starac uhapšen i deportovan u Jugoslaviju. On je na suđenju izjavio: „Ja sam toliko kriv koliko Isus Hristos.”²⁹⁵

Danas je kuriozitet da su najglasniji „branitelji” hrišćanstva upravo ekstremisti, koji ovu religiju koriste za realizaciju svojih političkih ciljeva. Evidentno je da je religijski potencijal od strane ekstremne desnice percipiran kao veoma snažan motivacioni, podsticajni i homogenizujući faktor, te je zato i glavni segment njene ideologije.

294 Justin Popović, *Svetosavlje kao filozofija života*, Manastir Čelije, Valjevo, 1993, str. 2.

295 Izvor: Dokumentarni film „NDH-Muk”, RTS 1, 21. 09. 2018.

V

ŽENE I DECA U „KANDŽAMA” EKSTREMIZMA

5.1. Žene i ekstremizam

Predrasude da su žene „slabiji pol”, pa samim tim i nespособne za nasilje prevaziđene su u savremenom društvu. Istorijski gledano, žene su kao bića *oikos*-a, po inerciji vezivana za domaćinstvo i okućnicu, dok je javna sfera, pa samim tim i sfera politike još od antičkih vremena tradicionalno bila vezana za muški pol. Iz svega ovoga sledovao je zaključak da je političko nasilje imanentno muškarcima i da su žene „pelcovane” od njega. U prilog ovoj hipotezi idu i neke biologističke teorije koje agresivnost „jačeg pola” opravdavaju većim brojem hormona testosterona kod muške populacije (u odnosu na žensku). Na žene se, kada je reč o političkom nasilju, kroz istoriju uglavnom gledalo kao na žrtve (posebno tokom ratova).²⁹⁶

Sve ove tvrdnje „padaju u vodu” pojavom novih oblika terorizma i ekstremizma u 20. i 21. veku, kada su žene ravnopravno počele da učestvuju u izvršenju terorističkih akata. Setimo se da je terorizam rođen u 19. veku u Rusiji i da je jedan od prvih terorista bila žena, Sofija Perovska (Софья Львовна Перовская), kao članica organizacije Narodna volja (Народная воля).²⁹⁷ Levičarski terorizam koji je harao Evropom tokom 70-ih i 80-ih godina 20. veka bio je poznat ne samo po ženama teroristima već su i mnoge vođe ovih terorističkih organizacija upravo bile žene. Najbolji primer za to je Urlike Majhof (Urlike Meinhof), vođa nemačke terorističke grupe „Bader-Majnhof” (Baader-Meinhof).²⁹⁸

Terorizam u 20. veku donosi pojačane samoubilačke napade u kojima se sve više angažuju žene. Vafa Idris (Wafa Idris) je 2002. godine izvršila napad i samim tim postala prva žena tero-

296 Čak i tokom Prvog i Drugog svetskog rata, iako raritetno, žene su ravnopravno sa muškarcima učestvovalе u borbama. Kao brilijantan primer neustrašivosti i rodoljublja, možemo navesti heroinu balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, Milunku Savić. Takođe, treba naglasiti i ulogu žena-partizana tokom Drugog svetskog rata u NOB-u.

297 Teroristička organizacija „Nardna volja” je organizovala atentat na ruskog cara Aleksandra II.

298 Ova grupa je bila poznata još i kao RAF- „Rotee Armeee Fraktion”, tj. „Frakcija Crvene armije”.

rista-samoubica u izraelsko-arapskom sukobu.²⁹⁹ „Tamilski tigrovi” i „Radnička partija Kurdistana” (PKK) duži niz godina angažuju ženske članove podjednako sa muškarcima u terorističkim aktivnostima, uključujući i samoubilačke napade. Za sada se smatra da žene čine jednu trećinu članstva u ekstremističkim/terorističkim organizacijama,³⁰⁰ ali se svakako može očekivati porast tog udela u budućnosti.

Uloga žena u izvršenju nasilnih aktivnosti predisponirana je ideologijom ekstremističke/terorističke organizacije. U levičarskim terorističkim organizacijama žene su se uglavnom izjednačavale sa muškarcima i, pored sporedne uloge kurira i jataka, one su vrlo ravnopravno delovale na terenu sa muškarcima. Kuriozitet predstavljaju ekstremno desničarske organizacije, koje, po prirodi stvari (zbog glorifikacije muškarca kao „oca i lidera”), ženama daju potčinjenu ulogu. Pa čak i kao takve, neke od ovih desničarskih organizacija privlačile su veliki broj ženskih članova. Po mnogima, uplit žena u ovakvu vrstu ideoloških organizacija koje ih ne tretiraju ravnopravno sa muškarcima, može se objasniti željom za participacijom u političkom životu na kakav-takav način. Sledeći motiv je obično uticaj nekog muškog člana porodice (najčešće supruga, brata ili oca) na političko opredeljenje žena. Sa druge strane, tzv. islamističke ekstremističke organizacije su u Palestini i Iraku koristile žene u kontekstu taktičkog manevra³⁰¹, dok su u Čečeniji Crne udovice bile vođene motivom osвете zbog smrti nekog bliskog muškog člana porodice.

Kao značajna prekretnica, kada je reč o ulozi žena u terorističkim akcijama, može se smatrati teroristički napad 2005. godine u blizini Bagdada. Tada je Mjuriel Deguk (Muriel Decauque), pripadnica Al Kaide, izvršila samoubilački napad na pripadnike vojnih snaga i to je ujedno prva žena iz Evrope koja je izvršila ovu vrstu terorističkog akta.³⁰²

299 Sharpe Mary, *Suicide bombers: the psychological, religious and other imperatives*, NATO, IOS Press, 2008, str. 74.

300 https://www.researchgate.net/publication/248984119_The_Portrayal_of_Female_Terrorists_in_the_Media_Similar_Framing_Patterns_in_the_News_Coverage_of_Women_in_Politics_and_in_Terrorism, 10. 09. 2019.

301 Prema: Sanja Dašić, *Regrutacija žena na Bliskom istoku za vršenje terorističkih aktivnosti* – master rad, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2018.

302 Isto.

Najinteresantnije za naše istraživanje su oružane policije „Al-Khansaa Brigade”, koje su bile sastavni deo „Islamske države”.³⁰³ One su predstavljale neku vrstu tzv. moralne policije, koja je imala ulogu da motri na ponašanje žena koje su živele unutar tzv. kalifata. Od 2017. godine ova teroristička organizacija počela je da intenzivno koristi žene za samoubilačke napade.³⁰⁴

Zašto se žene odlučuju da pristupe ekstremističkim/terorističkim organizacijama?

Na ovako složeno pitanje teško je dati jednostavan odgovor. Najpre treba reći da svaka žena ima svoj lični motiv zbog kojeg je odlučila da se radikalizuje i pristupi ekstremističkim organizacijama. Uprkos individualnom pristupu, koji će dati najtačnije odgovore, možemo izdvojiti nekoliko karakterističnih razloga:

1. Potreba za (negativnom) emancipacijom. Ovo je čest razlog koji se može sresti još od davnina. Znajući kako je politika prvenstveno „muška sfera delovanja”, mnoge žene (posebno) iz konzervativnih i nedemokratskih sistema, na ovaj način se „izjednačavaju” sa muškarcima. Srodan razlog bila bi i želja za participacijom unutar (violentnog) političkog spektra.³⁰⁵

2. Želja za osvetom. Primer ovakvog delovanja su „Crne udovice”, koje se kroz terorističko delovanje svete za gubitak nekog muškog člana porodice.

3. Avanturizam je bitan motiv uključivanja žena u ekstremizam/terorizam. Ukoliko ovome pridodamo i adrenalinske tipove ličnosti, koji stalno žude za uzbuđenjima, lako ćemo objasniti zašto su mnoge tinejdžerke iz demokratskih delova Evrope odlučile da otputuju za Siriju i Irak i priključe se nekim ekstremističkim organizacijama.

4. Želja za udajom. Ovo je motiv koji se sreće kod članica ISIS-a, kojima se obećava da će se udati za prave „ratnike džihada”. Međutim, realnost je mnogo drugačija, pa tako umesto „slatkog ljubavnog života”, devojke prolaze kroz

303 Ova teroristička organizacija ima još nekoliko naziva koji su u opticaju: ISIS, IDIL, ISIL DAESH...

304 Prelomni događaj je bila bitka za Mosul, u kojoj su teroristi Islamske države pretrpeli značajne gubitke.

305 To smo već pokazali na primeru „Kju kluku klana”.

pakao od života. Postaju „mašine za rađanje” koje često i ne mogu da biraju za koga će se udati (i koliko puta) i koje ne gospodare svojim telom. Mnoge od njih postaju i seksualne robinje (*sabia*), koje služe za zabavu džihadista.

5. Uticaj neke bliske osobe/grupe. Da bi žene „skliznule” u svet ekstremizma i terorizma, moraju najpre biti radikalizovane. Taj „rascep ličnosti” ne događa se preko noći i on se najčešće dešava pod nečijim uticajem. To može biti uticaj nekog pojedinca (prijatelja, rođaka, supruga) ili pak uticaj nekih ideoloških ili religijskih grupa. Islamska država je to radila i preko radikalizovanih imama u para-džematima i para-mesdžidima.

6. Opijenost ideologijom. Ne treba potcenjivati uticaj ideologije, posebno kada su mlade osobe u pitanju. Potreba da se veruje u neku ideju može biti gotovo podjednako snažna kao i potreba za religijskim dogmama. Jedino tako možemo objasniti zbog čega se Urlike Majnhof, vođa terorističke grupe RAF, odlučila za terorizam i smrt u zatvorskoj ćelji, kada je mogla imati ugodan život uspešne novinarke.

Od ostalih propratnih razloga možemo izdvojiti razne vrste patologije (iako nisu nužno svi ekstremisti psihički poremećene osobe), porodične probleme³⁰⁶, krizu identiteta i želju za pripadanjem koju žene mogu dobiti od ekstremističke grupe³⁰⁷ itd. Bitno je reći da su posebno osetljiva kategorija mlade i/ili neobrazovane žene. Prve postaju ekstremisti usled neiskustva, a druge zbog nesposobnosti kritičkog mišljenja. Upravo zbog toga je od suštinske važnosti raditi na edukaciji mladih kako bi bili sposobni da razlikuju dobro od zla i istinu od neistine.

Koji su sve to načini regrutacije žene za terorizam?

Najbolje ćemo objasniti kroz primer delovanja terorističke organizacije „Islamska država”.³⁰⁸ Nekoliko je načina regrutacije:

1. Prvi način je neposredna regrutacija koja se sprovodi u direktnom kontaktu sa članovima Islamske države. Kod nas

306 Nekada ova vrsta problema „gurne” individuu u ekstremizam.

307 Rekruteri su uvek tu za žrtve radikalizacije, nudeći im svu potrebnu pomoć i razumevanje, koje često nemaju u svom okruženju.

308 Autorka je ove metode klasifikacije preuzela od: SanjaDašić, *Regrutacija žena na Bliskom istoku za vršenje terorističkih aktivnosti* – master rad, Beograd, 2018.

na Balkanu najzastupljeniji je ovaj vid regrutacije. Do direktnog kontakta može doći preko neke bliske osobe³⁰⁹ ili u religijskim objektima.³¹⁰

2. Druga mogućnost je putem interneta i društvenih mreža, u okviru čega primarnu ulogu igra propaganda. „Islamska država” je do te mere razvila propagandu da zahvaljujući njoj najviše manipuliše emocijama svojih sledbenika. Često se koristi „dark-net” zbog anonimnosti, ali i enkriptovane aplikacije kao što su Telegram³¹¹ ili Zelo.

3. Treći vid regrutacije odvija se u zatvorima. Ovo je mnogo rasprostranjenija pojava u inostranstvu negoli na Balkanu. Postoji opravdana bojazan da će se sve više intenzivirati i radikalizacija žena u zatvoru kada je u pitanju i naš region, jer se očekuje povratak velikog broja terorista iz Sirije i Iraka, sa kojima će doći i žene i deca. Među njima će se naći veliki broj žrtava, ali i onih koji su imali učešća u ratnim sukobima, te će sve države morati vrlo ciljano da rade na različitim modelima deradikalizacije povratnika.

Na kraju treba reći i to da su žene među najbrojnijim žrtvama ekstremista. Prema podacima UN, samo u jednom mesecu tokom 2014. godine „Islamska država” je 1.500 žena odvela u seksualno roblje.³¹² Posebno ugrožene na teritoriji nekadašnjeg kalifata bile su pripadnice plemena Jazida. „Islamska država” je spojila terorizam sa različitim oblicima organizovanog kriminala,³¹³ poput trgovine robljem, što je rezultiralo zastrašujućim posledicama po žene. Najnoviji izveštaji *Amnesty International* ukazuju na brutalnu seksualnu eksploataciju i zlostavljanje žena i dece u iračkim kampovima.³¹⁴ Masovno zlostavljanje i kidnapovanje žena je praktikovala i teroristička grupa „Boko haram”, koja je u Nigeriji 2014.

309 Imali smo primere da su džihadisti odvodili čitave porodice sa ženama i decom na ratna područja Iraka i Sirije.

310 Ovdje se pretežno radi o ilegalnim džematima ili mesdžidima.

311 Telegramovi četovi mogu primiti i do 5.000 korisnika, što je veoma povoljno za deljenje sadržaja među ISIS-ovim pristalicama.

312 <https://news.un.org/en/story/2014/08/475102-barbaric-sexual-violence-perpetrated-islamic-state-militants-iraq-un>, 08. 07. 2019.

313 U vezi sa ovim pojavama UN su donele dve značajne rezolucije: 2331 i 2388.

314 <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/04/iraq-women-children-with-perceived-ties-to-is-denied-aid-sexually-exploited-trapped-in-camps/>, 11. 08. 2019.

godine kidnapovala 276 učenica iz škole u Čiboku.³¹⁵ Tek 2018. vraćeno je njih 104, dok su mnoge bile primorane na brakove sa ekstremistima.³¹⁶

Videli smo da žene, pored toga što su žrtve ekstremističkih ideologija, mogu biti i veoma ozbiljni izvršioци terorističkih napada. Ali one mogu biti i veoma značajan faktor u prevenciji nasilnog ekstremizma. Ovo se posebno odnosi na regione Balkana i Bliskog istoka, u kojima majke imaju ključnu ulogu u vaspitanju dece, pa samim tim i specifičnu vrstu uticaja. Bez obzira na to što je u oba slučaja reč o pretežno patrimonijalnim sistemima, u kojima je muškarac i dalje *pater familias*, majke mogu odigrati centralnu ulogu u prevenciji ekstremizma, i to upravo kroz vaspitanje dece. Njihov „mek autoritet” na vrlo suptilan način može preduprediti pojavu ekstremističkih tendencija kod dece (posebno sinova). Zbog toga je od velike važnosti raditi na osveščivanju majki o njihovoj ulozi u prevenciji ekstremizma.

5.2. Deca i ekstremizam

Činjenica je da su deca najveće žrtve društvenopolitičkih sukoba. Kaže se da kad pukne puška, prva strada istina, a mi bismo mogli dodati da, pored istine, najviše stradaju deca. O tome svedoče i podaci UNICEF-a. Naime, samo u poslednjoj deceniji je na svetskom nivou u ratnim sukobima (ili nekoj drugoj vrsti konflikta) ubijeno oko 2 miliona dece; između 4 i 5 miliona dece postali su invalidi; 12 miliona njih ostalo je bez kuće, više od milion su postali siročići, dok je ukupno 10 miliona traumatizovane dece.³¹⁷

Deca su kroz istoriju na razne načine učestvovala u ratnim sukobima. Još od starog Rima, preko Prvog i Drugog svetskog rata, ona su korišćena kao kuriri, da bi danas bila aktivni učesnici u oružanim sukobima. Ženevska konvencija eksplicitno zabranjuje upotrebu dece u ratovima, dok Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda ovo prepoznaje kao ratni zločin.³¹⁸ Smatra se da

315 <http://rs.n1info.com/Svet/a373564/Boko-haram-oslobodio-104-od-110-otetih-devojcica-u-Nigeriji.html>, 03. 11. 2019.

316 Isto

317 <https://www.unicef.org/sowc96/1cinwar.htm>, 06. 11. 2019.

318 United Nations, „Rome Statute of the International Criminal Court”, A/CONF.183/9 § (2002)

u savremenom dobu deca mlađa od 18 godina učestvuju u preko 75% sukoba u svetu, dok je 80% ove dece mlađe od 15 godina.³¹⁹

Neki sukobi su trajali decenijama, poput onih u Angoli (30 godina), Avganistanu (18 godina), Šri Lanki (30 godina). U takvoj konstelaciji odnosa deca odrastaju pre vremena, trpe razne vrste psihičkih i fizičkih posledica i bivaju zloupotrebljena na razne načine (pod uslovom da prežive). Deca stradaju i u tzv. humanitarnim intervencijama, kako je bila nazvana NATO agresija na SRJ 1999. godine, kada je za samo tri meseca poginulo osamdesetoro dece.³²⁰ Simbol stradanja dece u SRJ je Milica Rakić iz Batajnice, koju je pogodio geler dok je sedela na noši.

Najnoviji sukobi u Siriji i Iraku pokazali su svoje bestijalno lice, i to baš kroz prizmu dečijeg stradanja. Samo u kampu Al Hol trenutno se nalazi oko 75.000 izbeglica, među kojima je 240 dece bez roditeljske pratnje.³²¹ Od januara 2019. godine do marta poginulo je 60 dece.³²² Najsmrtonosnija godina (kada je reč o pogibiji dece) od početka rata u Siriji je 2018, u kojoj je ubijeno 1.106 dece.³²³ Odrastanje ove dece veoma je tragično, jer preko 50% njih ne pohađa škole, koje su u velikoj meri uništene u konfliktu (smatra se da je ruinirano preko 6.000 škola u Siriji); 8,4 miliona dece iziskuje humanitarnu pomoć, dok su 2,4 miliona dece izbeglice koje su našle utočište u susednim državama.³²⁴

Trenutno je na „stend baju” oko 11.000 žena i dece iz preko 50 zemalja u kampovima u severoistočnoj Siriji. Među njima je 7.000 dece mlađe od 12 godina.³²⁵ Svi oni čekaju da im njihove domicilne države omoguće povratak. Mnoge zemlje, uprkos bezbednosnom riziku, odlučile su se za prihvatanje svojih državljana koji su

319 Deborah Browne, „Children as Agents of Terrorism and Political Conflict”, *Routledge Handbook of Terrorism and Counterterrorism*, ed. Andrew Silke, Routledge, London, 2019, str. 135.

320 <https://www.blic.rs/vesti/beograd/deca-zrtve-nato-bombardovanja-secanje-na-milicu-rakic-i-osamdesetoro-malisana/zp59b62>, 18. 09. 2019.

321 <https://www.euronews.com/2019/09/23/exclusive-europe-s-children-of-the-so-called-islamic-state>, 06. 11. 2019.

322 <https://www.unicef.org/press-releases/2018-deadliest-year-yet-children-syria-war-enters-9th-year>, 04. 11. 2019.

323 <https://www.unicef.org/press-releases/2018-deadliest-year-yet-children-syria-war-enters-9th-year>, 04. 11. 2019.

324 <https://www.goalglobal.org/stories/post/goal-10-children-dying-each-day-in-syria>, 01. 11. 2019.

325 <https://www.hrw.org/news/2019/07/23/syria-dire-conditions-isis-suspects-families>, 02. 11. 2019.

bili deo Islamske države. Prema podacima HRW za 2019. godinu, Norveška je prihvatila pet ratnih siročadi, Francuska je vratila 18 dece, u Holandiju je otišlo dvoje, za Belgiju je u junu otputovalo šestoro dece, za Nemačku manje od 10, Australija je rešila da prihvati povratak osmoro dece, Italija se odlučila za povratak jednog osumnjičenog borca ISIS-a, dok je Amerika vratila 16 odraslih zajedno sa decom.³²⁶ U Briselu je CUTA (The federal Coordination Unit for Threat Analysis) konstatovala da je 162 dece u „Islamskoj državi” na neki način povezano sa Belgijom (od kojih su njih 13, uzrasta 12-18 godina, okvalifikovani kao teroristi).³²⁷ Rusija je do februara 2019. vratila oko 200 žena i dece sa iračkog i sirijskog ratišta, koji su uglavnom poreklom sa Kavkaza.³²⁸ Veliki broj povratnika sa ratišta zabeležila je pokrajina Kosovo i Metohija u aprilu 2019. godine, kada je primila 110 svojih građana, među kojima je bilo najviše žena i dece.³²⁹

Istraživanja pokazuju da je preko 4. 000³³⁰ dece na neki način učestvovalo unutar ISIS-a u ratnim sukobima.³³¹ Od tog broja samo je u Iraku oko 1.500 sunitske dece uzrasta između 13 i 17 godina, koja se mogu smatrati vojnicima „Islamske države”. I među decom koja su na neki način povezana sa „Islamskom državom” treba praviti razliku. Dok su jedna bila kuriri i pomoćno osoblje džihadistima, druga su neposredno učestvovala u borbama (posebno kada je reč o starijim maloletnicima). Za sve njih treba napraviti individualne programe reintegracije, a onima koji su duboko indoktrinirani treba se posebno baviti.

Među ženama povratnicama sa ratišta primetio se još jedan neobičan trend, a to je da se vraćaju sa velikim brojem dece koju prijavljuju kao svoju, a za koje se osnovano pretpostavlja da nisu

326 <https://www.hrw.org/news/2019/07/23/syria-dire-conditions-isis-suspects-families>, 05. 11. 2019.

327 Renard Thomas, Coolsaet Rik, eds., *Returnees: Who Are They, Why Are They (Not) Coming Back and How Should We Deal with Them?*, vol. 101, The Royal Institute for International Relations, Egmont, 2018, str. 4.

328 <https://www.france24.com/en/20190611-repatriation-families-islamic-state-group-jihadists-children>, 03. 09. 2019.

329 <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3496828/vise-od-100-ljudi-vratilo-se-iz-sirije-na-kosovo-cetiri-uhapsena-.html>, 18. 07. 2019.

330 Prema neformalnim podacima, smatra se da je oko 2.000 dece prošlo religijsku i vojnu obuku za džihadiste Islamske države.

331 https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/62805/19Jun_Barricman_Britni.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 20. 10. 2019.

njihova biološka deca. Upravo zbog toga će mnoge države morati da rade testove DNK kako bi potvrdile srodstvo između majke i deteta. Osim toga, pojedina deca koja se vraćaju sa iračkog i sirijskog ratišta toliko su traumatizovana da se plaše tišine.³³² Njima je potreban poseban tretman koji će im pružiti stručna lica kroz igru i psihoterapiju.

Trenutno se „deca Islamske države” nalaze u nekoj vrsti pravnog i životnog vakuuma. Kao jedan od gorućih problema, postaviće se i pitanje državljanstva dece koja su živela u kalifatu pod kontrolom „Islamske države” i novorođene dece u kalifatu. Ukoliko ih države čije državljanstvo nose njihovi roditelji ne prihvate, ona će postati tužna kategorija međunarodnog prava zvana – apatridi. Tako postaju „ničija deca” sa „ničijim državljanstvom”. Iako su deca, kako smo konstatovali (ma u kom obliku učestvovala u ratnim dešavanjima), žrtve, postavlja se pitanje – šta raditi sa onom decom koja su indoktrinirana na najgori način od strane terorista „Islamske države”? Kako ih reintegrirati u društvo i deradikalizovati? Da li su ona bezbednosna pretnja? I šta raditi sa njihovim još uvek npr. radikalizovanim roditeljima? Da li je humano oduzeti decu takvoj porodici?³³³

Kao što se da primetiti, mnogo je kontroverznih pitanja koja se nalaze između dva veoma bitna principa: bezbednosti i ljudskih, tj. dečijih prava. Da bi se takva deca, koja su očigledno prošla strahovite traume, vratila u normalne tokove društva, potrebno je pod hitno napraviti adekvatne programe za deradikalizaciju. Ti program ne mogu biti univerzalni, već prilagođeni svakom prostoru, a onda i svakom pojedinačnom slučaju.³³⁴ Unutar tih programa za deradikalizaciju će morati da deluju raznovrsni i kompetentni timovi stručnjaka, počevši od politikologa, bezbednjaka i policije, pa sve do psihijatarata, psihologa, pedagoga itd. Neizostavna je i dodatna edukacija svih ovih stručnjaka kako bi se što bliže upoznali sa ideologijom „Islamske države” kako bi znali da reaguju na adekvatan i

332 Ovo se objašnjava činjenicom da deca u ratnim uslovima, u kojima su bila neprestano izložena pucnjavi, bombama i eksplozijama, nisu navikla na normalne uslove života.

333 U nekim državama je dozvoljeno da deca majki koja su osuđena za krivično delo terorizma ostanu sa njima u zatvoru, bar do treće godine života deteta. Takav slučaj je sa Belgijom. Ova odluka je opravdana psihološkom potrebom deteta za majkom u ranom uzrastu.

334 Na primer, neće moći da se primenjuju isti programi nad decom koja pripadaju trećoj ili četvrtoj generaciji migranata iz neke evropske zemlje i nad decom koja su poreklom sa Balkana. Kulturološki, religijski i drugi obrasci su potpuno različiti. Ono što daje pozitivne rezultate u prvom slučaju možda u drugom neće rezultirati pozitivnim učinkom.

primeren način. Takođe, treba pripremiti i društvo, posebno lokalne zajednice na povratak žena i dece koja su bila na ratištu. Može se očekivati određena doza stigmatizacije prema povratnicima, koja bi ih samo više uvela u izolovanost, pa bi samim tim i otežala proces reintegracije/deradikalizacije.

Na osnovu svega priloženog, možemo konstatovati da se savremeno društvo nalazi pred velikim ljudskim i bezbednosnim izazovima. Ako je istinita ona Frojdova (Sigmund Freud) misao da je „dete otac čoveka”, onda ne možemo da se ne zapitamo kakva to sumorna budućnost predstoji modernom čoveku.

VI

EKSTREMIZAM I DRUŠTVENE MREŽE

Savremena komunikacija se sve više odvija u virtuelnom prostoru. Nekada su ljudi međusobno razmenjivali poruke putem glasnika, pisama i telegrafa. Dešavalo bi se da poruke putuju danima, pa i mesecima. Ubrzan razvoj tehnike i tehnologije omogućio je neposrednu, bržu i lako dostupnu komunikaciju. Pojavom interneta komunikacija je u velikoj meri olakšana, ali su se pojavili i neki novi izazovi. Jedan od takvih izazova tiče se i sfere bezbednosti, o čemu svedoče nove pojave poput sajber-bulinga, onlajn propagande, onlajn radikalizacije, sajber-terorizma i sl.

Privatnost svakog od nas sve je više ugrožena, jer naši lični podaci, zahvaljujući digitalizaciji, mogu lako dospeti u ruke zlonamernih osoba. Ponekad je i čovek sam kriv, uzimajući u obzir da olako deli vrlo senzitivne podatke na društvenim mrežama o svom kretanju, prijateljima, finansijskom i privatnom statusu itd.

Komunikacija u virtuelnom prostoru postala je toliko dominantna da „virtuelno postaje naša realnost”. Ovoj pojavi su najviše podložni mladi ljudi, koji ne samo da predominantno komuniciraju putem društvenih mreža već se najviše i informišu zahvaljujući njima. Svedoci smo da se čak i stranački politički izbori dobijaju na društvenim mrežama. Očigledno je da život u eri „Velikog brata”, osim brzog, besplatnog i lakog povezivanja ljudi, povlači sa sobom i niz opasnosti. Neadekvatna zakonska regulativa, koja još uvek ne može da prati brzinu dešavanja na internetu još jedan je od bezbednosnih izazova sa kojima se sreće savremeni čovek.

I ekstremizam je našao svoje mesto u virtuelnom prostoru. To se prvenstveno vidi na polju propagande, koja deluje vrlo perfidno. Najugroženija kategorija su mladi ljudi, upravo zbog potrebe za pripadanjem i identitetom (što mogu pronaći u ekstremističkim grupama), ali i činjenice da su oni najbrojniji korisnici društvenih mreža.

Društvene mreže (posebno Tviter, Jutjub, Fejsbuk) poslednjih godina su se obilato koristile za promovisanje različitih vrsta ekstremizma. To je uticalo da vlade pojedinih zemalja sve više insistiraju na kontrolisanju i uklanjanju nepodobnih sadržaja na

postojećim društvenim mrežama. Ova ideja je iziskivala ne samo intenzivnu upotrebu veštačke inteligencije već i zapošljavanje dodatnog broja ljudi koji bi kontrolisali sporne sadržaje. Problem sa veštačkom inteligencijom (iako može biti veoma korisna) jeste u tome što ponekad detektuje pogrešne sadržaje kao ekstremističke. Tako su, na primer, u SAD pod uticajem softvera mnoge nacionalne manjine bile targetirane kao problematične. U Nemačkoj su pak objave jednog satiričnog lista 2018. godine dovele do toga da se ukinu njegove objave na Tviteru zbog širenja antiislamskih stavova, što dovodi do pitanja slobode govora i izražavanja. Ovi primeri ukazuju da se mora naći odgovarajuća ravnoteža između bezbednosti i ljudskih prava.

Veštačka inteligencija (AI)³³⁵ može biti i te kako korisna u borbi protiv ekstremizma i terorizma, ali ne može u potpunosti zameniti ulogu čoveka. Korišćenjem AI u borbi protiv ekstremizma mogu se javiti tri ključna problema:

1. Targetiranjem potencijalnih ekstremističkih grupa mogu da se ugroze ljudska prava određenih nacija, rasa ili pripadnika pojedinih ideologija (npr. muslimani, desničari, Arapi...)³³⁶

2. Uklanjanjem ekstremističkih i nasilnih sadržaja sa određenih internet platformi ekstremisti se motivišu da koriste tzv. enkriptovane aplikacije u koje se mnogo teže ulazi i koje se teže kontrolišu od strane nadležnih institucija.³³⁷

3. Eliminisanjem problematičnih sadržaja sa interneta dovodi se u pitanje pravo korisnika na nenasilno izražavanje nezadovoljstva, što takođe krši princip prava na slobodu govora.³³⁸

Kakvo rešenje se nazire iz svih navedenih problema? Kanadski istraživači su došli na ideju da se vlada ove zemlje fokusira na finansijsku podršku specijalnim privatnim kompanijama³³⁹ koje se

335 Artificial Intelligence

336 Vidi:Choudhury Tufyal and Helen Fenwick, „The Impact of Counter-Terrorism Measures on Muslim Communities”, *International Review of Law, Computers, and Technology*, no 25, 2011, str. 151-181.

337 Vidi:Wilson, Jason. 2016. “Gab: Alt-Right’s Social Media Alternative Attracts Users Banned From Twitter.” *The Guardian*, November 17. www.theguardian.com/media/2016/nov/17/gab-alt-right-social-media-twitter

338 Vidi:Khan, Adnan R. 2018. „How the Internet may be Turning us all into Radicals.” *Macleans*, June 26. www.macleans.ca/society/technology/how-the-internet-may-be-turning-us-all-into-radicals

339 Ranije su se direktno obraćale društvenim mrežama, a ne ovim specijalizovanim kompanijama.

bave AI, sa ciljem kontrolisanja i uklanjanja neprikladnih sadržaja. Time bi doprineli razvoju AI sektora (čime bi Kanada postala lider u ovoj oblasti), a država bi imala kontrolu nad privatnim podacima korisnika (koji su uvek osetljivi), a ne društvene mreže.³⁴⁰

Još od 2017. godine Fejsbuk je u javnosti više puta saopštao kako sa svojih platformi uklanja oko 99% sadržaja iza kojeg stoje terorističke organizacije Al Kaida i ISIS.³⁴¹ Zahvaljujući istraživanju Associated Press-a, u kooperaciji sa Securities and Exchange Commission (SEC) utvrdilo se da je uklanjano oko 38% sadržaja, a ne 99%, kako je to Fejsbuk u zvaničnim saopštenjima naveo.

Šta je posledica kontrolisanja i cenzurisanja ekstremističkih objava na najpopularnijim društvenim mrežama? Alokacija, tj. prebacivanje ekstremista na alternativne internet mreže (npr. „dark-net”) ili na manje atraktivnije provajdere i društvene mreže. Time se ne ukida ekstremistička propaganda, već se samo čini manje vidljivom na regularnim društvenim mrežama.

Činjenica je da svi ekstremisti koriste onlajn propagandu. Razlika je samo u tome kojoj društvenoj mreži daju prednost. Tako su npr. pripadnici terorističke organizacije „Islamska država” najviše koristili Tviter, dok su 8chan i Gab, platforme koje se predominantno vezuju za promotivne aktivnosti belih rasista, tj. ekstremnih desničara. Smatra se da se ekstremni desničar Tarant (Brenton Tarrant), odgovoran za ubistvo preko 50 ljudi na Novom Zelandu 2019. godine, upravo najviše ideologizirao putem platforme 8chan.³⁴² Aplikacije 8chan i Gab koriste takav vokabular koji dodatno raspiruje violentnost njihovih ekstremističkih ideologija. Poslednjih godina su ove platforme fokusirane na migrantsku krizu, za koju su, prema njihovoj percepciji, „odgovorni” Jevreji, a za glavne krivce „genocida nad belcima” određuju musli-

340 Rebecca Herbener, Sebastian Lacey and Matthew Markudis, „The Role of Artificial Intelligence in Countering Online Violent Extremism” *Discord and Disruption*, 2019, An Anthology of Briefing Notes by Graduate Fellows at the Balsillie School of International Affairs, Canada, https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kWQghfW_V90J:https://www.balsillieschool.ca/wp-content/uploads/2019/02/The-Role-of-Artificial-Intelligence-in-Countering-Online-Violent-Extremism.pdf+&cd=3&hl=en&ct=clnk&gl=rs, 18. 07. 2019.

341 <https://www.counterextremism.com/press/zuckerberg%E2%80%99s-99-percent-myth-extremist-content-removal-claims-false-misleading>, 18. 07. 2019.

342 <https://www.adl.org/resources/reports/gab-and-8chan-home-to-terrorist-plots-hiding-in-plain-sight>, 07. 11. 2019.

mane. Evidentno je da se ideologija navedenih platformi zasniva na antisemitizmu i islamofobiji, što su ujedno i ideološke osnove savremene ekstremne desnice.

Aplikacija Telegram, koja na prvi pogled nalikuje Vocado, takođe je popularna u ekstremističkim krugovima. Ovu enkriptovanu³⁴³ aplikaciju napravila su braća Durov³⁴⁴ i za kratko vreme postala je veoma popularna širom sveta. Ono što je prednost Telegrama jeste mogućnost da pokrene sakrivenu komunikaciju koja neće ostavljati tragove na serverima kompanija. Postoji opcija samouništenja poruka (u okviru koje se može čak namestiti i tajming), a kao ključ za otvaranje poruka koristi se i slika. Dostupno je i zaobilazanje Telegram servera tako što se sa bilo kog desk računara može pristupiti ovoj aplikaciji. Neki smatraju da je najveća prednost Telegrama to što je plasiran kao neprofitna organizacija, te da nema namere da se priključi nekim popularnim društvenim mrežama poput Fejsbuka.

Na Telegramu korisnici mogu da razmenjuju video-sadržaje, fotografije i razne druge fajlove do 1,5 GB. Da bi pokazao koliko štiti privatnost korisnika, Telegram je čak u nekoliko navrata raspisao javnu nagradu od nekoliko stotina hiljada dolara za sve one koji uspeju da „provale” u zaštićenu komunikaciju. Do sada niko nije uspeo da ugrozi privatnost koju ova aplikacija nudi, te nije bilo ni nagrade. Da ništa nije savršeno, pa ni ova veoma hvaljena aplikacija, pokazalo se u slučajevima detektovanja lokacija korisnika. To se moglo registrovati ukoliko bi korisnici pristupili Telegramu sa računara – onda bi se tokom glasovnih poziva mogle otkriti javne i privatne IP adrese. Kasnije je ovaj problem rešen softverskim nadogradnjama 1.3.17 beta i 1.4. Nažalost, i ekstremisti su postali svesni prednosti Telegrama, pa su počeli da ga zloupotrebljavaju za međusobno umrežavanje i širenje violentne propagande. Inače, Rusija je nedavno zabranila upotrebu ove aplikacije, jer je Telegram odbio primenu antiterorističkih ruskih zakona, uvedenih još 2016. godine.

Osim Telegrama, među ekstremistima je popularna i aplikacija Zelo, koja je takođe usmerena ka čuvanju privatnosti korisnika i njihovom umrežavanju. Zelo deluje po principu voki-tokija i

343 Pun naziv ove zaštite je „end-to-end-encryption”.

344 Oni su ujedno i osnivači popularne ruske društvene mreže VKontakte.

besplatnog je karaktera. Još jedna specifičnost ove aplikacije jesu kanali, tj. grupe. Ovakvim umrežavanjem pojedinac može prenositi poruku svim ostalim članovima grupe, koji će je primiti u isto vreme. Osim glasovnih, postoji mogućnost slanja i tekstualnih poruka, kao i alarma i lokacije (ukoliko to pošiljalac odobri). Cela istorija komunikacije se pamti, te se može naknadno preslušati ili obrisati, čak i ukoliko nismo povezani sa internetom. Koliko je Zelo popularan među pripadnicima „Islamske države”, govori svedočenje na sudu Tadžikistanca teroriste Todžidina Nosirova, koji je potvrdio da se radikalizovao slušajući predavanja preko aplikacije Zelo.³⁴⁵

U poslednje vreme ISIS sve više koristi neke decentralizovane platforme, poput RocketChat i ZeroNet, ali je Telegram i dalje popularan.

Propaganda koju sprovode neke ekstremističke organizacije dobro je napravljena uz korišćenje visokih tehničkih i tehnoloških standarda, pa samim tim deluje i uverljivije na pojedince. Istraživanja su pokazala da je tokom 2018. godine u intervalu od osam nedelja 320.000 ljudi gledalo 500.000 minuta na 116 video-sadržaja koji su bili namenjeni regrutaciji novih ISIS članova.³⁴⁶

Fejsbuk, Jutjub, Tviter i Majkrosoft su se 2017. godine usaglasili da se priključe Globalnom internet forumu za borbu protiv terorizma (Global Internet Forum to Counter Terrorism - GIFCT). Ovo umrežavanje je podrazumevalo cenzuru govora mržnje i svih ekstremističkih sadržaja, a sa druge strane rad na pozitivnim narativima – jedan od metoda koji je počeo da se koristi je *Google Jigsaw's Redirect Method*³⁴⁷. Korišćenje ove metode dovelo je do sledećih zaključaka:³⁴⁸

1. ISIS koristi narrative o doslovnom primenjivanju šerijata, čime postaje primamljiv za „prave vernike”. Ovde se pri tom izbegava navođenje ostalih restriktivnih mera i brutalnih kazni koje primenjuje.

345 <https://www.slobodnaevropa.org/a/tad%C5%BEikistanac-u-avganistanu-na-%C4%8Delu-pri-padnika-islamske-dr%C5%BEave-iz-centralne-azije/30105794.html>, 07. 10. 2019.

346 https://www.salto-youth.net/downloads/toolbox_tool_download-file-2040/Digital%20Guide%20-%20How%20to%20prevent%20radicalization.pdf, 09. 10. 2019.

347 Ova metoda je prvenstveno bila usmerena ka Jutjub sadržajima koje je plasirao ISIS.

348 Prema: <https://redirectmethod.org/pilot/>, 01. 10. 2019.

2. Navodni vojni uspjesi i romantičarska ekspanzija džihadista su takođe jedan od narativa kojima je ISIS privlačio posebno mlade ljude željne avanturizma.

3. Religijski ekskluzivitet je još jedna u nizu floskula u kojoj je ISIS ukazivao da je on jedini ispravan tumač Kurana i da su svi ostali „nevernici”.

4. Herojstvo kroz poziv za džihad. Ovim narativom ISIS je podilazio svima onima koji su poginuli „u borbi za veru”, glorifikujući ih na sve moguće medijske načine.

5. Viktimizacija umme – kroz ovaj narativ ISIS je pokazivao kako su se „svi” urotili protiv kalifata i kako je jedini način odbrane beskompromisna borba.

Protiv ovakvih propagandističkih poruka postoji nekoliko načina borbe/prevencije:

1. Jačanje kritičkog mišljenja
2. Edukacija
3. Objektivno i nepristrasno medijsko izveštavanje
4. Preventivne radionice sa najugroženijim grupama (mladi, neobrazovani, targetirane grupe...)
5. Stvaranje adekvatne zakonske regulative i vladavine prava
6. Saradnja države i civilnog sektora

Savet bezbednosti UN je još 2017. godine usvojio odluku o prevenciji ekstremističkih/terorističkih narativa. Ova odluka se značajno odnosi i na virtuelni prostor. Ekstremisti se obično fokusiraju na mlade ljude u onim sredinama u kojima ne postoje druge organizacije koje će se baviti potrebama mladih ljudi. Mnogi stručnjaci predlažu neformalno obrazovanje u cilju prevencije nasilnog ekstremizma i radikalizacije. Mi smatramo da je neformalno obrazovanje dobro, ali da bi se puni efekti ostvarili i uvođenjem formalnog obrazovanja.

U prevenciji digitalnog ekstremizma značajnu ulogu imaju mladi ljudi. U prilog tome svedoči i antiekstremistička mreža mladih pod nazivom *Youth Civil Activism Network* (YouthCAN). Ova mreža je okupila oko 1.300 mladih ljudi iz preko 130 zemalja

širog sveta, koji razmenjuju iskustva na temu prevencije nasilnog ekstremizma. Pored YouthCAN, treba pomenuti i platformu *One to One*, koja je sastavni deo Instituta za strateški dijalog (Institute for Strategic Dialogue - ISD). Ideja programa *One to One* jeste da povezuje „pokajnike”, tj. bivše ekstremiste koji su se deradikalizovali i nove potencijalne ekstremiste. Cilj programa je da, pored razmene iskustava, spreči mlade ljude da uđu u ekstremističke organizacije.

Against Violent Extremism (AVE) još jedna je u nizu organizacija koja radi na prevenciji onlajn radikalizacije, koja može voditi ka nasilnom ekstremizmu. Njen cilj je da povezuje nekadašnje ekstremiste i žrtve ekstremizma, kako bi kroz razmenu iskustava radili na prevenciji nasilnog ekstremizma. Pored navedenih meža i organizacija, treba pomenuti i *Global Survivors Network* (GSN), koja promovise nenasilje kroz javna svedočenja i priče žrtava ekstremizma i terorizma. Interesantan je slučaj sa kampanjom koju vodi *English Disco Lovers* (EDL). Akronim ove organizacije identičan je sa akronimom ekstremno desničarske grupe *English Defence League* (EDL). Osnovni cilj „Engleskih ljubitelja diskoteka” jeste da kroz svoj akronim anuliraju uticaj ekstremista *English Defence League* na internetu i ometaju njihovu violentnu i toksičnu propagandu.

Koristeći veoma kreativne načine izražavanja, pojedine grupe mladih počele su da ispoljavaju antiokstremističke narative preko crtanih filmova. Takav slučaj je sa projektom *Abdullah-X*, koji predstavlja crtani film dostupan na internetu, u kome je glavni junak mladi musliman Abdullah-X, koji živi u Londonu i koji se susreće sa različitim životnim izazovima, uključujući i ekstremizam. Ovde nije reč o lekcijama, već o poukama koje se usvajaju kroz varijantu crtanih filmova za odrasle. Cilj ove crtane serije jeste da spreči radikalizaciju mladih britanskih muslimana i ulazak u ekstremističke grupe.³⁴⁹ Slično deluje i virtuelna zajednica pod nazivom *My Jihad*, koja objašnjava značenje ovog kompleksnog pojma u islamu, koji (sem ideologizovanog), može imati i veoma pozitivno značenje. U Americi postoji projekat EXIT USA, koji se bavi prevencijom rasizma i tzv. belog ekstremizma, koristeći kao glavni kanal komunikacije društvene mreže i Jutjuba. Slične ideje zastupa EXIT u Nemačkoj itd.

349 Serija je bila posebno usmerena na sprečavanje odlaska britanskih muslimana u Siriju i Irak.

I zakonska regulativa će u budućnosti imati sve značajniju ulogu kada je reč o prevenciji nasilnog ekstremizma u virtuelnom prostoru. Naime, sve evropske regulative idu ka tome da obavežu provajdere hosting usluga da uklanjaju sporne ekstremističke sadržaje, inače će biti kažnjene i do 4% ukupnog godišnjeg profita.

Da li je borba protiv onlajn ekstremizma i radikalizacije Sizifov posao?

Na prvi pogled deluje da je tako. Samo na Jutjubu se svakog minuta postavlja 100 sati sadržaja³⁵⁰, dok na se na Fejsbuku svakog dana nalazi 300 miliona novih fotografija i 4 milijarde postova.³⁵¹ Iako su ovi statistički podaci pomalo zabrinjavajući, to ne znači da treba odustati od antiekstremističke borbe u virtuelnom prostoru. Neki istraživači (Rachel Briggs, Sebastien Feve) napravili su spektar kontranarativa koji se može koristiti protiv ekstremističke propagande.³⁵² On bi uključivao 3 nivoa delovanja:

1. Strategijska komunikacija koju bi sprovodile države putem svojih zvaničnih institucija. To bi podrazumevalo da se javnost redovno obaveštava o tome šta je sve država uradila na sprečavanju ekstremizma, dok bi fokus bio na otklanjanju lažnih vesti i ekstremističke propagande.
2. Upotreba alternativnih narativa. Ovaj nivo delovanja odnosio bi se na pozitivan sistem vrednosti koji egzistira nasuprot ekstremističkom vrednosnom sistemu i bazirao bi se na slobodi, demokratiji i toleranciji.
3. Kontranarativno delovanje.³⁵³ Ovo je intenzivniji nivo delovanja u kome bi se na sve načine radilo na diskreditovanju ekstremističkih ideologija kroz humor, satiru, pozitivne oblike ideologija i sl.

Dok bi se prvi nivo delovanja vezivao isključivo za državne institucije, drugi i treći nivo bi značajnu pažnju posvećivali osnaživanju civilnog sektora.

350 YouTube's press page, www.youtube.com/yt/press/enGB/statistics.html, 26. 07. 2013.

351 Rachel Briggs, Sebastien Feve, *Police Briefing: Countering the Appeal of Extremism Online*, Institute for Strategic Dialogue, London, 2014, str. 11.

352 Rachel Briggs, Sebastien Feve, *Police Briefing: Countering the Appeal of Extremism Online*, Institute for Strategic Dialogue, London, 2014, str. 13.

353 Ovde je potrebna posebna obazrivost, jer kontranarativi mogu kod ekstremista proizvesti tzv. kontra-kontranarative i rezultirati većom tenzijom i nasiljem u društvu.

Na kraju možemo postaviti sami sebi pitanje – u čemu je omanuo savremeni čovek, kada je dozvolio razvoj tako destruktivnih ideologija koje generišu nasilni ekstremizam? Ako je ljubav kreacija, stvaralaštvo i život, a mržnja destrukcija, uništenje i smrt, onda je nejasno kako se neko biće može odlučiti za samouništenje. Jer mržnja ne samo da rađa mržnju, ona uništava i onog ko je nosi u sebi, poput otrova koji nagriza posudu u kojoj se nalazi. Jedino objašnjenje za favorizovanje ekstremizma, pa samim tim i mržnje je – ideologija. Njena moć je u tome da opravdava učinjeno u ime viših ciljeva, pa bili oni personifikacija Boga, pravde, jednakosti ili neke druge vrednosti.

Iako je istorija čovečanstva prepuna različitih oblika nasilja, činjenica je da je ovaj svet ipak ponikao na ljubavi. Ona je vanvremenska pozitivna snaga koja je znala da nadvlada i najstrašnije političke zločine, pa čak i da oprost. O tome je pisao i čuveni Alfred Adler, rekavši da „tamo gde prestaje moć, počinje ljubav”. Upravo zbog svega ovoga treba imati u vidu da svet koji počiva na nasilju i goljoj sili neće roditi dobro. Naprotiv – kao što mržnja rađa mržnju, a nasilje rađa nasilje, tako i ekstremizam rađa ekstremizam. Pored vojničke sile, dobro ustrojenog i kvalifikovanog sistema bezbednosti, borba protiv nasilnog ekstremizma trebalo bi da počiva i na jednom malo širem konceptu, a to je – prevencija. Ona bi, po našem dubokom ubeđenju, trebalo da se bazira na nekoliko suštinskih principa:

1. Građenje pozitivnih narativa kroz kreativne principe (uključujući toleranciju, poštovanje različitosti i građenje zdravog sistema vrednosti)
2. Obrazovanje koje će stvoriti kritičku misao i omogućiti ljudima (posebno mladim) da razmišljaju svojom glavom, čime će biti manje pogodniji za ekstremističku ideologizaciju. Pod obrazovanjem podrazumevamo i versku edukaciju koja bi ljude učila istinskim religijskim vrednostima.
3. Stvaranje prijateljskih odnosa kroz interkulturalnu razmenu iskustva. Konrad Lorenc je smatrao da ne možemo mrzeti narod kome pripada naš prijatelj.

4. Adekvatnim medijskim izveštavanjem koje će se baviti činjenicama, a ne senzacionalizmom, koji pogoduje teroristima i ekstremistima jer ih promovira kao neku vrstu „antiheroja”.

LITERATURA:

1. Adnan R. Khan 2018. „How the Internet may be Turning us all into Radicals.” *Macleans*, June 26. www.macleans.ca/society/technology/how-the-internet-may-be-turning-us-all-into-radicals
2. Ahtar Salman, *Psihologija dobrote: hrabrost, rezilijentnost, zahvalnost, velikodušnost, praštanje i žrtvovanje*, Clio, Beograd, 2016.
3. Aristotel, *Nikomahova etika*, Globus, Zagreb, 1988, str. 7-25.
4. Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1991.
5. Backes Uwe, Eckhard Jesse, *Gefährdungen der Freiheit: extremistische Ideologien im Vergleich*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006.
6. Backes Uwe, „Meaning and Forms of Political Extremism in Past and Present”, <http://www.cepsr.com/dwnld/backesx20040401.pdf>, 22. 09. 2019.
7. Backes Uwe, *Politische Extreme: eine Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis in die Gegenwart*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006.
8. Bade, Klaus, *Migration in European history*, Blackwell Pub., Malden, 2003, str. 284.
9. Baggio Fabio, Descriptive Classifications of Migration, <http://www.cserpe.org/wp-content/uploads/2015/09/Classification-Baggio-EN.pdf>, 17.03.2016.
10. Bailley Allison, Hurd Peter, „Finger length ratio (2D:4D) correlates with physical aggression in men but not in women”, *Biological Psychology*, br. 3, 2005, str. 215-222.

11. Baričević Vedrana, „Izbjeglička i migracijska pitanja kao izvor trajne krize Europske unije: neuspjeh europskih politika azila i migracija”, *Političke analize*, br. 23, 2015, str. 3.
12. Blee Kathleen, *Women of the Klan*, University of California Press, Berkeley (Calif.), London, 2009.
13. Briggs Rachel, Feve Sebastien, *Police Briefing: Countering the Appeal of Extremism Online*, Institute for Strategic Dialogue, London, 2014, str. 13.
14. Browne Deborah, „Children as Agents of Terrorism and Political Conflict”, *Routledge Handbook of Terrorism and Counterterrorism*, ed. Andrew Silke, Routledge, London, 2019, str. 135.
15. CareJustin et al., „Digit ratio (2D:4D) and psychopathic traits moderate the effect of exogenous testosterone on socio-cognitive processes in men”, *Psychoneuroendocrinology*, December 2015, str. 319-326.
16. Ceylan Rauf, Kiefer Michael, *Salafismus: Fundamentalistische Strömungen und Radikalisierungsprävention*, Springer VS, Wiesbaden, 2013, str. 162.
17. Choudhury, Tufyal and Helen Fenwick. 2011. „The Impact of Counter-Terrorism Measures on Muslim Communities.” *International Review of Law, Computers and Technology* 25 (23): 151-181.
18. Ćorović Vladimir, *Istorija srpskog naroda*, Glas srpski, Banja Luka; Ars Libri, Beograd;1997.
19. Dašić Sanja, *Regrutacija žena na Bliskom istoku za vršenje terorističkih aktivnosti* – master rad, Beograd, 2018.
20. Davidov Dinko, *Totalni genocid: Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013, str. 48.
21. Dejana Vukčević, „Bezbedonosna politika EU u savremenoj teoriji međunarodnih odnosa”, *Srpska politička misao*, vol. 27, br.1, 2010, str. 67-90.
22. Diklić Momčilo, „Svetac” – može li Alojzije Stepinac biti svetac?”, Institut za evropske studije, Beograd; Udruženje Srba iz Hrvatske, Beograd; 2016, str. 19.

23. Dokumentarni film „NDH-Muk”, RTS 1, 21. 09. 2018.
24. „Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera”, *Novi list*, 16.06.1941, Zagreb, 1946, str. 41-53.
25. Đorić Marija, „Impact of the Migration Crisis on the Development of Islamic Extremism and Terrorism”, *Science and Society*, br. 1 leto, 2017, str. 18.
26. Đorić Marija, „Kju kluks klan kao međunarodna ekstremistička organizacija”, *Kultura polisa*, br. 29, 2016, str. 534.
27. Đorić Marija, „Neoustaštvo u savremenoj Hrvatskoj”, *Nacionalni interes*, br. 3, 2016, str. 27-49.
28. Đorić Marija, „Povezanost između kockanja i huliganizama: slučaj Srbije”, *Politička revija*, br.4, 2017, str. 39-55.
29. Đorić Marija, „Teorijsko određenje ekstremizma”, *Kultura polisa*, br. 17, 2012, br str. 45-63.
30. Đorić Marija, „Uticaj migracija na jačanje nasilnog ekstremizma u Francuskoj”, *Kultura polisa*, br. 36, 2018, str. 54.
31. Đorić Marija, „Uticaj savremenih migacija na jačanje ekstremizma u Nemačkoj”, *Kultura polisa*, posebno izdanje 2, 2017, str. 201-220.
32. Đorić Marija, *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Nauka i društvo Srbije, Beograd, 2014, str. 37-52.
33. Đorić Marija, *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 13.
34. Eltis David, *Coerced and free migrations: global perspectives*, Stanford University Press, Stanford, 2002, 2.
35. *Evandelska lestvica vrlina Svetoga Ave Justina*, ur. Nevenka Pjevač, Manastir Velika Remeta, 2014, str. 62.
36. *Fear and Fences: Europe s Approach to Keeping Reffugees at Bay*, Amnesty International, London, 2015, str. 72.

37. Fellows at the Balsillie School of International Affairs, Canada, https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kWQghfW_V90J:https://www.balsillieschool.ca/wp-content/uploads/2019/02/The-Role-of-Artificial-Intelligence-in-Countering-Online-Violent-Extremism.pdf+&cd=3&hl=en&ct=clnk&gl=rs, 18. 07. 2019.
38. *France Far-right documentary: why are many young people turning to Marine Le Pen's National Front?*, <https://www.youtube.com/watch?v=H6cGA8-TH5o>, 05.01.2018.
39. From Erih, *Autoritet i porodica*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 114.
40. Gallagher Eugene, Ashcraft Michael, *Introduction to new and alternative religions in America/ 5*, African diaspora traditions and other American innovations, Greenwood Press, Westport, Conn. London, 2006.
41. Grimaldi Antonio, *Teoxi, Mayan Prince: II. Montezuma's Rage*, Author House, Bloomington, 2012, str. XV
42. Harzig C., Hoerder D., Gabaccia D., *What is Migration History?* NY John Wiley & Sons, New York, 2013.
43. Hegel Georg Wilhelm, *Fenomenologija duha*, Dereta, Beograd, 2005.
44. Herbener Rebecca, Lacey Sebastian and Markudis Matthew, „The Role of Artificial Intelligence in Countering Online Violent Extremism” Discord and Disruption, 2019, An Anthology of Briefing Notes by Graduate
45. Kant Imanuel, *Većni mir*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 1995.
46. Khosrokhavar Farhad, Todd Marie Jane, *Radicalization: Why Some People Choose the Path of Violence*, The New Press, New York, 2017, str. 1.
47. Kundnani Arun, „Radicalisation: The Journey of a Concept”, *Race & Class*, 54, no. 2, 2012, str. 6.
48. Lewin Nicholas Adam, *Jung on war, politics, and Nazi Germany: exploring the theory of archetypes and the collective unconscious*, Karnac Books, London, 2009, str. 361-362.

49. Lolak Sermsak, Dannemiller Elisa, Andres Francis, „48 XXYY Syndrome, Mood Disorder, and Aggression”, *The American Journal of Psychiatry*, 2005, vol. 162, No 7.
50. Lombardi Marco, *Countering radicalisation and violent extremism among youth to prevent terrorism*, IOS Press, Amsterdam, 2015, str. 203.
51. Lorenz Konrad, *O agresivnosti*, Vuk Karadžić, Beograd, 1970.
52. Louis Peny, *Jefferson's scissors: solving the conflicts of religion with science and democracy*, Xlibris Corp., 2009, str. 164.
53. Majeed Khader et al., *Combating violent extremism and radicalization in the digital era*, IGI Global, Hershey, Pennsylvania, 2016, str. XXI
54. Manning P., Trimmer T., *Migration in World History*, Routledge, London and New York, 2013, 1.
55. Mary Sharpe, *Suicide bombers: the psychological, religious and other imperatives*, NATO, IOS Press, 2008, str. 74.
56. Mc Cauley Clark, SophiaMoskalenko, „Mechanisms of political radicalizations: Pathways toward terrorism and political violence”, *Political Violence*, br. 3, 2008, str. 146.
57. Midić I. (2003a): „Etika i ontologija”, *Sabornost* 1/4, 14. Cf. Janz, P. D. (2011): „Metaphysic” u *The Cambridge Dictionary of Christian Theology* (Eds. I. McFarland, D. A. S. Fergusson, K. Kilby, I. R. Torrance), Cambridge University Press, 309-311.
58. Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period od 2017. do 2021. godine
59. „Most programmes to stop radicalisation are failing”, *The Times*, June 26, 2018, LondonNeumann Peter, *Countering Violent Extremism and Radicalisation that Lead to Terrorism: Ideas, Recommendations, and Good Practices from the OSCE Region*, <https://www.osce.org/chairmanship/346841?download=true>, 20.02.2019.

60. Novak Viktor, *Magnum Crimen- drugi deo, Catena Mundi*, Beograd, 2015, str. 22.
61. Nye Joseph, *Power in the Global Information Age: From Realism to Globalization*, Routledge, London and New York, 2004, str. 53.
62. OEBS, *Sprečavanje terorizma i borba protiv nasilnog ekstremizma i radikalizacije koja vodi ka terorizmu: pristup putem rada policije u zajednici*, OEBS, Beč, 2014, str. 29.
63. Perry Valery (ed.), *Extremism and violent extremism in Serbia: 21st-Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem-Verlag, Stuttgart, 2019, str. 17.
64. „Politika”, 20. 12. 2017, str. 3.
65. Popović Justin, *Svetosavlje kao filozofija života*, Manastir Čelije, Valjevo, 1993.
66. Purić Jovan, *Hrišćanstvo u 21. veku*, ur. Dragoljub Đorđević, Predrag Stajić, Dragan Todorović, Prometej, Novi Sad; Leskovački kulturni centar, Leskovac; JUNIR, Niš, 2014, str. 34.
67. Rade Milosavljević, *Dečji ustaški koncentracioni logor Jastrebarsko*, GAMBIT, Jagodina; Donja Gradina: javna ustanova spomen-područja Donja Gradina, Muzej žrtava genocida, 2009.
68. Schinkel Willem, *Aspects of violence: a critical theory*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2010.
69. Schmid Alex, *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?*. International Centre for Counter-Terrorism, The Hague, 2014, str. 15.
70. Simeunović Dragan, „Migracije kao uzrok političkih anomalija u Evropi”, *Bezbednost, nauka, policija*, br. 3, 2015, str. 10.
71. Simeunović Dragan, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 47.
72. Simeunović Dragan, *Teorija politike*, Nauka i društvo Srbije, Beograd, 2002.

73. Simeunović Dragan, *Terorizam*, Pravni fakultet, Beograd, 2009, str. 84.
74. Simeunović Dragan, *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke studije, Beograd, 2009, str. 135.
75. Southers Erroll, *Homegrown Violent Extremism*, Routledge, London and New York, 2015, str. 53.
76. Spielvogel Jackson, *Western civilization*, Cengage Learning, Stamford, 2015.
77. Starac Tadej Vitonički, *Bez ljubavi nema života*, ur. Matej Arsenijević, Jovan Srb ljub, Versko dobrotvorno starateljstvo Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, Beograd, 2011, str. 5
78. Stojadinović Miša, „Religija i identitet u savremenom društvu”, *Nacionalni identitet i religija*, ur. Zoran Milošević, Živojin Đurić, Institut za političke studije, Beograd, 2013, str. 113.
79. Taggart Paul Adam, *Populism*, Open Univ. Press, Buckingham, 2000.
80. *The power elite*, Oxford University Press, London, 2000.
81. Thomas Renard, Coolsaet Rik, eds., *Returnees: Who Are They, Why Are They (Not) Coming Back and How Should We Deal with Them?*, vol. 101, The Royal Institute for International Relations, Egmont, 2018, str. 4.
82. *UN Transformišući naš svet: Agenda za održivi razvoj do 2030. godine*, involvira međuzavisnost migracija i ekonomskog razvoja.
83. United Nations, „Rome Statute of the International Criminal Court”, A/CONF.183/9 § (2002)
84. USAID, *The Development Response to Violent Extremism and Insurgency: Putting Principles into Practice*, USAID, Washington DC, 2011, str. 2-3.
85. Van der Heide Liesbeth, Bart Schuurman, „Reintegrating Terrorists in the Netherlands: Evaluating the Dutch Approach”, *Journal for Deradicalization*, no. 17, December 2018, str. 204.

86. Veber Maks, *Privreda i društvo II*, Prosveta, Beograd, 1976, str. 31.
87. Vidino Lorenzo, *Countering radicalization in America: lessons from Europe*, Institute of Peace, Washington, DC, 2010.
88. William Sha, *The Struggle Over the Past – Fundamentalism in the Modern World*, University of America Press, New York, 1989, str. 67.
89. Wilson, Jason. 2016. “Gab: Alt-Right’s Social Media Alternative Attracts Users Banned from Twitter.” *The Guardian*, November 17. www.theguardian.com/media/2016/nov/17/gab-alt-right-social-media-twitter
90. Wintrobe Ronald, *Rational extremism: the political economy of radicalism*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2006, str. 3.
91. Wither Kenneth, „Salafi – Jihadists: a Threat to the Western Balkans?“, *Violent Extremism in the Western Balkans*, ed. Filip Ejđus and Predrag Jureković, Collection of papers presented at the PfPC workshop, Belgrade, 2016, str. 40.
92. World Migration Report 2015: Migrants and Cities – New Partnership to Manage Mobility, IOM, Geneva, 2015.
93. *World report on violence and health: summary*, Geneva, World Health Organization, 2002.
94. YouTube’s press page, www.youtube.com/yt/press/enGB/statistics.html, 26. 07. 2013.

Drugi deo
PSIHOLOŠKI PRISTUP

Prof. dr Kristina Brajović Car

I

PSIHOLOŠKA POZADINA NASILNOG EKSTREMIZMA

Da bi čuli drugog, ljudima je potrebno da budu saslušani. Građenje poverenja u svakom odnosu i profesiji kreće od dobrog slušanja. Pa da čujemo!

Kao socijalni fenomen, nasilje je veoma srodno pornografiji. Uprkos tome što postoji saglasnost oko toga da je nasilje lako uočiti, baš kao i pornografiju, ne postoji teorijska saglasnost oko definicije. Učestalo izlaganje pornografiji stimuliše težnju ka ekstremnim pornografskim sadržajima, menja stavove prema žrtvama i počiniocima silovanja, umanjuje zadovoljstvo sobom i sopstvenim partnerskim odnosom. Pojedina istraživanja čak sugerišu da je konzumiranje pornografije nasilnog karaktera značajan prediktor sklonosti ka silovanju³⁵⁴.

Nasilni ekstremizam spada u kategoriju ekstremnog ponašanja. Može se definisati kao ponašanje pojedinca ili grupe koje „prevazilazi uobičajeno i očekivano”. Iz perspektive psihologije, ekstremizam se javlja kao posledica motivacijskog disbalansa, odnosno težnje kod osobe koja privileguje jednu potrebu spram svih ostalih, poput opsesivne pasije. Pod nasiljem se obično podrazumeva primena fizičke sile s ciljem povređivanja i zlostavljanja drugih, uništavanja ili nanošenja štete materijalnim objektima. U slučaju nasilnog ekstremizma radi se o agresiji koja ugrožava živote, često nedužnih civila ili slučajnih žrtava koje su bile na pogrešnom mestu u pogrešno vreme. Za istraživačke potrebe termin je operacionalizovan tako da uključi verbalne pretnje, povredu imovine i rizično ponašanje koje bi moglo dovesti do povreda sebe i drugih. Kako ćemo se u ovom delu monografije baviti razumevanjem i izazovima procene rizika od nasilnog ekstremizma sa stanovišta psihologije, prvi korak jeste terminološka jasnoća. Bez definicije i jasnih indikatora ne može se govoriti o proceni, niti prognozi. Postoje različite vrste nasilja, razvrstane prema pojavnim oblicima, kvalitetu i intenzitetu.

354 Kristina Brajović Car i Marina Hadži Pešić, *Preventivna uloga medija u suzbijanju seksualno rizičnog ponašanja – potencijali i rizici. Ljubav, seks, mladi*, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu, 2011, str. 67-76.

Prvo polazimo od besa kao emotivne manifestacije koja može biti udružena sa nasiljem, ali i ne mora. Zatim, imamo kognitivni aspekt, a to je negativna evaluacija drugih i situacije koje se ogledaju u verbalnom izražavanju nepoverenja i prezira. Iz ovoga proističe treći vid agresije, to je namera da se povredi drugi radi sopstvene koristi, bez nanošenja telesnih povreda. I na kraju, imamo otvoreno nasilje u svom kriminogenom obliku, koje podrazumeva direktno nanošenje povreda³⁵⁵. Takođe je korisno poznavati i razumeti diferencijaciju između instrumentalnog i ekspresivnog nasilnog čina. Ekspresivna agresivnost može se razumeti kao odsustvo kontrole nad emocijama, naročito nad ljutnjom. Prema kliničkim zapažanjima, ovo odsustvo kontrole često je prisutno kod osoba koje se teško nose sa tugom i depresivnošću. U tom slučaju radilo bi se o osobama sklonim impulsivnom reagovanju, emotivnom pražnjenju i odigravanju ljutnje, kao što je to slučaj kod dece, adolescenata, emotivno nezrelih odraslih ličnosti i histrioničnih, psihopatološki izmenjenih struktura ličnosti. Instrumentalna agresivnost je drugačijeg karaktera, utoliko što je oslobođena emotivne komponente („nasilje hladne glave”) i ima za primarni cilj ne povređivanje drugog, već ostvarenje konkretnih ciljeva.³⁵⁶ Kod instrumentalne agresivnosti, radi se o ličnostima koje se mogu okarakterisati kao osobe sa poremećajima ličnosti, narcisoidnog, antisocijalnog ili sociopatskog profila ili pak o oportunistima koji svesno koriste nasilje kao instrument za ostvarenje sopstvenog uticaja. U tom slučaju prognoza je lošija, s obzirom na to da je nasilje ego-sintono, naime, osoba ga smatra integralnim delom sebe i ne pokazuje svesnu tendenciju, niti nesvesne mehanizme odbrane da se sa ovim negativnim aspektom svoje ličnosti izbori. Drugim rečima, počini-lac zločina ne prepoznaje da s njim nešto nije u redu, niti da bilo šta u vezi sa sobom treba da menja. Dalje, nasilni ekstremizam spada u specifičan vid nasilja koji je u svojim uzrocima i manifestacijama veoma srodan terorizmu. Terorizam, za razliku od drugih oblika nasilja, pogotovo nasilja impulsivne prirode, ima za cilj da ostvari uticaj na druge, a ne na direktne žrtve.

Vratimo se ponovo opštem pogledu na nasilje. Iako nije svako nasilje odrasle osobe utemeljeno na ranoj pojavi nasilja u detinjstvu, kao što ni sva deca koja se ponašaju nasilno tokom

355 Geoff Mothersole, *Some Thoughts on Assessing Violent Potential*, Transactional Analysis Journal, Vol. 30. No 2, April, 2000, pp. 132-138.

356 Arnold H. Buss, *The Psychology of Agression*, New York, Wiley, 1961.

detinjstva ne postaju odrasli nasilnici, ipak je prognoza za rane manifestacije nasilja tokom detinjstva lošija u odnosu na nasilje koje se kod pojedinca ispolji kasnije u životu. Polovina dece koja su rano ispoljila nasilje nastavlja da bude nasilna i u adolescenciji, a polovina nasilnih adolescenata prerasta u antisocijalnog odraslog³⁵⁷. Nasilje koje se pojavljuje prvi put tokom adolescencije, ukoliko ga nije bilo u ranom detinjstvu, ima drugačiji kvalitet i smisao, razvojno gledano je karakteristično za dati uzrast i prolaznog je karaktera. Faktori koji dovode do razvoja relativno stabilnog obrasca nasilnog karakterološkog sklopa uključuje otpisivanje sopstvenih i tuđih osećanja, emotivnu nestabilnost i impulsivnost, tendenciju da se ljutnja prevedu u akciju pre nego u reči, kao i tendenciju da se pretnja vidi tamo gde ne postoji.³⁵⁸ Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma koji su realizovani u periodu između 2016. i 2018. u Srbiji bitno se ne razlikuje od sličnih istraživanja koja su sprovedena u nekoliko proteklih godina na temu ekstremizma, izuzev u pojedinačnim nalazima koji objašnjavaju situaciju u kojoj se omladina u Srbiji danas nalazi po pitanju nasilja³⁵⁹. Ipak, holistički gledano, sistematičan i interdisciplinarni pregled istraživanja doprinosi saznanju o potencijalnoj radikalizaciji mladih koja može dovesti do nasilnog ekstremizma u Srbiji. Istraživanja ukazuju da su slabe tačke u Srbiji društvena fragmentacija unutar etničkih grupa i nedostatak prilika za mlade. Kao najuticajniji preduslovi za razvijanje nasilnog ekstremizma, izdvajaju se sledeće karakteristike:

- Uloga i uticaj globalne politike
- Ekonomska isključenost i ograničene mogućnosti za uzlaznu društvenu pokretljivost
- Politička isključenost i smanjivanje prostora za građanski aktivizam
- Nejednakost, nepravda, korupcija i kršenje ljudskih prava

357 Terrie, E. Moffitt, *Adolescence – limited and lifecourse – persistent antisocial behaviour*. Psychological Review, 100. pp. 674-701, 1983.

358 James. R. Allen and Barbara Ann Allen, *Violence: Early Childhood, Family and Context*. Transactional Analysis Journal, Vol. 30. No. 2, 2000, pp. 111-123.

359 *Survey of the drivers of youth radicalism and extremism in Serbia*, The Center for Free Elections and Democracy (CeSID), Belgrade, November, 2016. Preuzeto sa: https://www.rs.undp.org/content/dam/serbia/Publications%20and%20reports/English/Resilience/UNDP_SRB_Drivers_of_Youth_Radicalism_ENG.pdf

- Nezadovoljstvo i odbacivanje postojećeg socioekonomskog i političkog sistema
- Odbijanje i odbacivanje rastuće raznolikosti u društvu
- Slabi kapaciteti države i nedostatak bezbednosti
- Promena globalne kulture i banalizacija nasilja u medijima i zabavnim sadržajima

Istraživanja nam, naime, ukazuju tri opšta trenda: (1) građani veruju da živimo u diskriminatorskom društvu, (2) glavni diskriminator su država i njeni organi, ali su oni ujedno i najvažniji akteri u smanjenju diskriminacije ugroženih grupa i (3) zadržavanje visoke etničke i socijalne distance prema drugim etničkim ili ugroženim grupama (LGBT osobe, osobe obolele od HIV-a).

„Svi smo žrtve”, može se čuti u okviru kvalitativnog dela istraživanja. Viktimizacija je dominantna metafora, prekomerno u upotrebi u političkom diskursu koja dovodi do desenzitizacije javnosti, a time i do ekstremizacije u ispoljavanju nezadovoljstva i frustracije. Osim ovih glavnih trendova, istraživanja ukazuju i na određene paradokse ili „paradokse”, koji su to samo na prvi pogled. Jedan od njih jeste i taj da je veći procenat građana koji misle da su Srbi diskriminisani u Srbiji nego bilo koja druga nacionalna zajednica³⁶⁰. Usled rastućeg nezadovoljstva građana zbog loših životnih i radnih uslova, dolazi do sve češće pojave različitih grupacija, koje svoja radikalna delovanja pravdaju lošim životnim uslovima u zemlji. To su grupacije koje oko sebe okupljaju ljude sličnih životnih (ratnih) iskustava i vrednosti, ljude razočarane odsustvom trajnih rešenja za bolji položaj ratnih veterana, uz primetno odsustvo poštovanja prema njima, pokušavajući da pronađu mesto za njih u ovom društvu sagledavajući trenutne deficite i potrebe. Sve veći je udeo mladih u delu populacije koja izražava spremnost za rat. Prema podacima ovog istraživanja, 8-54% mladih pokazuje sklonost ka ratovanju, u zavisnosti od dela teritorije koja bi bila okupirana.

Glavni cilj u prevenciji radikalizacije i nastanka nasilnog ekstremizma jeste razumevanje uzročnika njihovog nastanka, tj.

360 Kristina Brajović Car i Bojan Klačar, *Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia*. Book of Articles from the Conference, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2015.

pokretača radikalnog, pa čak i ekstremističkog ponašanja kod mladih. Svetska populacija mladih uzrasta između 10 i 24 godine iznosi 1,8 milijardi stanovnika planete, više nego što je to ikada bilo zabeleženo u istoriji čovečanstva. 90% mladih živi u društvima u razvoju i izloženo je određenom riziku (zdravstvene, socijalne ili ekološke prirode). U maju 2016. na Svetskom humanitarnom samitu prevencija konflikta izdvojena je kao najveći potencijalni doprinos koji svetski lideri mogu dati u smanjenju izuzetno velikih humanitarnih potreba³⁶¹. Lideri su se obavezali da povećaju broj ljudstva, unaprede njihove veštine i finansiraju rad koji se tiče prevencije konflikata, posebno uticaja na glavne uzroke njihovog nastanka. Kako ubrzano nestaju teritorijalne granice, „borbe” koje se sada vode na civilnim i turističkim prostorima širom sveta, udaljenim od mesta žarišta političkih sukoba, istraživači, donosioci odluka i praktičari moraju da razmotre i anticipiraju buduće pravce širenja pretnji od izbijanja nasilnog ekstremizma. Ovo je jedan od razloga neophodnosti multidisciplinarnog pristupa kompleksnom fenomenu ekstremizma, kao i prevencije i borbe protiv njega. Dok istraživanja na ovu temu daju razloge za skroman optimizam u Srbiji, ona takođe ukazuju i na to da su slabe tačke u Srbiji društvena fragmentacija unutar etničkih grupacija i nedostatak prilika za mlade ljude, a posebno je izdvojena uloga globalnih i regionalnih politika koje doprinose razvoju konflikata i ujedno predstavljaju glavne pokretače radikalizacije. Mladi pripadnici nacionalnih manjina primećuju versku diskriminaciju kao ozbiljan problem, ali ujedno kako manjinsko, tako i većinsko stanovništvo doživljava sebe kao žrtve nepravde³⁶². Još dva istraživačka saznanja iz istog izvora vredna su posebne analize. Podaci ukazuju na to da banalizacija nasilja u medijima nije tako važan pokretač radikalizacije i prihvatanja modela nasilnog ponašanja. Takođe, mladi ljudi u Srbiji se osećaju relativno bezbednim u svom lokalnom okruženju, što jeste važan preduslov za smanjenje društvenih tenzija u tim sredinama.

361 *Outcome of the World Humanitarian Summit*. United Nation General Assembly, 23. August, 2016. Preuzeto sa: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/A-71-353%20-%20SG%20Report%20on%20the%20Outcome%20of%20the%20WHS.pdf>

362 *9 Survey of the drivers of youth radicalism and extremism in Serbia*, The Center for Free Elections and Democracy (CeSID), Belgrade, November, 2016. Preuzeto sa: https://www.rs.undp.org/content/dam/serbia/Publications%20and%20reports/English/Resilience/UNDP_SRB_Drivers_of_Youth_Radicalism_ENG.pdf

U svim regionima najmlađi ispitanici – starosti između 15 i 19 godina – ujedno su i najglasniji i za njih postoji najveća verovatnoća da će primeniti nasilje. Mladi ljudi su, generalno govoreći, tradicionalni. Oni su puni nade i optimisti, ali njihov optimizam se smanjuje sa godinama, kada postaju razočarani i ogorčeni. Mladi ljudi su nepoverljivi prema društvenim akterima i ne veruju u jednake mogućnosti zaposlenja u privatnom sektoru. Istovremeno, oni ni ne istražuju druge mogućnosti izvan njihovih regiona – njihove „zone komfora”. Za mlade osobe muslimanske veroispovesti verska identifikacija je jača od bilo kog drugog oblika identifikacije. Procenat religioznih mladih ljudi je izuzetno visok u južnoj i jugozapadnoj Srbiji, gde oni prihvataju sva ubeđenja koja njihova vera nalaže. Pomenuta istraživanja ukazuju da tri pokretača radikalnih stavova imaju priličnog uticaja na mlade ljude u velikim gradovima u Srbiji. Istovremeno, tri različita pokretača značajno utiču na mlade na jugu i jugozapadu Srbije. Izveštaj za Srbiju izložen na konferenciji u Antaliji³⁶³ sadržao je, između ostalog, i istraživačke nalaze koji su dobijeni u okviru istraživanja UNDP-a za Srbiju, kao i nezavisne srodne studije na temu pokretača nasilnog ekstremizma i rezultate evaluacije programa sprovedenih do sada na planu prevencije u Srbiji i regionu. Suprotno mnogim popularnim reprezentacijama, posebno kada je reč o Balkanu, većina mladih nije nasilna. Ova konstatacija otvara pitanje na koje istraživanje o pokretačima nije dalo potpuni odgovor, a to je – šta su pokretači pokretača? S druge strane, oni mogu imati ključnu ulogu kao agenti pozitivne i konstruktivne promene trenda širenja nasilja. Ova teza je svakako u skladu sa UN Security Council Resolution 2250.³⁶⁴ U isto vreme izložen je strateški cilj za naredni period preventivnog delovanja na zapadnom Balkanu koji podrazumeva rad na medijskoj pismenosti dece, počev od vrtića, zatim i uključivanje i trening pedagoga, psihologa i ostalih pomagačkih i prosvetnih struka koje su u neposrednom kontaktu sa omladinom. Neophodno je da budu dobro informisani i pripremljeni na temu prevencije ekstremizma i radikalizacije kako bi postali dodatni resurs u jačanju rezilijentnosti mlađeg dela populacije na mikronivou. Srbija već spada u zemlje iz regiona koje imaju razvijen nacionalni plan odgovora

363 Jovana Saračević, *How Susceptible are the Youth in Sandzak to Islamic Extremism?* Lilah El Sayed & Dr. Jamal Barnes, Editors. Contemporary P/CVE Research and Practice, Hedayah and Edith Cowan University, 2017. Preuzeto sa:

364 *UN Security Council Resolution 2250 on Youth, Peace and Security*, 9. December, 2015.

na porast nasilnog ekstremizma. Iako je broj registrovanih bivših boraca koji deluju van okvira zemlje nizak (u odnosu na Bosnu i Kosovo), teritorijalna otvorenost prema Kosovu, Federaciji Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, a bez konstruktivnog političkog dijaloga i udruženog delovanja po pitanju prevencije nasilnog ekstremizma, prostor Srbije čini poljem povećane vulnerabilnosti po pitanju ekstremističkog delovanja.

Dakle, dosadašnja istraživanja identifikuju određen broj faktora (pokretača) koji podstiču radikalno ponašanje, a koji bi dalje mogli da prerastu u nasilni ekstremizam. U okviru ove monografije svi identifikovani faktori rizika detaljno su razmotreni i objašnjeni sa tri različita stanovišta: sociološkog, psihološkog i političkog. Ovakav interdisciplinarni pristup jednom društvenom fenomenu u fokusu nudi smernice za buduće, detaljnije istraživanje o tome šta može da umanjí eskalaciju radikalizma i izdvoji prioritetne oblasti u koje bi trebalo da se ulože dodatni istraživački, kao i akciono-preventivni naponi prepoznatih aktera. Zauzimanje samo psihološke perspektive ne uspeva da proširi razumevanje ponašanja terorista, niti religijski fundamentalizam kao legitimíšuću intelektualnu poziciju. Pozvaćemo se na Savadža i Lita³⁶⁵, koji naglašavaju da normalni sociopsihološki procesi, kao što su redukcija neizvesnosti, upravljanje strahom, socijalni identitet, konstruisanje značenja kroz religiju u kombinaciji sa kognitivnim faktorima, kao što su to intratekstualnost i niska integrativna kompleksnost pružaju adekvatnije objašnjenje radikalizacije među mladima i njihove spremnosti da počine nasilje usmereno protiv onih koje smatraju neprijateljima.

Veoma često stručna literatura iz domena psihologije pristupa fenomenu radikalizacije, odnosno nasilnom političkom delovanju sa stanovišta psihopatologije. Ipak, ovakva teorijska tumačenja u skorije vreme definitivno su odbačena kao neutemeljena. Franko Ferakuti³⁶⁶ tvrdi da psihijatrijska istraživanja nisu identifikovala nijednu zajedničku karakteristiku među teroristima istih ideoloških uverenja, iako se radi o osobama čiji personološki profili odstupaju

365 Sara Savage and Jose Liht, *Mapping Fundamentalisms: The Psychology of Religion as a Sub-Discipline in the Understanding of Religiously Motivated Violence*, Archive for the Psychology of Religion, 30, Leiden, Brill, 2008, p.75.

366 Franco Ferracuti, *Ideology and repentance: Terrorism in Italy*, In W. Reich (Eds.) *Origins of terrorism. Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*, Washington: Woodrow Wilson Center Press, 1998.

od norme. Po pitanju psiholoških odlika koje bi razlikovale osobe radikalnog delovanja sklone terorizmu od ostalih ljudi, Rubinštajn zaključuje da se u praksi radi o osobama koje su nam sličnije nego što bismo to želeli da priznamo (Rubenstein, 1987).³⁶⁷ Psihopatološki izmenjena ličnost ispoljava ekstremne oblike ponašanja pokrenute idiosinkratičnim zabludama i pogrešnim sumanutim idejama koje su fiksirane u patološki izmenjenom stanju uma. Ponašanje duševnog pacijenta svakako može biti nasilno. S druge strane, u okviru ove publikacije primarno se bavimo analizom i razumevanjem drugog, naizgled srodnog fenomena. Reč je o ekstremno preuveličanim uverenjima kao dominantnom motivu za nasilne i terorističke napade. To su precenjena i naglašena mišljenja i uverenja, iza kojih stoji rigidna „crno-bela” logika i nefleksibilan kognitivni stil. Za razliku od psihotične sumanutosti, koju odlikuju odsustvo koherencije i bizarnost, ekstremistički narativi su uvek zajednički za određenu grupaciju ljudi i nude simplifikovan pogled na svet iz kojeg je lako izvući smisao za ekstremne poteze. Dakle, nije reč o psihotičnom referentnom okviru pojedinca specifičnom za bilo koju dijagnostičku kategoriju posebno, već o svojevrsnoj ideologiji koja povezuje osobe sličnog kognitivnog stila, a različitih motiva i demografskih profila. Pored toga, za razliku od sumanutosti ili opsesivnosti koja se sreće u sklopu psihopatologije, kod ekstremistički iskrivljenih uverenja osoba ne nastoji da im se suprotstavi, već nasuprot tome, ona ih brani i pojačava budući da su ego-sintona, odnosno u harmoniji sa idealnom slikom sebe. Karl Jaspers tvrdi da su zablude i iluzije rezultat mentalne bolesti, dok su precenjena i apsolutistička uverenja indikatori određenih crta ličnosti.³⁶⁸

Tradicionalna definicija ekstremizma, navedena u Oksfordovom rečniku, ne nudi jednoznačno tumačenje ovog složenog pojma. Definicija ekstremizma glasi „zauzimanje ekstremnih političkih ili verskih pogleda, fanatizam”.³⁶⁹ Šmid je definisao pojam ekstremizma na nešto specifičniji način, kao „težnju da se uspostavi homogeno društvo zasnovano na rigidnoj, dogmatskoj ideologiji koja

367 Richard, E. Rubenstein, *Alchemists of revolution. Terrorism in the modern world*, New York: Basic Books, 1987.

368 Karl Jaspers, *Opšta psihopatologija*, Prosveta, Savremena administracija, Beograd, 1978.

369 Extremism (n.d.) u Oksford rečniku. Preuzeto sa: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/online>

podstiče konformizam, a potiskuje ili potčinjava sve manjine”³⁷⁰. Iz ove definicije upravo proističe opšteprihvaćena percepcija ekstremizma kao antidemokratskog delovanja koje se suprotstavlja principu poštovanja ljudskih prava i kulturi tolerancije. Konceptualno gledano, ekstremizam i radikalizam su dva pojma koja se u teoriji često prepliću. Zapravo, psihološki gledano, ekstremizam jeste razvojni proizvod procesa radikalizacije, koji može, ali ne mora, da teče linearno i sistematično. Evropska komisija opisuje ekstremizam kao socijalizaciju do ekstrema, koja se manifestuje kroz terorizam³⁷¹, dok je Američka služba za nacionalnu bezbednost određenija i definiše ga kao proces usvajanja ekstremističkog referentnog okvira, uključujući spremnost da se nasilje koristi kao metod podsticanja socijalnih promena³⁷².

Sam proces radikalizacije koji vodi do razvoja ekstremizma može se posmatrati kao dualan proces. S jedne strane dolazi do pooštavanja stavova i uverenja, što bi se moglo podvesti pod kognitivni i emotivni aspekt ekstremizma, a sa druge strane dolazi do radikalizacije na planu akcije, odnosno ponašajnom aspektu.

Polazeći od istraživačkih uvida i teorijskih objašnjenja, u ovoj publikaciji ćemo ponuditi pregled različitih tumačenja razvoja nasilnog ekstremizma.

Prikaz će biti organizovan u nekoliko celina. Dominantne paradigme u psihologiji, ujedno relevantne za temu koju otvaramo, jesu psihoanaliza, bihejviorizam, kognitivizam, humanizam i socijalni konstrukcionizam. U okviru svake paradigme izložićemo teorijska objašnjenja, potkrepljena istraživanjima koja su koncipirana i izvedena u skladu sa odgovarajućom metodologijom. Psihološki pristupi u tumačenju ekstremizma variraju od onih koji se bave pojedincem do onih koji fokus stavljaju na društvo, odnosno grupne procese. Individualistički pristupi, poput psihoanalize bave se stabilnim, dinamičkim faktorima, kao što su ličnost i njene karakteristike, dok teorije grupnih i interpersonalnih procesa uzimaju u obzir proces, dinamiku i faze razvoja ekstremizma iz

370 Alex, P. Schmid, *Radicalisation, de-radicalisation, counter radicalisation: A conceptual discussion and literature review*, ICCT Research Paper, The Hague: International Center for Counter-Terrorism, 2013.

371 European Commission Expert Group, *Radicalisation Processes leading to acts of terrorism*. Brussels: European Commission, 2008.

372 Homeland Security Institute, *Radicalisation: an overview and annotated biography of open-source literature: Final report*. Arlington: Homeland Security Institute, 2006.

jedne drugačije perspektive koja pojedinca stavlja u širi kontekst u odnosu na njegovu ličnost i neposredno okruženje.

Posebna celina u okviru psihološke perspektive bavi se etičkim principima primenjene psihologije na polju ekstremizma, nasilnog ekstremizma i terorizma. Raznovrsnost situacija, ličnih karakteristika, motiva i postupaka, ekstremizmom podstaknutog nasilja i zločina, nudi obilje materijala koje zavređuje analitički, klinički interes, a ujedno motiviše istraživače da prošire obim analitičkih metoda i tehnika izvan striktno korelacijskih studija koje ispituju i testiraju povezanost određenih pojava na velikim uzorcima populacije od interesa. Ukoliko je cilj prevencija, ona treba da pođe od što potpunijeg razumevanja problema, a to bi značilo dominantno oslanjanje na idiografski, klinički pristup, koji traga za razumevanjem onoga što je posebno, specifično i neponovljivo u svakom pojedinačnom slučaju nasilnog ekstremizma.

II

2.1. Bihejviorizam i ekstremizam

Rigidni i apsolutistički zahtevi stoje u osnovi emocionalne uznemirenosti.

Albert Ellis

(Neo)bihejviorizam predstavlja pravac u psihologiji koji je pod uticajem logičkog pozitivizma, filozofskog učenja koje polazi od premise da je moguće spoznati samo vidljive činjenice. U okviru bihejviorizma teorijska objašnjenja se grade polazeći od empirijske opservacije ponašanja, a temelje se na opažanju i registrovanju svesnih procesa, odnosno postupaka i iskaza ispitanika. Začetnik ovog pravca u psihologiji je Džon Votson³⁷³, američki psiholog koji je svoja istraživanja temeljio isključivo na objektivnim podacima, odnosno ponašanju koje ispitanik manifestuje. Za razliku od klasičnog bihejviorizma, neobihejviorizam se ne odriče psiholoških konstrukata i objašnjenja za opažene pravilnosti u ponašanju. Neobihejviorizam je krajem 20. veka zamenio klasični bihejviorizam kao dominantno teorijsko utemeljenje eksperimentalne psihologije. Sa stanovišta bihejviorizma, nasilno ponašanje osoba stiče kao proizvod učenja, pre svega socijalnog učenja i učenja po modelu, koje se potom učvrsti u ponašajnom repertoaru osobe budući da spada u one oblike ponašanja koji dovode do nagrade i socijalnog prepoznavanja. Drugim rečima, odrastanje u nasilnoj sredini, unutar koje se nasiljem postižu ciljevi i ono pritom ne biva sankcionisano, spada u glavni okidač za pojavu agresivnosti kod mlađih pripadnika zajednice. S obzirom na to da se primarno posmatra ponašanje same osobe koja se analizira, kao i ponašanje ostalih osoba iz njenog neposrednog okruženja, bihejviorizam se ne bavi motivima, subjektivnim doživljajem, mentalnim procesima, afektima i kognicijom. O ovim procesima, poznatijim kao procese unutar „crne kutije”, bihejviorista zaključuje posredno putem verbalnih iskaza i manifestnog ponašanja bez ulaženja u introspektivnu samoprocenu ili nesvesnu dinamiku psihe. Bazična pretpostavka od koje se polazi jeste da terorizam ne proističe

373 John B. Watson, *Psychology as Behaviorist Views it*, *Psychological Review*, 20,1913, pp. 158-177.

iz urođenih sklonosti ili nagona, već se ličnost formira kao takva tokom odrastanja. Mekoli i Moskalenko su izložili dvanaest konzistentnih načina radikalizacije, posebno naglašavajući vezu koju vide između progresivne radikalizacije i teorije kognitivne disonance, naglašavajući proces radikalizacije kao gradualni proces u koji je uključeno sadejstvo mnoštva različitih faktora³⁷⁴. Pokušavajući da odgovore na pitanja vezana za pojavu radikalizma, autori uočavaju korelaciju između stepena grupne identifikacije i korelacije između aktivizma i radikalizma. Viši stepen grupne identifikacije dovodi do višeg nivoa aktivizma i radikalizma. Na osnovu dve formirane skale, skale namere aktivizma i skale namere radikalizma, dolaze do zaključka da su porodica, država, stranačko opredeljenje, obrazovanje, nacionalnost i religijska pripadnost pojedinca ono što ima najveći uticaj na pojavu aktivizma, odnosno radikalizma. Bandurina teorija socijalnog učenja pruža dobru osnovu za objašnjenje učenja nasilnih obrazaca na ranom uzrastu³⁷⁵. Pre nego što pređemo na istraživanja uže vezana za tematiku kojom se bavimo, zanimljivo je spomenuti neke od razloga zašto je samoprocena problematična kao tehnika prikupljanja podataka za delikatne istraživačke teme. U istraživanju sprovedenom među roditeljima dece predškolskog uzrasta utvrdili smo značajne varijacije u odnosu na opažanje agresivnog ponašanja kod dece, kao i njihovo vaspitno reagovanje u zavisnosti od toga kako definišu „agresivnost” i u zavisnosti od toga da li je reč o sopstvenom ili tuđem detetu. Tolerancija na nasilje raste u slučaju da je verbalna ili fizička agresivnost legitiman vid ponašanja uklopljen u životnu filozofiju roditelja, kao i u slučaju da se radi o agresivnom ponašanju bliske osobe, u ovom slučaju maloletnog deteta, predškolskog uzrasta (Brajović Car, Hadži Pešić, Panescu, 2013)³⁷⁶. Ovaj fenomen je primećen kod svih ispitanih roditelja, bez obzira na pol roditelja ili deteta, kao i obrazovni status roditelja. Sa jedne strane, ovo istraživanje potvrđuje bihejviorističku tezu da se nasilno ponašanje uči i potkrepljuje u okviru socijalne sredine koja vrednuje dato ponašanje kod pojedinca. Sa druge strane, vidimo da se putem samopercepcije

374 Clark McCauley and Sophia Moskalenko. *Measuring Political Mobilization: The Distinction Between Activism and Radicalism*, Terrorism and Political Violence, 2009.

375 Albert Bandura, *Social Learning Theory*, Prentice Hall, 1977.

376 Kristina Brajović Car, Marina Hadži Pešić, Oana Panescu, *Differences in implicit conceptualization and attribution of the preschooler aggressiveness in relation to gender, education and subjectiveness of the parent*. *Procedia-Social and Behavioral Science*, 127, 2014, pp. 164-168. www.sciencedirect.com

teško dolazi do potpuno tačne procene kada je reč o ekstremnim oblicima ponašanja prisutnim kod sebe ili drugih bliskih osoba. U tom smislu opservacija ponašanja oslobođena samoprocene daje pouzdanije podatke kada se radi o socijalno provokativnim ili ekstremnim pojavama. Sopstvene tendencije ka nasilnom ponašanju se potcenjuju. Kada i dođe do toga da ponašanje osobe eskalira u nasilje, uzroci se traže u spoljašnjim faktorima, dok se ponašanje drugih ljudi olako atribuiraju kao agresivno ili nasilno, a uzroci se vide u ličnosti osobe.

U biheviorističku kategoriju tumačenja širenja ekstremizma takođe spada i razmatranje dinamike uticaja psihološke manipulacije na pojedinca. Kako sugerišu Truhilo i saradnici, postoje dva tipa regrutacije. Prva je self-regrutacija, kada grupa prijatelja postaje radikalizovana dominantno korišćenjem interneta radi uzajamne razmene „znanja i praksi koje podržavaju njihovu ideološku poziciju”. Drugi tip regrutacije je posledica delovanja sistematičnog, ciljanog delovanja psihološke manipulacije vrlo sličnog onome koje koriste totalitarne grupe i sekte.³⁷⁷ 80% aktivnih ekstremista na teritoriji Afrike pridružilo se nasilnim grupama za najviše godinu dana nakon što su prvi put bili upoznati sa ekstremističkim idejama putem propagande. Istorijska i antropološka građa nudi obilje primera ekstremnog kršenja tabua koje odobrava specifična mikrosredina, to jest supkultura sa svojim posebnim vrednostima i uverenjima. Ti primeri pokazuju da se ubistva podržana političkim ili religijskim motivima, posebno kada postoji zajednica koja se okuplja oko tih uverenja, relativizuju u svojoj brutalnosti i odgovornosti. Ovo se takođe odnosi i na ratne uslove, kada ubistvo prestaje da bude tabu, odnosno univerzalno prihvaćena prohibicija. Imenovanje neprijatelja pruža socijalnu racionalizaciju, kontekst i alibi, te se ograničenja i inhibicije lakše pređu, iako je jasno da je svaki zločin bez obzira na povode i razloge suprotan opštim interesima čovečanstva. Vidimo da mehanizam paranoidne projekcije može poprimiti srazmere epidemije na nivou grupe koja je pod uticajem propagande ukoliko je komunikacija vešto vođena u pravcu kvalifikovanja neprijatelja kao pretnje koja „ugrožava interes, vrednosti, čak i sam opstanak određene grupe”. Za razliku od kolektivnih racionalizacija zločina, dinamika kršenja tabua je

³⁷⁷ Humberto Trujilo, Juan Ramirez and Ferran Alonso, *Indicous de Persuasion coercitiva en el adoctrinamiento de trroristas yihadistas:hacia la radicalization violenta*, Universitas Psychologica, 2009.

drugačija na nivou pojedinca. Leposava Kron u svom članku o psihologiji homicida objašnjava da osoba koja se odluči da primeni ekstremno nasilni čin kako bi rešila svoj lični problem nastoji da se oslobodi osećanja krivice pripisujući počinjen zločin bolesnim, ego-distonim delovima svoje ličnosti kako bi se rešila odgovornosti ili, s druge strane, insistirajući na tome da je tragičan potez bio jedini izlaz iz teške situacije u kojoj se nalazila³⁷⁸. Dakle, situaciona relativnost tabua ubistva samo je jedan od ilustrativnih primera koji ukazuju na to da su zakoni prirode daleko uređenije polje nego što je to psihički život ljudskih bića i društvene zakonitosti, koje ne podležu univerzalno važećim zakonima i principima, niti se mogu predviđati prostim izvođenjem zaključaka na osnovu uočenih obrazaca u ponašanju.

Obećavajuće teorijsko objašnjenje ekstremizma, sa stanovišta bihejviorizma, zasniva se i na tumačenju procesa radikalizacije kao serije odluka koje se zasnivaju na racionalnim izborima. Ova vrsta analize terorističko angažovanje osobe sagledava sa stanovišta procene uloga i benefita od strane pojedinca. Teroristički akt može se smatrati racionalnim ukoliko se posmatra iz pozicije kolektivne racionalnosti.

Drugim rečima, svaki postupak se posmatra kao ponašanje sa određenim značenjem i smislom unutar određene zajednice, a ne kao odraz psiholoških odlika konkretne osobe. Umesto objašnjenja koja polaze od nagona, impulsivnosti ili kognitivnih distorzija i crno-belog mišljenja, u praksi se sreću i primeri pojedinaca koji su svesno odabrali terorizam kao svojevrsnu karijeru budući da u njoj vide priliku za nagradu i priznanje uz koje asociiraju doživljaj heroizma i elitizma. Nagrada se sastoji kako iz materijalne dobiti, tako i od emocionalnog zadovoljstva koje proističe iz činjenice da su podržani i uvaženi od strane istomišljenika, odnosno članova referentne grupe u kojoj vide modele i uzor³⁷⁹. Jednom kada se postane član ove grupacije, prema teoriji socijalnog umrežavanja, veoma je teško izaći iz grupe. Zapravo, u kasnijoj fazi delovanja primarna motivacija se menja i postaje potreba da se iskaže lojalnost grupi i njenim članovima, a ne da se podrže ideje i stavovi

378 Leposava Kron, *Life Script and the Psychology of Homicide*. Transactional Analysis: theory, practice, research, edited by Kristina Brajović Car, Faculty of Media and Communication, Belgrade, 2019, pp. 59-73.

379 Daniela Pisiou, *Islamist Radicalisation in Europe. An Occupational change process*, London: Routledge, 2012.

koji su ih primarno okupili. Ujedno, odluka da se pristupi ekstremističkoj grupi i nasilnim inicijativama lakše se donese ukoliko do odluke treba da dođe grupa prijatelja zajedno, umesto izolovanog pojedinca.

Kao i kod drugih teorijskih pristupa na koje smo se pozivali u objašnjavanju velikog pitanja *zašto neko postaje ekstremista, a neko drugi ne*, tako i kod teorije racionalnog izbora moramo biti svesni ograničenja usled problema specifičnosti, odnosno veoma malog broja pojedinaca koji se uklapaju u predloženo objašnjenje. Ukoliko bismo na temelju teorije racionalnog izbora koncipirali preventivnu strategiju, ona bi se prevashodno sastojala iz toga da se poveća ulog, a smanje benefiti koji proističu iz pridruživanja terorističkim grupacijama.

2.2. Kognitivizam i ekstremizam

Svako ko visoko ceni istinu bi trebalo da odustane od divljenja razumu.

*Jonathan Haidt,
The Righteous Mind*

Kognitivizam spada u granu psihologije koja istražuje mentalne procese povezane sa percepcijom, pažnjom, mišljenjem, jezikom i memorijom, uglavnom izvođenjem zaključaka na osnovu opservabilnog ponašanja. Kognitivni pristup koji se razvio sredinom dvadesetog veka oštro se razlikuje od savremenog biheviorizma. Prva razlika se ogleda u naglašavanju dinamike kognitivnih procesa koji nisu direktno dostupni posmatranju. Druga razlika leži u tome što se relacija između stimulusa i odgovora posmatra kao kompleksnija, indirektna, za razliku od proste, direktne veze kod klasičnog biheviorizma. Od psihoanalize se razlikuje zato što naglašava više kognitivne procese u ponašanju i odlučivanju osobe, umesto nesvesnih pokretača kojima se psihoanaliza bavi. Sa teorijske strane, kognitivizam je pod uticajem učenja Žana Pijažea³⁸⁰, koji ističe aktivitet osobe u procesu percepcije. Drugim rečima, ljudi učestvuju aktivno tokom opažanja i tumačenja sveta oko sebe i pritom temelje proizvode svoje percepcije na već postojećem

380 Žan Pijaže, *Epistemologija nauka o čoveku*, Nolit, Beograd, 1979.

znanju. Dakle, njihovo trenutno znanje usmerava dalju percepciju i utiče na to kako i kad nove informacije mogu biti usvojene.

Značajna analogija od koje kognitivisti kreću jeste izjednačavanje psihičkog funkcionisanja i rada kompjutera. Ovo je dobra analogija za razumevanje nasilnog ekstremizma jer kod radikalizacije srećemo izuzetno visoko razvijen vrednosni i etički sistem, ali u isto vreme imamo i odsustvo empatije ili njenu nedovoljnu razvijenost da bi se u praksi postupalo u skladu sa moralnim uverenjima bez nepromišljenog prepuštanja ekstremnom nasilju iz političkog ili religijskog fanatizma. Drugim rečima, nije deficit na planu moralnosti uzrok nasilja, već se radi o svojevrsnom razvojnom nivou moralnosti koja u slučaju nasilnog ekstremizma nije dostigla nivo autonomne moralnosti i apstraktnog mišljenja. Autonomna moralnost, kako je Kolberg definiše, zasniva se na sopstvenom, delimično i nezavisnom, sistemu vrednosti na osnovu kojeg osoba razmatra šta je dobro, a šta loše i u kojoj prilici³⁸¹. U primeni bi ovo značilo da ne važe isti principi i pravila za sve situacije, već se prilikom moralnog rasuđivanja sagledavaju šira perspektiva i kontekst. Dakle, kognitivna obrada podataka nužna je za svaki postupak koji se poziva na moral, kako bi zaista i bio okarakterisan kao moralan i ispravan u svojim posledicama.

Po pitanju agresivnosti i nasilja, kognitivista bi se analitički odredio na sledeći način. Ukoliko vas neko uvredi ili povredi, daleko je manja verovatnoća da ćete uzvratiti uvredom ukoliko se radi o duševnom bolesniku kojeg ne poznajete, nego o vašem poznaniku. U oba slučaja stimulacija je identična. Ono što pravi razliku u vašoj reakciji jeste znanje koje imate o određenoj osobi, a to je ujedno znanje koje kontroliše vašu reakciju i ponašanje.

Narativna sposobnost se kod ljudi razvija veoma rano. Bistar dvogodišnjak ume da razlikuje dobru priču od loše, da bi deca već sa tri godine bila u stanju da sama „odigravaju” narativne teme. Tokom odrastanja sve više smo pod uticajem priča koje cirkulišu u okviru zajednice kojoj pripadamo. One postaju važan izvor u konstrukciji značenja koja pripisujemo dešavanjima oko nas, organizaciji percepcije i procesu rasuđivanja.

381 Lawrence Kohlberg, *Stage and sequence: The developmental approach to socialization*, In D.A. Goslin (Ed.) *Handbook of socialization: Theory and research*, Chicago: Rand McNally, 1969, pp. 240-260.

Postoji nekoliko socijalnih narativa koji su posebno opasno uporište za mlade pod rizikom od radikalizacije. Oni uključuju sledeće elemente: dehumanizaciju, glorifikaciju ili racionalizaciju nasilja kao prihvatljivog sredstva za rešavanje problema, osvetu (odmazdu) koja se uokviruje kao pravda, verovanje u zaveru, nadanje investirano u revolucionarnu obnovu društva.

Kognitivna teorija ukazuje na postojanje povezanosti između kognitivnog stila osobe i njene sklonosti da primeni nasilje, kao što je to teroristički akt. Polazna tačka u razmatranju fenomena nasilnog ekstremizma sa kognitivističkog stanovišta jeste definisanje pojmova. U osnovi ekstremizma stoji fundamentalizam kao kognitivna posledica procesa radikalizacije koji se manifestuje kao beskompromisni stav i nepokolebljiva privrženost određenom setu uverenja. Sam fundamentalizam ne mora nužno biti nasilan, niti podrazumeva prisiljavanje drugih da prihvate ista ta uverenja. Ekstremizam se, sa druge strane, dovodi u vezu sa isključivošću u mišljenju i ponašanju, zalaganjem za homogeno društvo uz potiskivanje svake opozicije u mišljenju bez poštovanja demokratskih normi, po cenu ugrožavanja ljudskih prava, jednakosti i tolerancije. Joe Whittaker (Swansea University, Cyber-Terrorism Project) u svojoj prezentaciji *Online radicalization and echo chambers* podsetio je da ljudi najčešće komuniciraju sa ljudima sa kojima dele iste ili slične poglede na svet, te da sa njima razmenjuju i novosti. Zaključio je da je ovaj eho efekat (u kojem pojedinci samo ponavljaju ideje svojih istomišljenika i tako ih šire) zapravo izraženiji ukoliko su ideološki opterećeni pojedinci udaljeniji od političkog centra.

Kada govorimo o moći narativa, u književnosti svaka dobra priča sadrži polaritete. Suprotstavljeni likovi, uz razvoj konflikata među njima kako se radnja razvija, dodaju na dramskim efektima i čine priču uzbudljivom. Protagonista se suprotstavlja lošim momentima i nastoji da se izbori za ono što veruje da je ispravno. Kao što vidimo, upotreba polarizacije u literaturi je bezazlena i veoma učestala književna tehnika. S druge strane, u stvarnom životu polariteti ili utrougljavanje dovode do zastoja u rešavanju problema ili čak doprinose proizvodnji konflikata³⁸². Alternacija između likova zarobljenih u Dramskom trouglu: Spasioca, Progonioca i Žrtve prolongira vreme trajanja konflikta, dovodi do eskalacije, ponekad i

382 Stiven Karpman, *Fairy tales and script drama analysis*, Transactional Analysis Bulletin, 7(26), 1968, 29-43.

do ekstremnih mera u odigravanju zauzetih pozicija. Na globalnom, internacionalnom nivou Čomski referira na ovaj fenomen, opisujući ga kao mehanizam „Kobnog trojstva”, u kojem se, po njegovom mišljenju, nalaze Sjedinjene Američke Države, Izrael i Palestina, a koje ne rešava, već produbljuje sukob i predstavlja stanje „opasne stabilnosti” kao neadekvatne alternative otvorenom sukobu³⁸³. Na individualnom planu nebrojeno je puno žrtava političkih ideologija koje se baziraju na polaritetima. Stav američke vlasti nakon 11. septembra bio je duboko zasnovan na polaritetima. Kako je to sažeo predsednik Buš, „Ukoliko niste sa nama, onda ste protiv nas u borbi protiv terorizma”, pozivajući na arhetipski sukob „dobra” i „zla”. Oštra politička retorika potkrepljuje ekstremizam i iracionalni fanatizam sa obe strane polariteta. Vojni psihijatar major Nidal Hasan, američki državljani po rođenju, musliman poreklom iz Palestine, ubio je 13 osoba u vojnoj bazi u Teksasu 2009. tvrdeći da se radi o odbrani, odnosno „pravednoj borbi i otporu” usled nepravedno vođenog rata protiv Iraka i Avganistana od strane Sjedinjenih Američkih Država. U istom periodu američki povratnik iz Iraka Kajli proslavio se u javnosti kao „Američki snajperista”. U svojim ratnim memoarima, koji su postali bestseler, objašnjava svoj način razmišljanja tokom ratnih aktivnosti. „Neprijatelje” je posmatrao kao fanatike koji preziru sve one koji su druge vere, naročito američke hrišćane. Verovao je da su svi oni koje je ubio tokom svog boravka u Iraku zli i da zaslužuju da umru. Iz njegove biografije takođe vidimo da polarizovana uverenja, stavovi i osećanja vode ka neosetljivosti za druge kulture uz odsustvo empatije za ljudsku patnju. Usled izloženosti ratnoj propagandi, čak i kada nema neposrednog ratovanja, supkultura može poslužiti kao zamena za vojnu pripadnost i pružiti moralno opravdanje za izvršenje ubistava u njeno ime. Ovo su samo neke od tragičnih posledica začaranog kruga nasilja. Kako Butler ističe, Sjedinjene Američke Države su propustile priliku da redefinišu svoj nacionalni identitet i postanu deo globalne zajednice u žalosti³⁸⁴. Umesto prihvatanja sopstvene slabosti i razmatranja nenasilnih odgovora na nasilje koji bi doveli do širenja empatije među muslimanima širom sveta, odabrali su da slede svoj nacionalni ratni skript. Kulturološke studije su istori-

383 Noam Chomsky, *The Fateful Triangle: The United States, Israel and the Palestinians*, New York, NY: South End Press.

384 Judith Butler, *Precarious life: The powers of mourning and violence*, New York, NY: Verso Press, 2006. (Original work published 2004.)

jskom analizom četiri veka američke kulture i istorije identifikovale ponavljajuće obrasce u 18 generacija koje su bile zahvaćene ratovima.³⁸⁵ Pomenuti veteran Kajli završio je život prerano, kao žrtva ubistva od strane drugog vojnika veterana sa mentalnim poremećajem, kojem je zapravo želeo da pomogne. Radilo se o posttraumatskom stresnom sindromu sa psihotičnim epizodama i zanemarivanju opasnosti ove kliničke slike od strane kolega, naročito ukoliko je oružje dostupno. Studija ratnih veterana u 21 državi SAD registrovala je 22 suicida dnevno u ovoj demografskoj grupi.³⁸⁶ Vojnici se po povratku kućama često odlučuju na to da oduzmu ili ugroze sopstveni život (ili razum) jer ne uspevaju da integrišu svoje ponašanje iz ratnih uslova i doživljaj sebe kao ubice u svoj svakodnevni život i moral koji zapravo nije u skladu sa ratnom propagandom i polarizovanim mišljenjem. Umesto ponosa, kako je bio slučaj sa Kajlijem, drugi vojnici osećaju krivicu, depresivnost, konfuziju, nesigurnost i beznade zbog nemogućnosti da integrišu pređašni ratni Self u svoj sadašnji identitet na smislen način, već odbacuju taj deo sebe, stide se svojih postupaka i zatvaraju se u sebe. Kad je reč o socijalnoj izolaciji, istraživačko polje neuronauka ustanovilo je da individua doživljava socijalnu patnju (društvenu bol) podjednako intenzivno kao i fizičku bol, sudeći prema reakciji nervnog sistema. Termin „društvena bol” skovali su istraživači socijalno-kognitivističkog teorijskog usmerenja koji su koristili funkcionalnu magnetnu rezonancu (fMRI) za praćenje moždane aktivnosti. Oni su detektovali da se iste moždane regije aktiviraju tokom epizoda proživljene fizičke boli, kao i tokom socijalnih epizoda u kojima subjekti analize izveštavaju o tome da se osećaju odbačeno, isključeno i izolovano od strane grupe. Termin „socijalna bol” koristi se radi razlikovanja ove vrste patnje od fizičkog bola, uz naglašavanje relacijskog konteksta u okviru kojeg se javlja i dalje obrađuje. Naime, istraživači su pažljivim proučavanjem rezultata sa magnetne rezonance utvrdili da se socijalna patnja proživljava aktiviranjem desnog ventralnog područja prefrontalnog korteksa, što bi u prevodu na psihološke funkcije impliciralo simultano aktiviranje funkcija mišljenja uz

385 William Strauss and Neil Howe, *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069*. New York, NY: William Morrow, 1991.

386 Janet Kemp and Robert M. Bossarte, *Suicide Data Report*, Washington DC: U.S. Department of Veteran Affairs, 2012.

objektivnu obradu podataka, kao i manju reaktivnost u odgovoru.³⁸⁷ Objašnjenje za intenzitet aktivacije organizma u reakciji na socijalnu povređenost istraživači traže u evolucionoj hipotezi, tvrdeći da je postojeća matrica nervne aktivacije na bol pridružena signalizaciji pretnje od društvene patnje budući da je grupna pripadnost, istorijski gledano, kritična za ljudski opstanak. U situacijama u kojima postoji životna pretnja osoba želi da reaguje automatski, a to je moguće pomoću istih nervnih centara i puteva i u slučaju doživljene pretnje od odbacivanja. Postoje četiti međusobno povezana aspekta fenomena socijalne boli. To je na prvom mestu automatski odgovor o kojem smo govorili, zatim separacioni stres, fiziološko uznemirenje koje psihijatar Herbert Tomas naziva „stid indukovano odbacivanjem”³⁸⁸ i četvrti aspekt se odnosi na povezanost između afektivnog i interpersonalnog nasilja.

Za našu primarnu temu, nasilje i ekstremizam, najzanimljiviji je ovaj četvrti aspekt, veza između afektivnog i interpersonalnog nasilja. Naime, dok socijalna bol cirkuliše organizmom, javlja se direktna povezanost između intenziteta patnje (doživljenog nasilja) od strane osobe koja mu je izložena i njene spremnosti da istovremeno sama demonstrira nasilje kao akciju koja za cilj ima da eliminiše izvor patnje. „Što je dublje doživljen stid, srazmerno tome je veća i mržnja”³⁸⁹. I sam Darwin je uočio da su ljudi, baš kao i životinje, spremni da ispolje agresivnost i budu nasilni kada proživljavaju ekstremnu patnju³⁹⁰. Velika patnja pokreće sva živa bića, uključujući čoveka, da se okrenu najrazličitijim izrazima nasilnih odgovora kako bi pobjegli od izazivača patnje. Namera da se pobjegne od intenzivnih emocija i sopstvene patnje, naročito patnje koja proističe iz interpersonalnog odbacivanja, poniženja ili gubitka leži u osnovi velikog broja ekstremno nasilnih postupaka, zaključuje se na osnovu proučavanja zatvorske populacije u SAD.³⁹¹ U terapijskom i preventivnom smislu, način izlaska iz ovog začaranog kruga kompenzatorne responsivnosti nalazi se u kanalisanju doživljene socijalne patnje u pravcu veće objektivnosti, odnosno u udaljavanju od nasilja ka kognitivnom promišljanju i

387 Naomi I. Eisenberger, Matthew D. Lieberman and Kipling D. Williams, *Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion*, Science, 302, 2003, 209-292.

388 Herbert E. Thomas, *The Shame Response to Rejection*. Sewickley, PA: Albanell, 1997.

389 Hanna Hyams, *Shame: The enemy within*, Transactional Analysis Journal. 24, 1994, 255-264.

390 Charls Darwin, *The expression of emotions in man and animals*, London, John Murray, 1872.

391 James Gilligan, *Violence: Reflections on our deadliest epidemic*, London: Jessica Kingley, 1999.

uvidima. Drugim rečima, objektivnost po svom sadržaju podrazumeva suočavanje sa izvorom pretnje kroz zamišljanje i diskutowanje o stanju uma i psihološkom svetu „odbacivača”, motivima i strahovima iza takvog ponašanja. Da bi ovaj kognitivni zadatak bio moguć, potrebno je da se osoba mentalno izmesti iz sopstvene pozicije i stavi u poziciju drugoga. Budući da je ovaj mentalni zadatak kompleksan i naporan za osobu, on potencijalno zaustavlja automatsku reakciju stida, okrivljavanja, odmazde i eskalacije nasilja od strane žrtve.

Zahvaljujući neuronaukama, imamo još neka važna saznanja koja osvetljavaju psihološku dinamiku koja stoji u osnovi ekstremizma. Nalazi su srodni već navedenim rezultatima po pitanju socijalne patnje, a odnose se na dejstvo socijalnog isključivanja na pojedinca. Naime, ukoliko ličnosti koje su već podložne radikalizaciji dožive socijalno isključenje, sklonost ka ekstremizmu kod njih ovim biva stimulisana. U situaciji doživljenog socijalnog isključenja ili izolacije dolazi do porasta ideoloških, odnosno grupnih vrednosti „za koje vredi umreti”, prema izveštavanju ispitanika, među već radikalizovanom populacijom. Na osnovu praćenja moždane aktivnosti, uočeno je da dolazi do aktivacije onih moždanih regija koje su obično aktivne u obradi „pravila i svetih vrednosti”. U okviru studije koju su izveli istraživači sa Univerziteta „Autònoma de Barcelona (UAB)” zajedno sa istraživačima Medicinskog instituta „Hospital del Mar Medical” u saradnji sa drugim međunarodnim institutima³⁹² ispitivane su neuralne i ponašajne povezanosti između vrednosti koje osoba smatra „svetim”, nasilnog ekstremizma i socijalnog isključenja na primeru grupe mladih Marokanaca koji žive i studiraju u Kataloniji, a ranjivi su po pitanju radikalizacije. „Svete vrednosti” podrazumevaju one vrednosti o kojima se ne pregovara i kojih se osoba pridržava po svaku cenu. Ove vrednosti predstavljaju važnu komponentu identiteta i socijalne pripadnosti osobe. Posmatranjem aktiviranja različitih moždanih centara putem magnetne rezonance, tokom kognitivne obrade različitih situacija, došlo se do toga da se „svete” vrednosti obrađuju kroz etičko rezonovanje koje se zasniva na dužnosti i moralnoj obavezi, a ne na evaluaciji kroz procenu benefita i gubitaka, dok se druge vrednosti obrađuju sa mnogo više

392 Clara Pretus, Nafees Hamid, Hammad Sheikh, Jeremy Ginges, Adolf Tobena, Richard Davis, Oscar Vilarroya and Scott Atran, *Neural and Behavioral Correlates of Sacred Values and Vulnerability to Violent Extremism*, *Frontiers in Psychology*, Volume 9, Article 2462, December, 2018.

fleksibilnosti i spremnosti na pregovore. Na osnovu eksperimentalnog nacрта u okviru kojeg je doživljaj socijalne isključenosti podstaknut primenom video-igre u kojoj igrači namerno izbegavaju da loptu dodaju ispitaniku, uočeni su značajni uticaji ove varijable na aktivnost centralnog nervnog sistema, kao i na ponašanje ispitanika. Ustanovljeno je da sa porastom doživljaja socijalne isključenosti raste i spremnost da se pristupi borbi, po cenu stradanja i stane u odbranu onih vrednosti koje se pre eksperimentalnog izlaganja nisu smatrale „svetim”. Ovaj iskaz je praćen evidentnim porastom aktivnosti u odgovarajućim moždanim regijama. Da zaključimo, socijalna izolacija i odbacivanje dovode do sakralizacije grupnih vrednosti koje počinju da se doživljavaju kao „svete”, iako pre toga nisu imale taj status kod pojedinca, što se može pratiti i potvrditi evidentnim promenama u moždanoj aktivnosti regija koje se aktiviraju prilikom obrade „svetih” vrednosti, istih onih za koje je osoba spremna da položi svoj život kako bi ih odbranila.

Ekstremizam predstavlja referentni okvir terorizma, to jest terorizam je sam kriminalni čin koji proističe iz ekstremizma kao ideološkog utemeljenja koje nasilje stavlja u određeni narativ i kontekst, pridajući mu smisao. U praksi mogu postojati i kao dva nepovezana fenomena, terorizam bez ekstremizma i obrnuto, ali se ovde bavimo posebno opasnim formama nasilnog ekstremizma koje predstavljaju dijagnostičke, terapijske i preventivne izazove za brojne discipline koje proučavaju ovaj oblik socijalne patologije.

Diskusija o kognitivizmu i ekstremizmu dovela nas je do zaključka da se negovanjem tolerancije na kompleksnost podstiče rezilijentnost prema simplifikovanim narativima čijem su štetnom uticaju podložni pojedinci pod rizikom. Eksperimentalni projekat sa Univerziteta Kolumbija pod nazivom *Konverzacijska laboratorija* ukazao je na neke značajne razlike između izazovne i loše konverzacije. Naime, istraživački nacrt podrazumevao je da osobe sa ekstremno različitim gledištima konstruišu zajednički stav na određenu temu. Postoje slučajevi kada je razgovor brzo prekinut zbog lošeg toka, ali i slučajevi kada se došlo do rešenja. U prvom slučaju komunikacijski proces svodio se na „natezanje” i eskalaciju negativnih emocija, dok je u drugom slučaju, boljeg i uspešnijeg komunikacijskog toka, zapaženo smenjivanje perioda razmene neprijatnih emocija, ljutnje i okrivljavanja, ali i konstruktivnih i pozitivnih trenutaka intelektualnog uzbuđenja i otkrivanja. Drugim

rečima, u ovom slučaju konverzacija je bila kompleksnija. Za prevenciju je značajan podatak da je kompleksnost moguće podstaći. Ukoliko je ispitanicima iz studije pre učešća u raspravi zadato da pročitaju kompleksniji članak na temu o kojoj će biti reči, njihov odgovor, u diskusiji koja potom usledi, bude manje negativan i isključiv u odnosu na one koji su dobili da pročitaju jednostavno štivo na istu temu. Ispitanici koji su čitali kompleksne članke pre razgovora postavljali su više pitanja, bolje su slušali iako nisu nužno došli do zajedničkog rešenja. Sam proces je u tom slučaju bio bolji i prijatniji za sve učesnike. Da zaključimo, kompleksnost je zarazna, što je dobra vest za budućnost čovečanstva. Jednostavna lekcija za novinare i druge javne profesije koje se bave konfliktima glasi da je potrebno „zakomplikovati narativ”. Kompleksnost dovodi do punije i tačnije priče, zadržava pažnju, motiviše da se informacije aktivno traže i da se sasluša druga strana. Da budemo precizni, komplikacija narativa podrazumeva namerno prikazivanje i onih podataka i detalja koji se ne uklapaju u narativ, odnosno predstavljaju izuzetke koji osporavaju izneta tumačenja i zaključke. U novinarskoj praksi srećemo upravo suprotno³⁹³: lažnu simplifikaciju priča, izbacivanje onih detalja i izjava koje se ne slažu sa tokom priče. Novinari najčešće teže ka koherenciji svoje priče kako bi ona bila prijemčiva za čitaoca. U konfliktnim društvenim uslovima života koherencija je sinonim za loše novinarstvo, koje se graniči sa neetičkim izveštavanjem. Kada se susretnu sa kompleksnim, destabilizovanim narativom, ljudi duboko uzdahnu, ali istovremeno odlože svoje oružje i zaključke.

2.3. Psihoanaliza i ekstremizam

Sklonost ka agresiji je urođena, nezavisna i instinktivna predispozicija čoveka i utoliko predstavlja moćnu prepreku kulturi.

Sigmund Freud

Psihoanalitička paradigma je konstelacija teorija o ljudskom funkcionisanju koja se zasniva na intrapsihičkoj dinamici, odnosno uzajamnom delovanju različitih težnji unutar osobe. U isto vreme u kojem se u Americi razvijala teorija biheviorizma u Evropi je

393 https://www.ted.com/talks/chimamanda_adichie_the_danger_of_a_single_story

krenulo širenje psihoanalitičkog učenja i škole. Psihoanalitička teorija započinje svoj razvoj i širenje od učenja Sigmunda Frojda, preko intelektualnih naslednika, Ane Frojd, Karla Junga, Melani Klajn i drugih. U ranom učenju Frojd je kombinovao kognitivni pristup u istraživanju i tumačenju biološki zasnovanih instikata i nagona kako bi pokrenuo razvoj drugačijeg pogleda na ljudsku prirodu. Frojd je verovao u to da za svaki oblik ponašanja postoji uzrok, s tim da za neke oblike ponašanja uzroci nisu svesni i racionalni, već se radi o delovanju nesvesnih motiva. Na planu nagona, to jest bazičnih motiva ličnosti, Frojd izjednačava čoveka i druge životinjske vrste. Na socijalizaciju gleda kao na neprestanu borbu između primarnih nagona i prihvatljivih oblika ponašanja u društvu³⁹⁴. Kasnije psihodinamske teorije, iako do izvesne mere i dalje akcentuju međuigru motiva i nagona, veći značaj pridaju procesu promene ličnosti inkorporirajući u svoju originalnu teoriju takođe interpersonalne i transpersonalne determinističke perspektive ličnog razvoja³⁹⁵³⁹⁶. Vratimo se objašnjenju agresivnosti sa stanovišta psihoanalize. Frojd je tvrdio da je agresija instinkt, što bi značilo da čovek postaje nasilan iz svoje prirodne ekspresije urođenih potreba.

Agresija je sindrom – postojani obrazac ponašanja koji vuče korene iz detinjstva i traje do odraslog doba, tvrde psihoanalitičari.³⁹⁷ Pomenuta tvrdnja koja podržava psihoanalitičke postavke konkretno se zasniva na longitudinalnoj studiji koja je sprovedena paralelno u pet zemalja (Australija, Finska, Poljska, Sjedinjene Američke Države i Izrael) kako bi se kontrolisao uticaj kulturnoloških razlika, a testirala hipoteza da rano izlaganje agresiji, čak i putem medija, dovodi do porasta agresivnosti u stvarnom životu i zadržava se kao postojani obrazac reagovanja sve do odraslog doba. Iako istraživanje nije u potpunosti potvrdilo početnu hipotezu da izlaganje agresiji putem medija dovodi do postojanog porasta agresivnosti, i to u direktnoj uzročnosti, otvorilo je neke nove uvide. Jedan od njih je i dvosmerna hipoteza. Prema ovoj hipotezi,

394 Sigmund Freud, *Beyond the Pleasure Principle*. New York: Norton, 1920/1970.

395 Alfred Adler, *Social interest*, New York: Putnam 1939.

396 Erik From, *Anatomija ljudske destruktivnosti I i 2*, Beograd: Nolit, 1989.

397 Rowell, L. Huesmann, Jessica Moise-Titus, Cheryl-Lynn Podolski and Leonard D. Eron, *Longitudinal Relations Between Children's Exposure to TV Violence and Their Aggressive and Violent Behavior in Young Adulthood: 1977–1992*, *Developmental Psychology*, the American Psychological Association, Vol. 39, No, 2003, pp. 201–221.

agresivne težnje su ono što inicijalno pokreće interesovanje za agresivne medijske sadržaje, dok oni povratno pojačavaju agresivni izraz kod osoba koje su učestalo izložene agresivnim materijalima. Ono što ostaje pouka nakon ovog opsežnog istraživanja jeste da je rano izlaganje agresiji, bez obzira na kulturu i socio-ekonomsku pozadinu, u najmanju ruku rizičan faktor sa stanovišta razvojne psihologije³⁹⁸. Količina izloženosti nasilju u medijima na uzrastu do 8 godina u pozitivnoj je korelaciji sa agresivnim ponašanjem na uzrastu od 18 godina i kriminalnim vladanjem istih ljudi na uzrastu od 30 godina. Metaanaliza različitih studija na ovu temu ukazuje na to da je dugoročni efekat gledanja nasilja na televiziji mnogo značajniji kod populacije dece, dok je kratkoročni efekat značajniji za odrasle.³⁹⁹

Van psihoanalitičkih krugova, među biologima, pa i psiholozima drugih teorijskih pravaca postoji saglasnost u ovakvom stanovištu po pitanju agresivnosti i nasilja kod čoveka.

Psihodinamski pristup u objašnjavanju fenomena nasilnog ekstremizma temelji se na hipotezi o paranoji, narcizmu i apsolutizmu, u duhu tradicije psihoanalize, povezujući nasilje sa proživljenim traumatičnim iskustvima iz detinjstva, kao i sa nesvesnom dinamikom ličnosti. Lične priče počinitelaca zločina u velikom broju slučajeva otkrivaju patnju doživljenu na veoma ranom uzrastu, razvojno vulnerabilnom periodu, izazvanu brutalnošću roditelja ili drugih figura od autoriteta iz njihovog okruženja⁴⁰⁰.

Pođimo od narcizma. Prema psihoanalitičkoj hipotezi, roditeljsko zanemarivanje dovodi do razvoja nezdrave slike o sebi, kao i moralnosti, usled čega osoba nastoji da svoje „narcisoidne, grandiozne fantazije” podrži i ostvari kroz pripadnost grupi. Naravno, ne bilo kojoj grupi, već onoj sa snažnim socijalnim identitetom koji bi reparirao deficite na nivou ličnog identiteta. Osobe koje manifestuju simptome paranoje suočavaju se sa sopstvenim

398 Kristina Brajović Car, Daniel Meskovic and Mina Aleksić. *Presentation of Different Theory Frameworks and Methodology Approaches in the Research of Influence of Violence in Media onto Individuals*; 7th Conference Days of Applied Psychology, Faculty of Philosophy, Niš, 2011.

399 Brad J. Bushman and Rowell L. Huesmann, *Short-term and long-term effects of violent media on aggression in children and adults*, Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine, 160, 2006, 348-352.

400 Lepasava Kron, *Life Script and the Psychology of Homicide*. Transactional Analysis: theory, practice, research, edited by Kristina Brajović Car, Faculty of Media and Communication, Belgrade, 2019. pp. 59-73.

socijalno neprihvatljivim osećanjima kroz projekciju. Ovo u praksi znači da idealizuju pripadnike sopstvene grupe, a demonizuju one koji se nalaze van granica grupnog identiteta. Apsolutisti se sreću među osobama koji se zalažu za „beskompromisnu moralnost” najčešće sa slabim ličnim identitetom. Apsolutisti su lako podložni teorijama zavere o tome kako osobe van njihove primarne grupe nastoje da im naude, pa čak i „unište” grupu, čime na kognitivnom planu pravdaju upotrebu nasilja u „samoodbrani”.

Često se postavlja pitanje da li se privlačnost ekstremističkih grupa može smatrati racionalnim odgovorom na loše materijalne uslove u kojima se nalaze pojedine društvene grupacije, poput dijaspore ili, s druge strane, polazeći od psihoanalitičkih objašnjenja, odgovor se krije unutar same ličnosti, tačnije u odlikama određenog poremećaja ličnosti za koji se vezuju agresivno ponašanje, netolerancija, zavereničke fantazije i paranoidnost? Interna satisfakcija podjednako je moćna kao i spoljašnja, materijalna nagrada. Osećaj pripadanja, prijateljstva, lojalnosti i duboke povezanosti oko zajedničkih ciljeva, koji su ujedno značajan konstitutivni sačinatelj ličnog identiteta, moćan su motivator ekstremizma. Ovo pitanje pokreće debatu između dva različita pravca na kojima se baziraju psihološka objašnjenja pridruživanja ekstremističkim političkim grupama i socijalnim pokretima. Teoretičari škole kolektivnog ponašanja koja se temelji na posleratnoj kritičkoj teoriji fokusiraju se prevashodno na psihopatologiju (patnju i nedaće pojedinca) i njene socijalnopatološke aspekte, odnosno izučavanje poremećaja ličnosti koji se dovode u vezu sa vulnerabilnošću u odnosu na radikalna uverenja i aktivnosti, bez obzira na ekonomske i društvene privilegije.⁴⁰¹ Teorije izbora i mobilizacije resursa prave razliku između nasilnog i nenasilnog ekstremizma, uočavajući sličnost između potonjeg i dominantne političke scene, utoliko što se i jedno i drugo delovanje može smatrati racionalnim odgovorom na doživljenu nepravdu i ugroženost. Drugim rečima, nenasilni ekstremisti i politički establišment ne razlikuju se u psihološkom smislu, već jedino u pogledu materijalnih prilika i pristupa političkim resursima. U poslednje vreme psiholozi koji se bave psihologijom

401 MLNV (Pokret za nacionalno oslobođenje Baskije), izrastao iz bivše terorističke organizacije ETA, okuplja mlade militantnih uverenja i delovanja (revolucionarno socijalna ideologija) u jednoj od najrazvijenijih i najbogatijih regija Španije, te se faktori za ekstremističko delovanje u ovom slučaju ne mogu pripisati siromaštvu, političkoj represiji, ugroženim pravima i slobodama pojedinca, socijalnoj ugroženosti, nepravdi ili nezaposlenosti mladih.

morala naglašavaju da se ekstremno leva politička orijentacija razlikuje od ekstremno desne jedino po emotivnom odgovoru koji je utemeljen na „drugачijoj moralnoj osnovi”. Naime, teoretičari moralnog razvoja ističu da se moralni sud zasniva na emocijama, ne na moralnom rasuđivanju. Teorija koja polazi od filozofije Dejvida Hjuma emocije smatra osnovom ljudske moralnosti. U pokušaju da utvrde psihološki profil ekstremista, odnosno tipičan sklop ličnosti karakterističan za osobe koje ispoljavaju ekstremizam u svojim postupcima i rečima, grupa interdisciplinarnih istraživača okupila se oko projekta koji je za cilj imao testiranje dve hipoteze poređenjem javno dostupnih podataka putem Tvitera.⁴⁰²

Hipoteza kolektivnog ponašanja: Ekstremisti se razlikuju psihološki od političkih aktivista bez obzira na ideologiju (desnu ili levu).

Hipoteza teorije morala: Aktivisti leve ili desne političke orijentacije razlikuju se psihološki među sobom, bez obzira na to da li se radi o ekstremizmu ili aktivizmu.

Istraživačka metodologija temeljila se na poređenju javno dostupnog materijala sa Tvitera. Uporedo su analizirane poruke koje su napisali pratioci političkih ekstremista, njih 355.000 sa porukama aktivnih učesnika socijalne mreže koji se kategorišu kao neekstremisti za potrebe poređenja.

Pratioci ekstremista na Tviteru razlikuju se od drugih korisnika iste mreže na četiri od pet dimenzija iz petofaktorskog modela ličnosti. Psiholingvistička analiza poruka svih korisnika iz uzorka, građana SAD, ukazala je na to da se pratioci ekstremističkih grupa afektivno razlikuju od prosečnih korisnika. Pratioci desne političke ideologije pokazuju tendenciju da više koriste reči za pozitivne emocije, dok se pratioci ekstremne levice izražavaju kroz negativne emocije. Takođe, afektivni izraz reflektuje razlike u ideološkoj direkciji, pre nego razlike u militantnosti. Iz toga možemo zaključiti da se razlike u psihološkom profilu između levih i desnih pratilaca ekstremista mogu objasniti afektivnim razlikama u kvalitetu empatskog (saosećajnog) odgovora pokrenutog različitim političkim temama. Interesantno, nije pronađena

402 Meysam Alizadeh, Ingmar Weber, Claudio Cioffi-Revilla, Santo Fortunato, Michael Macy, *Psychological and Personality Profiles of Political Extremists*, retrived from: <https://arxiv.org/abs/1704.00119v1>

nikakva ideološka razlika između levih i desnih ekstremista na merama petofaktorskog modela ličnosti. Bilo da se radi o desnom ili levom ekstremizmu, ispostavlja se da su pratioci ekstremista manje saradljivi, savesni, manje neurotični i više otvoreni u odnosu na neekstremiste. Dalje, može se zaključiti da su ekstremisti u obe ideološke krajnosti podložni propagiranju polarizacije u mišljenju i nekritičkom širenju sopstvenih uverenja, a utoliko podjednako militantni u svom izrazu. Osobe koje su izraženo emotivne mogu biti podložnije ekstremističkom zavođenju. S druge strane, osobe koje poseduju ekstremistička gledišta izražavaju se primarno kroz emocije. Svakako, ovo istraživanje ne sugerise postojanje kauzalne povezanosti između emocija i ekstremizma, niti isključuje alternativna tumačenja uzroka ekstremizma, poput hipoteze o materijalnoj deprivaciji i političkoj represiji koja istovremeno podstiče ekstremizam i emocionalnu agitaciju. Pomenuti podaci ne daju odgovor na pitanje o vezi između nasilnog ponašanja i ekstremizma. Popularni ekstremisti na Tviteru koje prate ispitanici iz uzorka nisu okarakterisani kao nasilni, već se radi o osobama koje su široko popularne i atraktivne zbog svojih ekstremističkih stavova, ali ne i nasilnih dela. U svakom slučaju, rezultati mogu biti korisni i značajni za razumevanje nasilnog ekstremizma utoliko što svakom nasilnom činu prethodi faza zalaganja za ekstremistička uverenja i stavove. Da zaključimo, prema Olportovoj *teoriji kontakta*⁴⁰³, jedan od najmoćnijih načina da se zaustavi sklonost ka demonizaciji drugog u teškim trenucima, što između ostalog potvrđuju i mnogobrojna istraživanja na temu predrasuda, jeste da se ljudi približe i upoznaju. Što više informacija posedujemo o drugoj strani, naročito dok smo u konfliktu, to je manja verovatnoća da ćemo je u svom doživljaju i opisu karikirati. Autentičan ljudski kontakt trajno komplikuje svaki stereotip, to jest mehanizam projekcije. Što je manje podvojenosti unutar jednog društva ili zajednice, tolerancija je na višem nivou, a samim tim je i rizik od eskalacije nasilja manji. Povezivanje kroz upoznavanje se može postići i putem medija, kroz adekvatno i sveobuhvatno izveštavanje o svim aspektima i akterima jednog društva, odnosno kroz njihovo zajedničko učešće u medijima u različitim medijskim formatima i sadržajima.

403 Gordon Olport, *Priroda predrasuda*, Addison-Wesley Publishing Company, 1954.

2.4. Humanizam i ekstremizam

Ne možemo apriori tvrditi da će dete postati kriminalac samo zato što je loše odgojeno. Prvo moramo da saznamo do kojih je zaključaka dete došlo polazeći od lošeg iskustva.

Alfred Adler

Humanizam predstavlja pravac u psihologiji koji ističe ljudsko dostojanstvo i inherentnu vrednost kao polaznu osnovu u radu sa ljudima, bilo u svrhu istraživanja, kliničke prakse ili primenjene psihologije. Glavna saznajna linija su neposredno ljudsko iskustvo i predstave, odnosno introspekcija i fenomenologija. Humanizam u psihologiji se opire redukcionističkom pristupu u istraživanju, oslanjanjem na ponašanje ili izolovane segmente iskustva. Humanistička škola u psihologiji se suprotstavlja ne samo naučnoj psihologiji i metodi već takođe i teorijama koje naglašavaju negativne i patološke aspekte ljudske prirode. Sama reč „humanizam” podrazumeva intelektualnu tendenciju da se čovek posmatra kao neuporediv sa drugim životinjskim vrstama i da se izučava na način koji uvažava neposrednu i neposredovanu realnost svakog pojedinca bez generalizacija ili predviđanja ponašanja na osnovu izolovanih uzoraka ponašanja ili bioloških procesa, što se smatra redukcionizmom. Najpoznatiji predstavnici ove paradigme su Karl Rodžers⁴⁰⁴ i Abraham Maslov⁴⁰⁵, obojica inspirisani egzistencijalizmom i fenomenologijom. U svom učenju obojica ističu samoaktualizaciju, lični razvoj i težnju ka progresu kao dominantne motive koji pokreću čoveka, a ujedno ga razlikuju od drugih živih organizama. Drugim rečima, u razumevanju agresije i nasilnih socijalnih fenomena ova paradigma sugerisala bi idiografski metodološki pristup, odnosno izbegavanje univerzalnih objašnjenja baziranih na velikim uzorcima ispitanika, pre nego ulazak u dubinu i razumevanje pojedinačnih slučajeva primenom dubinskih intervjuja, studije slučaja, posmatranja sa učestvovanjem. Većina istraživanja sugerise da se nasilni ekstremisti ne mogu posmatrati kao homogena grupa, već se razlikuju jedni od drugih po svojim ličnim karakteristikama, obrascima ponašanja i motivima.

404 Karl Rodžers, *Kako postati ličnost*, Nolit, Beograd, 1985.

405 Abraham Maslov, *O životnim vrednostima*, Žarko Albulj, Beograd, 2001.

Polazeći od teorije životnog skripta, zločinci ekstremisti mogu se smatrati zatvorenicima sopstvenog tragičnog životnog skripta.⁴⁰⁶ Prema ovoj teoriji, roditeljsko programiranje kroz surovost tokom formativnih godina dovodi do toga da se roditeljski program interpretira i koristi na predsvesnom nivou kao podstrek za ispoljavanje agresivnosti i nasilja. Odgovor ličnosti na rano zlostavljanje i surov tretman od strane autoriteta dovodi do toga da se osoba trajno interpersonalno pozicionira kroz svoju životnu poziciju u odnosu prema svetu, drugima i sebi. Počevši od ranih istraživačkih radova Renea Špica i Džona Bolbija, teorija afektivne vezanosti postala je jedno od glavnih istraživačkih utemeljenja u razvojnoj psihologiji. Teorija afektivne vezanosti sugerise da dete formira doživljaj sebe i očekivanja od sebe i svojih budućih relacija na temelju iskustava koja ima sa primarnim starateljima na najranijem uzrastu. Ukoliko su ova primarna iskustva neprijateljska i loša po dete, on ili ona nastaviće da očekuje da je svet neprijateljsko mesto i u skladu sa ovim očekivanjima će se i ponašati. Drugim rečima, ne prenosi se nasilje kao takvo iz generacije u generaciju, već se prenosi model neadekvatne roditeljske vezanosti.⁴⁰⁷ Danska studija mladih ljudi uhapšenih pre navršene 18. godine utvrdila je snažnu povezanost između odbacivanja od strane majki i sklonosti deteta da počini nasilni zločin (pljačku, silovanje, ubistvo). U okviru ovog istraživanja odbacivanje od strane majke operacionalizuje se kao rana institucionalizacija i pokušaj prekida trudnoće⁴⁰⁸. Poruka koju majka u ovim slučajevima šalje detetu kroz svoje ponašanje glasi: „Nemoj da postojiš!” Kao odgovor na destruktivnu poruku, javlja se rana pojava nasilja. Jedna od retkih zemalja u kojima disfunkcionalna porodica nema presudan uticaj u razvoju nasilnog obrasca i kriminalizaciji deteta jeste Japan. Landau objašnjava ovu pojavu time da Japan kao država ima uspostavljenu snažnu socijalnu kontrolu građana i van kruga porodice⁴⁰⁹. Svaki izuzetak

406 Claude M. Steiner, *Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts*, Grove Press, New York, 1974.

407 Margaret H. Ricks, *The Social transmission of parental behavior: Attachment across generations*. In I. Bretherton and E. Waters (Eds.), *Growing Points of attachment theory and research*. Monograph of the Society for Research in Child Development, 50, Serial No. 209, pp. 214-223. Washington, DC. US Government Monographs.

408 Adrian Raine, Patricia, Brennan and Sarnoff A. Mednick, *Interaction between birth complications and early maternal rejection in predisposing individuals to adult violence: Specificity to serious, early-onset violence*, *American Journal of Psychiatry*, 154(9), 1997, pp.1265-1271.

409 Simha F. Landau, *Trends in violence and aggression: A cross-cultural view*, *International Journal of Comparative Sociology*, 24, 1984, pp. 133-158.

od pravila doprinosi usavršavanju teorije, te bismo u ovom slučaju primenu teorije afektivne vezanosti na razumevanje pojave nasilja mogli da dopunimo time što bismo faktore rizika proširili pozivanjem na strategiju preventivne psihijatrije⁴¹⁰. U tom slučaju faktori rizika bi, pored disfunkcionalne porodice, uključivali dostupnost oružja, povezanost sa delinkventima, adolescentima ili odraslima, zloupotrebu alkohola, uključenost u trgovinu drogom uz izloženost nasilju u porodici ili neposrednom okruženju.

Mnogi traumatizovani mladi ljudi razvijaju persistentni obrazac uznemirenja, poput onoga koji se sreće u normalnoj reakciji straha. S obzirom na insistiranje uznemirenosti, viši kognitivni procesi su kompromitovani, te dolazi do razvoja impulsivnosti, hiperaktivnosti, lošeg školskog postignuća i tendencije da se traga za potencijalnom pretnjom⁴¹¹. Kako smo već naveli, usled proživljene rane traume, naročite one povezane sa socijalnim odbacivanjem ili nasiljem, dete zauzima trajnu egzistencijalnu poziciju, to jest pogled na svet u zavisnosti od simptomatologije. Svojim simptomima kao svojevrsnom adaptacijom na stres dete odgovara na traumu. Različite egzistencijalne pozicije koje nastaju u odgovoru na traumu mogu se razvrstati prema sledećim kategorijama u zavisnosti od toga kako ličnost gleda na sebe, a kako na drugog.

1. Svet posmatra kao neprijateljsko mesto, a sebe kao borca za pravdu. Dominiraju narcisoidnost (više vredim od drugih), paranoidnost, nepoverljivost.
2. Ukoliko dominiraju depresivnost, nesigurnost i sklonost ka zavisničkim odnosima (drugi su bolji od mene), osoba se bez promišljanja potčinjava i prepušta spoljašnjim uticajima drugih koje smatra boljim od sebe, ne preispitujući autoritete.
3. Kao treći ishod sreće se pozicija nihilizma, nepripadanja, izgubljenosti, očaja, beznađa i odsustva smisla (ne vredimo ni ja, ni drugi), pozicija koja se veoma često sreće kod ekstremista⁴¹².

410 Group for the advancement of Psychiatry: *Committee on Preventive Psychiatry. Violent behaviour from a psychiatric perspective*, Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 38, 1999, pp. 235-241.

411 Gerald R. Patterson, *Coercive family practices*, Eugene, OR: Castalia, 1982.

412 Eric Berne, *Classification of positions*, Transactional Analysis Bulletin, 1(3), 23, 1962.

Svaka od gorenavedene tri životne pozicije sadrži apsolutistički zahtev, bilo da se radi o sebi, drugima ili svetu generalno. Prema apsolutističkim zahtevima, osoba očekuje od sebe, drugih ili sveta oko sebe apsolutnu nepogrešivost, ispravnost, kontrolu, doslednost, bezuslovno prihvatanje i poštovanje, prijatnost, pravdu, izvesnost, fer i pravične uslove življenja. Sve manje od toga predstavlja ozbiljan stresor, pretnju i adaptivni izazov, usled čega osoba nije u stanju da konstruktivno reguluje u stresnim, konfliktnim i kriznim situacijama.

Rani destruktivni roditeljski uticaji ne samo da podstiču zauzimanje jedne od tri navedene simptomatične životne pozicije već u određenim kritičnim momentima tokom života evociraju otpisujuće i destruktivne roditeljske poruke koje dodaju na motivaciji u suprotstavljanju socijalnim ograničenjima i normama. Kompulsivno ponavljanje starih obrazaca, pa i onih koji su u vezi sa traumatičnim iskustvima, vodi osobu ka propasti, pod uticajem Tanatosa, nagona smrti, prema tumačenju Frojda. Kompulsija sudbine naročito se teško izbegne u situaciji socijalne izolacije kakve se sreću u zatvorima, popravnim domovima, zatvorenim ideološkim krugovima i rigidnim porodicama. U čovekovoј prirodi je da bude zadovoljan i udruživanje u grupe je utoliko samo produžetak libidinalnog nagona, koji povećava šanse pojedinca u dostizanju tog zadovoljstva i blagostanja.⁴¹³ Kako je prirodno stanje čoveka da bude deo grupe, veoma je teško odupreti se destruktivnim uticajima u kohezivnim grupama kao što je to porodica. Primećeno je da deca koja su iskusila zločin ili nasilje u neposrednoj sredini tokom svog odrastanja imaju drugačije životne priče i odluke u odnosu na decu koja nisu imala dramatična rana iskustva. Ovo ne znači da se govori o apsolutnom pravilu, već da je statistički značajnije zastupljeno lično proživljavanje drama i nasilja među ekstremistima u poređenju sa opštom populacijom. Prema tumačenju teorije skripta, roditelji nesvesno prenose sopstvene strahove, konflikte i anksioznost kao „vruć krompir” na sledeću generaciju kako bi sami izbegli izazov kršenja socijalnih inhibicija i zakonskih okvira ispoljavanjem nekontrolisanog nasilja. Na nivou hijerarhijske organizacije društva mogli bismo da napravimo analogiju sa ovim modelom i da funkciju ego stanja Roditelj (Kulturni Roditelj) pripišemo institucijama od autoriteta koje usmeravaju državnu

413 Sigmund Freud, *Civilisation and its Discontents*, W.W Norton, New York, 1961. p. 140.

politiku, a funkciju ego stanja Dete (Kulturno Dete) opštoj javnosti, odnosno građanima. Da bi socijalna struktura bila kompletna i funkcionalna, potrebno je ego stanje Odrasli (Kulturni Odrasli) u vidu znanja, veština, protokola saradnje i uzajamnog racionalnog pregovaranja. Kako to često biva na individualnom nivou, tako isto i Kulturni Odrasli kao racionalna komponenta strukture jednog društva mogu biti kontaminirani iracionalnim uverenjima i kolektivnim osećanjima.⁴¹⁴ Ratne teme su kontrolisane od strane Kulturnog Roditelja i zahvataju politički, religijski i vojno-liderski nivo. Svaka ratna tema plasirana je u formi polarizovanog uverenja koje ne samo da blokira upotrebu veština kritičkog mišljenja već podržava i produbljuje destruktivni konflikt. „Dobro naspram zla”, „ispravno naspram pogrešnog”, „patriota ili izdajica” i slični opoziti pripadaju retorici koja obezbeđuje kontekst za ekstremističko delovanje i regrutovanje, a ujedno demotiviše i onemogućava otvoren dijalog između sukobljenih grupa. Klod Stajner tvrdi da je tragičan skript, kao svojevrsna rana životna odluka, podloga za različite destruktivne izbore i manifestacije koje ljudi neizbežno čine kasnije u životu u susretu sa stresom⁴¹⁵. Preneto na fenomen ekstremizma, psihološko tumačenje izvedeno iz ove teorije glasi da je nasilni ekstremizam samo jedan od načina kako ljudi postupaju u skladu sa svojim tragičnim skriptom. Postoje tri moguće završnice tragičnog životnog skripta: 1) izolovati se od sveta bilo da se radi o zatvoru, bolnici ili mentalnoj instituciji 2) ubiti sebe ili drugoga 3) poludeti. Kada je reč o nasilnom ekstremizmu, vrlo često se počinilac zločina zapravo odluči za sva tri!

Životni skript, transakciono-analitički termin, odnosi se na prirodu i efekte određenog komunikološkog sistema poruka koje otvoreno ili prikriveno usmeravaju ponašanje i njegove ishode kada se prenose između osoba, unutar porodice, društva i širih kulturnih zajednica. U tom smislu, postoji skript koji usmerava živote pojedinaca u određenom pravcu, ali takođe i nivo društvenih i kulturnih skriptnih narativa. Pod kulturnim skriptom podrazumeva se podsticaj ili ograničenje koje proističe iz vrednosti koje su institucionalizovane u određenom društvu. Nasilni konflikti se veoma lako dovode u vezu sa prenosom kulturnog skripta iz generacije u

414 Leonard P. Campos, *Cultural Scripting for Forever War*, *Transactional Analysis Journal*, 45 (4), 2015, pp. 276-288.

415 Claude M. Steiner, *Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts*, Grove Press, New York, 1974.

generaciju. Roberts koristi koncentrične krugove kako bi ilustrirao propustljivost granica između različitih nivoa skripta, kako se ukrštaju i utiču jedni na druge.⁴¹⁶

Skriptne poruke se prenose na direktan, otvoren način, svesno između pošiljaoca i recipijenta, ali isto tako i na prikrivenom, psihološkom nivou komunikacije, nesvesnom, neverbalnom nivou. Kako je ranije već naglašeno, ovaj drugi nivo uticaja, neprepoznati deo transakcijske igre, blokira „ego stanje Odraslog” unutar ličnosti i predstavlja zastoj u iznalaženju mirnih puteva za prevladavanje konflikata. Gledajući individualni plan, životni skript se obično formira u okvirima porodice tokom ranih formativnih godina⁴¹⁷. Više je sastavnih elemenata skripta. Imamo protokol arhaičnih uticaja (potrebu za sigurnom vezanošću, zaštitom i poverenjem u staratelje), skriptni poredak, koji se zasniva na adaptacijama u odgovoru na Roditeljske uticaje (rane odluke, zaključci, emotivne inhibicije), Roditeljski podsticaji i dozvole, njihovi modeli i obrasci („Budi odgovoran”), kao i Roditeljske prećutne zabrane i ograničenja („Nemoj da odrasteš”), zajedno sa protokolom ponašanja u skladu s tim (neodgovorno) i na kraju, tu je skriptni ishod ili završnica, koji može biti konstruktivan (sreća, uspeh, altruizam i dr.) ili negativan (žaljenje, neuspeh, tragedija i sl.).

Humanistička psihologija je orijentisana ka prevenciji i snaženju rezilijentnosti pojedinca. U svetlu toga možemo razumeti značaj zakonske inicijative, a kasnije i regulative, koja dopušta majkama da svoju decu ostave u porodilištu ukoliko su neželjena bez zakonskih posledica po majku. Konkretno, pozivamo se na zakon u Kaliforniji koji je dekriminalizovao čin napuštanja dece u porodilištu, čime se detetu blagovremeno pruža prilika da bude usvojeno od strane funkcionalne porodice.

2.5. Socijalni konstrukcionizam i ekstremizam

Socijalni konstrukcionizam predstavlja školu u psihologiji koja smešta temelje znanja unutar socijalnog konteksta i gleda na psihičke procese i funkcije poput mišljenja, emocija, jezika, ali i

416 Denton L. Roberts, *Treatment of cultural scripts*, Transactional Analysis Journal, 5, 1975, 29–35.

417 Marye O'Reilly-Knapp, and Richard G. Erskine, *The script system: An unconscious organization of experience*. In R. G. Erskine (Ed.), *Life scripts. A transactional analysis of unconscious relational patterns* (pp. 291–308). London, England: Karnac Books, 2010.

ponašanja svakog čoveka kao na proizvode delovanja eksternih faktora na pojedinca. Socijalni konstrukcionizam se zalaže za napuštanje distinkcije između subjektiviteta i objektivnosti, tvrdeći da je dihotomija između osobe i situacije lažna. Osoba je duboko i neraskidivo vezana socijalnim, kulturnim i istorijskim odrednicama i ne može se posmatrati niti razumeti njeno delovanje izvan tih faktora. Prema ovom učenju, ne samo znanje već i realnost po sebi je kreirana u procesu interakcije između osobe i društva, te pojedinac može postati samo ono na šta ga društvene sile upućuju⁴¹⁸. Svaka zajednica konstruiše prihvatljive oblike političke borbe koji postaju „uobičajeni repertoari ponašanja” po pitanju izražavanja frustracije. Ukoliko je nasilje sveprisutno u društvu, pojedinac jedino unutar tog diskursa može pronaći svoje mesto. Emocionalno uznemirenje udruženo sa posttraumatskom simptomatologijom je zarazno. Drugim rečima, lako dolazi do prenosa uznemirenja i snažnih emocionalnih odgovora i među osobama koje su samo svedoci trauma bez direktne izloženosti. Iz tog razloga Horovic je skovao termin „kompozitna trauma zajednice” kako bi opisao složene efekte života u zajednicama u kojima je nasilje poprimilo srazmere epidemije. Ono do čega je Horovic došao u svojim istraživanjima je to da osobe koje su slušale o nasilju, bez neposrednog učešća ili posmatranja nasilja, takođe ispoljavaju simptome karakteristične za posttraumatski stresni poremećaj.⁴¹⁹ Mlade osobe u potrazi za identitetom lako pronalaze u radikalnoj ideologiji inspiraciju za izgradnju sopstvenog identiteta, te u slučajevima ranog pristupanja terorističkoj grupi dolazi do snažne stabilizacije izgrađenog identiteta uz doživljaj pripadanja i svrhe kojoj mlada osoba teži⁴²⁰. Roditeljsko zanemarivanje dovodi do toga da je dete još podložnije uticaju nasilja iz neposrednog socijalnog okruženja (komšiluka), a ujedno i do normalizacije nasilja u očima deteta. Isti faktor, zanemarivanje od strane roditelja, prediktor je slabijih interpersonalnih veština i posledičnog ispoljavanja agresivnosti prema vršnjacima uz slabu povezanost sa školom i drugim agensima socijalizacije.

418 Gergen, K. J., *The social constructionist movement in modern psychology*, *American Psychologist*, 40(3), 1985, 266-275. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.40.3.266>

419 Karyn Horowitz, Stevan Weine and James Jekel, *PTSD symptoms in urban adolescent girls: Compound community trauma*, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 34, 1995, pp. 1353-1361.

420 Anja Dalgaard-Nielsen, *Studying violent radicalization in Europe. Part II. The potential contribution of socio-psychological and psychological approaches*, DIIS Working Paper, Copenhagen: Danish Institute for International Studies, 2008.

Jednom kada osoba postane prihvaćen član grupe grupni procesi poput ideološke propagande, grupni obrasci ponašanja i pritisak drugih članova mogu da stvore tendenciju prema nasilju. U skladu sa teorijom socijalnog identiteta⁴²¹, kako radikalni grupni identitet postaje značajniji od ličnog identiteta, tako i odgovornost prema grupi postaje važnija od lične odgovornosti. Lične moralne inhibicije smenjuju one inhibicije i okidače koji važe za celokupnu grupu, to jest za sve njene članove. Među najstarijim objašnjenjima motiva za političko nasilje jeste doživljaj nepravde i ugroženosti, ali ne na ličnom planu, već na nivou grupne pripadnosti. Između ostalog, isti taj doživljaj nepravde i potreba za osnaživanjem jeste među dominantnim motivima da se pristupi društvenom pokretu ili organizaciji, pa i grupama koje podržavaju nasilje.⁴²² Prema Mekoliju i Moskalenku, osobe uključene u terorističke napade paradoksalno iskazuju visok stepen altruizma u svojim stavovima, snažnu povezanost i identifikaciju sa grupom kojoj pripadaju.⁴²³ Najveća kritika upućena objašnjenjima širenja nasilnog ekstremizma na temelju doživljaja nepravde na nivou grupe i pojedinca temelji se na takozvanom problemu specifikacije. Iako su pomenuti faktori rizika, globalno gledano, veoma zastupljeni u svakom društvu, socijalne anomalije poput ekstremizma ograničene su na veoma specifične situacije i pojedince. Drugim rečima, uslovi koji pogoduju širenju terorizma daleko su zastupljeniji od samog terorizma. Iz tog razloga Mekoli i Moskalenko u svojim tumačenjima polaze od istraživanja povezanosti između strukturalnih preduslova koje izazivaju doživljaj nepravde i ugroženosti kod određenih građana i, s druge strane, psiholoških profila ličnosti koji su u stanju da baziraju svoje delovanje na percepciji socijalne nepravde sa kojom se poistovećuju.

U sklopu socijalizacije unutar ekstremističkih grupa od kohezivnih mehanizama primenjuju se izolacija i grupna kompeticija koje podržavaju unutargrupno vezivanje i olakšavaju dehumanizaciju onih koji su izvan grupe, čak i kad se radi o civilima. Suprotno individualističkim teorijskim pristupima i tumačenjima

421 Henri Tajfel and John C. Turner, *An integrative theory of intergroup conflict*, In W.G. Austin and S. Worchel (Eds.) *The Social Psychology of Intergroup relations*, pp. 33-37, Monterey, CA: Brooks and Cole, 1979.

422 Ted Robert Gurr, *Why men rebel*, Princeton, Princeton University Press, 2010 (1970).

423 Clark McCauley and Sophia Moskaleiko. *Friction. How Radicalization Happens to Them and Us*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

nasilnog ekstremizma, sociokonstrukcionistički pristup ne bavi se trajnim dispozicijama ličnosti ili urođenim nagonima pojedinaca, već proučava kako određeni socijalni procesi mogu dovesti do toga da „normalna” osoba prihvati ekstremne poglede na svet i primeni nasilje. Ključni agensi radikalizacije, po ovom stanovištu, jesu socijalizacija, privrženost, vršnjački pritisak, izloženost grupnom donošenju odluka u maloj grupi pod uticajem šire nasilne supkulture. Interesantna perspektiva koju otvara ova paradigma tiče se osvetljavanja ciklusa nasilja, odnosno dinamike akcije i reakcije u konfliktu. Naime, do radikalizacije dolazi u situaciji eskalacije konflikta, naročito ukoliko je nenasilan aktivizam blokiran ili neefikasan. Teorija upravljanja terorom (TMT)⁴²⁴ eskalaciju ka nasilju posmatra kao ekstreman odgovor na ekstremnu provokaciju egzistencijalne anksioznosti. Dominantan strah u osnovi egzistencijalne anksioznosti jeste strah od smrti. U prevazilaženju inhibitorynog i demoralizujućeg dejstva ovog straha na scenu stupa grupni identitet, odnosno zajedničke vrednosti i ciljevi koji pružaju simboličko obećanje besmrtnosti, odnosno beg od preplavljenosti idejom o svojoj smrtnosti. Što je pretnja po egzistenciju veća, anksioznost raste, a samim tim i potreba za kognitivnim kompenzatornim mehanizmima. Postoje empirijski dokazi koji ukazuju na postojanje začaranog kruga nasilja koji se može razumeti i objasniti primenom ove teorije. Primera radi, intenzivno razmišljanje o sopstvenoj smrtnosti dovodi do toga da se Iranci uključeni u istraživanje izjavljavaju sa više podrške po pitanju samožrtvujućih misija protiv SAD⁴²⁵. Građani SAD konzervativno orijentisani u istim okolnostima, to jest suočeni sa strahom iste prirode, podržavaju ekstremne mere u borbi protiv terorizma, uključujući primenu nuklearnog naoružanja. Na osnovu ovih rezultata, zaključujemo da postoji neraskidiva povezanost između nasilnih akcija i odgovora države koji najčešće usledi nakon ekstremističkog nasilnog delovanja. Snažan odgovor države dovodi do kolateralne štete koja povratno povećava rizik od terorističkih napada jer pomaže u regrutaciji onih koji se osećaju ugroženo od strane države, poistovećujući se sa profilom i ciljevima terorista. Naravno, ova povezanost nije

424 Jeff Greenberg, Tomas Pyszczynski and Sheldon Solomon. *The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory*, In *Public self and private self*, Edited by Roy F. Baumeister, New York:Springer, 1986, pp. 189-212.

425 Tomas Pyszczynski, Jeff Greenberg, Sheldon Solomon, and Molly Maxfield, On the unique psychological import of the human awareness of mortality: Theme and variations. *Psychological Inquiry*, 4, 2006, 328–56.

jednostavno linearna, utoliko što je mnogo veći broj zastupnika radikalnih ideja koji su spremni da opravdaju nasilje u borbi za njihove ciljeve nego onih koji su spremni da naprave iskorak od radikalnih ideja ka terorizmu. Ovaj raskorak između kognicije i akcije posebno naglašavaju Hafez i Mulins, koji polaze od toga da se zapravo veoma mali broj kognitivno radikalizovanih osoba odluči za nasilne akcije. Oni prepoznaju četiri udružene varijable koje, kada deluju istovremeno, proizvode stvarni rizik, a to su doživljaj nepravde i ugroženosti, dobra umreženost, ideologija koja promovise nasilje i sredina koja neposredno podstiče i omogućava primenu nasilja⁴²⁶. Kako se radi o konceptualizaciji, tako i ovde imamo ograničenja u primeni, što bi značilo da se kroz koncept Hafeza i Mulinsa može sagledati proces radikalizacije unutar male grupe. Pojava radikalnih „usamljenih vukova” kod kojih izostaje grupna pripadnost teško da se može objasniti i razumeti primenom navedenog koncepta. Iz tog razloga posebna pažnja istraživača trebalo bi da se posveti radikalizaciji javnog mnjenja, i to na obe strane intergrupnog konflikta.

Određene emocije imaju snažan potencijal da podstaknu pojedinca na akciju, naročito kada se proživljavaju na nivou grupe⁴²⁷. Ljutnja, strah, stid i prezir obavezan su sastavni element ideološki obojenih govora lidera koji pozivaju na primenu agresije u rešavanju konflikta. Kao što mnogi stručnjaci sugerisu, previše intenzivan odgovor države na terorističke pretnje može da proizvede nove rizike. Mnogo je više ljudi radikalizovano na nivou kognicije nego što je onih koji se aktivno uključuju u nasilno delovanje. Drugim rečima, ne uključuju se svi radikalizovani pojedinci nužno u ilegalne radnje, niti se kod svih terorističkih ataka sreće pozadinska radikalna ideologija. Istraživanja iz socijalne psihologije odavno su potvrdila da ponašanje ne proističe direktno iz stavova niti da se poznavanjem stavova može predvideti ponašanje. Štaviše, veza između stavova i ponašanja dosta je slaba i nepouzdana u praksi. Slaba veza je naročito naglašena kad je reč o ekstremnom ponašanju. Primera radi, čak 45% američkih studenata koji su učestvovali u nacionalnom anketnom istraživanju izjasnilo se da

426 Mohammed, M. Hafez and Creighton Mullins, *The radicalization puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to homegrown extremism*, *Studies in Conflict & Terrorism*, 38, 2015, pp. 958-975.

427 David Matsumoto, Hyi Sung Hwang and Mark G. Frank, *The role of emotion on predicting violence*, *FBI Law Enforcement Bulletin*. January, 2012.

ima suicidalne misli, dok je 5% pokušalo da izvede samoubistvo⁴²⁸. U drugoj studiji se ispostavilo da 91% studenata koji su učestvovali kod sebe prepoznaje homicidalne misli, dok zanemarljivo mali broj zaista i deluje u skladu sa tim fantazijama.⁴²⁹ „Slučajne gerile” često budu podstaknute na dejstvo upravo zbog izloženosti kontraterorističkim merama i tretmanu. Sistematično suprotstavljajanje idejama i stavovima, umesto samo nasilnom ponašanju, vodi do širenja grupe simpatizera radikalnih terorističkih organizacija koje propagiraju iste te stavove. Dakle, radikalna ideologija niti je predušlov, niti dovoljan faktor za identifikaciju rizika od nasilnog ekstremizma. Zapravo, veoma je mala razlika između aktivista i radikalnih grupa, ali je duboko značajna razlika između pristalica radikalnih grupa i terorističkih grupa, pre svega u prirodi motivacije i nižoj kognitivnoj kompleksnosti kod članova terorističkih grupa.⁴³⁰ Više o kognitivnim faktorima i tumačenju ekstremističkih predispozicija izloženo je već u poglavlju o kognitivističkoj psihologiji i ekstremizmu.

Kao što vidimo, socijalni konstrukcionizam pomera akcenat sa pojedinca i njegove lične odgovornosti na ulogu šire zajednice u genezi i rešavanju problema, naročito po pitanju društveno devijantnih oblika ponašanja kakav je nasilni ekstremizam. Mali je broj zajednica koje su proaktivne u minimiziranju faktora rizika za pojavu nasilja i drugih problema kod dece. Dobar primer u tom pogledu je Sent Luis Park, predgrađe Mineapolisa, koje je, polazeći od rezultata istraživanja, primenilo inicijativu da obezbedi za svako dete socijalnu mrežu od minimum dvanaestoro angažovanih odraslih osoba, kao i 40 raspoloživih sredstava (škola, prostor za igru, igračke, knjige, sportska oprema, sale itd.) za svako dete kako bi se promovisala i podržala rezilijentnost kod dece.⁴³¹ Da bi se bolje razumela problematika onlajn radikalizacije, interesantno poređenje

428 David M. Rudd, *The prevalence of suicidal ideation among college students*, *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 19, 1989, pp. 173-183.

429 Joshua D. Duntley, *Homicidal ideation (Doctoral dissertation)*, University of Texas, Austin, TX, 2005. Retrieved from: <http://www.lib.utexas.edu/etd/d/2005duntleyj48072/duntleyj48072.pdf>

430 Peter Suedfeld, Ryan W. Cross and Carson M. Logan, *Can thematic content analysis separate the pyramid of ideas from the pyramid of actions? A comparison among different degrees of commitment to violence*, In H. Cabayan, V. Sitterle & M. Yandura (Eds.) *Looking back looking forward: Perspectives on terrorism and responses to it (Strategic Multi-Layer Assessment Occasional White Paper)*, Washington, DC, 2013, pp. 61-68.

431 Peter L. Benson, Nancy Leffert, Peter C. Scales and Dale A. Blyth, *Beyond the „Village” Rhetoric: Creating Healthy Communities for Children and Adolescents*, *Applied Developmental Science*, 16:1,2012, 3-23, DOI: 10.1080/10888691.2012.642771

može da se napravi između medijskih navika kod poremećaja ishrane i konzumacije radikalne ideologije. Metaanaliza je pokazala da su pro-anoreksija sajtovi imali veliki uticaj na pojačavanje disfunkcionalnosti u opažanju sebe i pogoršavanju ishrane i kliničke slike kod ugroženih pojedinaca⁴³². 96% korisnika sajtova koji promovišu poremećaje ishrane tvrdi da je tim putem došlo do informacija o novim tenikama za kontrolu, odnosno gubitak telesne mase. Korisnici ovih sajtova su mahom adolescenti sa poremećajem u ishrani, bez roditeljskog uvida u medijsku konzumaciju. Ista pojava se sreće i kod mladih terorista, čiji roditelji nisu bili upoznati sa njihovim ponašanjem na internetu, niti su imali uvid u to koje sajtove koriste njihova deca na dnevnoj osnovi. Zabrana, cenzura i kriminalizacija ovih sajtova na primeru pro-anoreksija sadržaja potencijalno u praksi može dovesti do toga da se ugrožene osobe osećaju još više izolovano i neadekvatno. Zabrana čak može dovesti i do pogoršanja stanja, utoliko što se korisnici okreću ka drugim ekstremnijim, teže dostupnim internet materijalima. Godine 2012. Instagram je blokirao određene heštegove i ukinuo profile koji su promovisali poremećaje u ishrani. Kao odgovor na ove mere, došlo se do toga da se broj heštegova na ove teme multiplicirao, budući da su korisnici Instagrama namerno pogrešno spelovali određene ključne reči kako bi premostili zabranu (npr. #anorexija). Nakon toga Instagram je uveo mogućnost dostupnu svakom korisniku da anonimno označi neprimerene foto-sadržaje, na koje potom Instagram reaguje slanjem upozorenja i usmerenja ka resursima od pomoći. Dakle, umesto zabrane ekstremnih materijala i narativa, globalna umreženost može pružiti priliku za brzo reagovanje i promociju alternativnih materijala od pomoći ugroženim pojedincima kada je reč o bilo kojoj vrsti ugroženosti pojedinca ili određene grupe usled širenja ekstremizma.

2.6. Integrativan teorijski pristup

Pre nego što otvorimo poglavlje u kojem će biti razmatrane etičke implikacije profesionalnog angažovanja na planu nasilnog ekstremizma, uključujući dijagnostiku, prevenciju i istraživanja, zaključićemo razmatranje različitih teorijskih pristupa zauzimanjem

432 Jenny L. Wilson, Rebecca Peebles, Kristina K. Hardy and Iris F. Litt, *Surfing for thinness: A pilot study of pro-eating disorder web site usage in adolescents with eating disorders*, Pediatrics. 118 (6), 2006, pp. 1635-1643.

integrativne perspektive. Naime, kao što smo videli, svako teorijsko uporište ima svoja ograničenja u primeni, kao i kritike. Utoliko jedan od dobrih načina da se ponudi sveobuhvatno objašnjenje podrazumeva integraciju više različitih stanovišta u jedno koherentno objašnjenje. Pomenućemo na ovom mestu teoriju Kruglanskog i saradnika, koji su razvili „teoriju potrage za ličnim značajem”⁴³³ u cilju objašnjenja rađanja nasilnog ekstremizma. Njihova teorija se može smatrati integrativnim pristupom zato što polazi od toga da se radikalizacija u nasilni ekstremizam odvija pod uticajem tri bazična faktora, a to su: potreba, narativ i socijalna mreža.⁴³⁴ Teorija polazi od pretpostavke da je fundamentalna potreba koja stoji u osnovi nasilnog ekstremizma potreba za ličnom važnošću i isticanjem. Ono što dodatno aktualizuje ovu potrebu kod pojedinca jesu negativne, stresne, traumatične situacije. Takođe, doživljaj sopstvenog značaja i važnosti nije univerzalno važeći pokazatelj, niti je stabilan u vremenu, već varira. Postoji globalna procena sopstvene vrednosti i značaja i ona koja je uslovljena tekućim okolnostima, situaciono procenjena sopstvena vrednost i značaj. Što je veći raskorak između ova dva pokazatelja sopstvenog značaja, to su veće frustracija i potreba da se osoba angažuje u pravcu umanjenja opaženog raskoraka u samoproceni. Na primer, osoba koja se suočava sa ličnim neuspelom ili pretrpljenim poniženjima od strane svog neposrednog okruženja može pronaći utehu i šansu u ekstremističkom zalaganju za društveno prepoznate i vrednovane ciljeve, budući da ga uzdižu iz sopstvenog doživljaja inferiornosti. Ista stvar može da se dogodi i kada je reč o ugroženosti statusa grupe sa kojom se identifikuje.⁴³⁵ Put ka ekstremizmu ne mora uvek da počinje sa velikim poniženjem ili porazom. Može se raditi i o akumuliranim manjim frustracijama izazvanim sistematskom diskriminacijom i zlostavljanjem. Takođe, još jedan put ka ekstremizmu polazi od neispunjenih visokih očekivanja od sebe. Ekstremi omogućavaju osobama koje teže ka visokom postignuću da kroz terorističko delovanje dostignu željeni ideal putem samožrtvujućeg herojstva. Posebno su osobe narcisoidne strukture ličnosti pod rizikom da u

433 U originalu: „*Significance Quest Theory*”

434 Arie Kruglanski, David Webber, Jasko Katarzyna, Marina Chernikova and Erica Molinaro, *The Making of Violent Extremists*, Review of General Psychology, Vol. 22. No. 1 pp.107-120. American Psychological Association.

435 Crystal, L. Park, *Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events*, Psychological Bulletin 136, 2010, pp. 257-301.

ovakvim destruktivnim izborima vide priliku za sebe. Aktiviranje težnje za sopstvenim ostvarenjem i značajem samo je prvi korak u nizu koji nije dovoljan okidač za ekstremističko delovanje. Tek kada se u jednačinu ubace naredna dva faktora dolazi do razvoja alarmantnih situacija. Prvi faktor o kojem smo govorili naslanja se na psihoanalitička tumačenja. Drugi od dva preostala faktora jeste narativ. Narativ, kao faktor koji se temelji na konstrukcionističkim tumačenjima. Tek ukoliko osoba dođe u kontakt sa ideološkim narativom koji portretiše nasilje kao adekvatan odgovor u situaciji kada je ugrožen sopstveni značaj u očima drugih, dolazi do porasta rizika. Ekstremistički narativi deluju privlačno pošto portretišu svet na jednostavan način, u crno-belom izdanju, u kojem nema prostora za dvosmislenost ili kompleksnost koju prati osećaj nesigurnosti. Ono što privlači osobu koja traga za ostvarenjem i potvrdom svoje važnosti jeste jasnoća po pitanju izabраних ideoloških okvira i vrednosti na temelju kojih želi da dostigne svoju posebnost i važnost. Poslednji presudan faktor jeste socijalna umreženost, odnosno pripadnost društvenim krugovima koji podržavaju i podižu važnost pomenutog narativa. Grupa o kojoj je ovde reč uključuje bliske prijatelje, članove porodice i poznanike koji se zalažu za iste ciljeve i vrednosti. Oni dodatno validiraju narativ koji dopušta i promovise nasilje. Da rezimiramo, tek u situaciji u kojoj osoba sa izraženom tendencijom isticanja sopstvenog značaja, a koja je ujedno i deo grupe koja prihvata nasilje kao legitimno sredstvo borbe biće u većoj meri sklonija da se angažuje u nasilnom ekstremizmu nego što je to osoba kod koje je prisutan samo jedan ili nijedan od navedena tri faktora. Istovremeno, autori ovog modela naglašavaju potrebu za značajem kao dominantnim faktorom bez kojeg sam ekstremistički narativ ili socijalna umreženost ne bi bili dovoljni da podstaknu osobu na ekstremne akcije, osim ukoliko ne proizvedu potrebu za sopstvenim isticanjem i značajem. Važno je istaći da nije svaka težnja ka izuzetnosti i sopstvenom isticanju socijalno rizična, niti vodi ka eskalaciji nasilja. Ljudi koji žele da istaknu sebe umeju to da učine i kroz angažovanje na ostvarenju prosocijalnih ciljeva, na ekstremistički način, tako što će prihvatiti frustraciju, pa i patnju koja prati ostvarenje nekih ciljeva koji su dobri za društvo, ali teško ostvarljivi. Takvi ciljevi utoliko više obezbeđuju i veće vrednosti i značaj onome ko se za njih zalaže i žrtvuje. Istraživanja potkrepljuju ove hipoteze tako što analitički pristup kroz studiju slučaja 219 uspešnih bombaša-samoubica

otkriva postojanje veze između jačine motiva za isticanjem kod napadača i njegovog razornog učinka, to jest što je ovaj motiv izraženiji kod napada, to su broj žrtava i srazmere počinjene štete veći⁴³⁶. S druge strane, u studiji u kojoj su učestvovali politički ekstremisti, i to gotovo 1.500 ispitanika, došlo se do rezultata koji otkrivaju postojanje velikih poraza i neuspaha na poslovnom i ličnom planu kod ispitanika koji su skloni da se odluče za nasilje u borbi za ideološke ciljeve⁴³⁷.

Upoznavanje sa različitim psihološkim teorijama i tumačenjima istog fenomena, pojave nasilnog ekstremizma, dovelo nas je do zaključka da je priklanjanje jednom teorijskom pristupu iz ugla prevencije nedovoljno. Baš kao što je to slučaj sa zatvorenim narativima i ideologijama tipičnim za ekstremistički kognitivni stil, prevencija ne može da ponudi adekvatan odgovor polazeći od jednog teorijskog uporišta. Baš zato cilj monografije jeste otvaranje dijaloga širenjem relevantnih izvora za promišljanje, tumačenje i strateško delovanje, kako unutar iste discipline, tako i među različitim disciplinama.

436 David Webbera, Kristen Klein, Arie Kruglanski, Ambra Brizic and Ariel Merari, *Divergent paths to martyrdom and significance among suicide attackers*, *Terrorism and Political Violence*, 29, 2017, pp. 852-874.

437 Katarzyna Jasko, Gary LaFree and Arie Kruglanski, *Quest for significance and violent extremism, The case of domestic radicalization*, *Political Psychology*, 38, 2016, pp. 815-831.

III

ETIČKE SMERNICE ZA ISTRAŽIVAČKU I PREVENTIVNU PRAKSU NA POLJU NASILNOG EKSTREMIZMA

Većina psihologa radi u relativno mirnom i uređenom profesionalnom okruženju u bezbednom društvu, daleko od ratnih dejstava, ekstremnih situacija, revolucija, nemira, političkih ubistava i masovnih zločina. Bez obzira na tu činjenicu, obaveza je psihologa da prošire svoje teorijsko i kliničko znanje kako bi u njega uključili ekstremne životne situacije u kojima su se neki od klijenata možda nalazili, nakon čega su odlučili da potraže stručnu pomoć ili su bili upućeni od strane određene institucije kod psihologa na procenu i podršku. Upravo zato psiholozi koji se brzo i lako snalaze i adaptiraju u takvim situacijama često imaju u svom iskustvu trag trauma koje su i sami proživeli, a koje ih emocionalno približavaju njihovim klijentima i doprinose efikasnosti u profesionalnoj ulozi. Rad na polju ekstremizma podrazumeva intenzivan i neposredan kontakt sa osobama koje su identifikovane kao ekstremisti, odnosno počinioци terorističkih dela, ali ujedno i rad sa osobama žrtvama ekstremističkog delovanja. Iz tog razloga svi uključeni profesionalci koji se bave ovom problematikom u praksi treba da poseduju razvijenu etičku senzitivnost neophodnu za rad sa osobama u kriznim situacijama. I više od toga. Od izuzetnog je značaja za praktičara da razume sopstvenu motivaciju da radi neposredno sa osobama koje u profesionalni odnos unose jedno ekstremno životno iskustvo zasićeno intenzivnim emocijama. Ponekad se ne radi o sopstvenom izboru, već o zahtevima posla. I u tom slučaju postoji rizik od sekundarne traumatizacije od strane praktičara ukoliko nije adekvatno pripremljen. Institucija koja dovodi svoje praktičare redovno u ovakve situacije treba da obezbedi mrežu podrške, uključujući i psihološku podršku zaposlenima. Američka asocijacija psihologa (APA)⁴³⁸ i Britansko psihološko društvo⁴³⁹ uspostavili su etičke principe koji usmeravaju praktičnu primenu psiholoških znanja i instrumenata.

438 Preuzeto sa: <https://www.apa.org/ethics/code/ethics-code-2017.pdf>

439 Preuzeto sa: <https://www.bps.org.uk/sites/bps.org.uk/files/Policy/Policy%20-%20Files/BPS%20Code%20of%20Ethics%20and%20Conduct%20%28Updated%20July%202018%29.pdf>

Prvi princip podrazumeva minimiziranje rizika. Drugim rečima, rizik koji nosi sa sobom istraživanje ne sme da bude veći od rizika koji se sreće u svakodnevnom životu. Primera radi, psihoterapeuti treba da budu upoznati sa činjenicom da psihopatski izmenjene strukture ličnosti mogu postati čak opasnije po svoju okolinu nakon uključivanja u tretman.⁴⁴⁰ Ovo napominjemo zato što je odlika humanistički orijentisanih psihoterapijskih modaliteta da se usmeravaju isključivo na pozitivne odlike klijenata, pritom zanemarujući destruktivne tendencije i pretnje.

Drugi važan princip tiče se informisanog pristanka od strane učesnika istraživanja. Ispitanici moraju dobrovoljno pristati na istraživanje i zadržavaju pravo da se povuku iz studije u svakom trenutku, bez ikakvih posledica.

Treći princip etičke prakse je pravo ispitanika na privatnost. Podaci o ispitaniku do kojih se dođe u okviru istraživanja tretiraju se kao poverljivi podaci, koji se ne daju na uvid javnosti, niti drugim licima, bez saglasnosti ispitanika. Izuzetak od ovog pravila jeste uvid u potencijalnu bezbednosnu pretnju od strane kliničara. Naime, princip ustanovljen prema presudi u slučaju Tarasof protiv Ridžentsa u državi Kaliforniji⁴⁴¹ obavezuje praktičare da odmah preduzmu korake i kontaktiraju sa potencijalnim žrtvama i policijom čim klijent izrazi specifične pretnje ili namere da primeni nasilje nad nekim. U pomenutom slučaju radilo se o situaciji u kojoj je klijent neposredno nakon što je na seansi izrazio svom psihijatru nameru da ubije svoju suprugu to i učinio. Iako situacija u realnosti nije uvek ovako jasna sa stanovišta prava i dužnosti, etičke implikacije su identične, a to znači da je praktičar u obavezi da obavesti svoje klijente o ograničenjima prava na privatnost kada je reč o nasilju. Bez obzira na to što ova napomena zvuči zdravorazumski, veliki brojiskusnih kliničara propušta da u praksi prepozna stvarni rizik kada se pojavi, a još češće propušta da bude eksplicitan i jasan po pitanju limita poverljivosti u odnosu sa klijentom.

Pored ovih osnovnih principa svake etičke prakse, specijalna publikacija Britanskog psihološkog društva izdata je kao etički vodič septembra 2018.⁴⁴² sa ciljem da se ova rastuća istraživačka

440 Robert Hare, *The Hare psychopathy checklist-revised*, Manual. Toronto: Multi Health System, 1991.

441 Tarasoff v. *Regents of the University of California*, 118 Cal.Rptr.129, 135 (Sup.Ct.Cal., 1974).

442 *Ethical guidelines for applied psychological practice in the field of extremism, violent*

oblast u okviru studija psihologije uredi na specifičniji način dopunom opštih principa. Ideja je da se postojeći etički kodeks dopuni posebnim uputstvima koja uzimaju u obzir kompleksnost fenomena nasilnog ekstremizma i njegovog proučavanja.

Ovde ćemo navesti ključne smernice i teme koje su pokrivena u okviru ovog vodiča za praktičare i istraživače.

Poštovanje digniteta klijenta. Centralna tema koja se provlači kroz svako pitanje i dilemu jeste značaj objektivnosti i umeća upravljanja sopstvenim stavovima i kulturološkim odrednicama kako bi se uticaj pristrasnosti ograničio, a time pojačao kontraekstremistički uticaj kroz modelovanje stavova i ponašanja koji podrazumevaju respektabilan pristup, a za posledicu imaju odvajanje osobe od počinjenog zločina.

Preporuka je da se psiholozi prethodno upoznaju sa terminologijom: kako se zvanično definišu i karakterišu ekstremizam, nasilni ekstremizam i terorizam od strane nadležnih institucija. *Ekstremizam* – Verbalno izražen ili akcijom podržan suprotstavljajući stav u odnosu na demokratske vrednosti, vladavinu zakona, individualne slobode, uzajamno poštovanje i toleranciju prema drugačijim religijama i uverenjima. Uz ovaj opis pridružen je i poziv na linč predstavnika oružanih snaga zemlje koja brani pomenute vrednosti, bilo da se napadi na vojsku i policiju sprovedu unutar zemlje ili u inostranstvu od strane nasilnih ekstremista.⁴⁴³ *Ekstremistički zločini* su svi oni prestupi počinjeni u vezi sa grupom, ciljevima ili ideologijama koji propagiraju ekstremističke stavove i akcije uz korišćenje opravdanja za nasilje i druge nelegalne radnje kroz ciljeve koji su u vezi sa ekstremizmom. *Radikalizacija* – proces postajanja pristalicom terorističkih i ekstremističkih ideologija koje su povezane sa konkretnim terorističkim grupacijama.

Praktičar treba da bude upoznat sa činjenicom da postoje limiti poverljivosti podataka kada se radi o teroristi počinioocu zločina iz bezbednosnih razloga. U slučaju da se psihologu koji

extremism and terrorism, The British Psychological Society, Division of Forensic Psychology, September, 2018.

443 *Ethical guidelines for applied psychological practice in the field of extremism, violent extremism and terrorism*, The British Psychological Society, Division of Forensic Psychology, September, 2018. p.13 Preuzeto sa: <https://www.bps.org.uk/sites/bps.org.uk/files/Policy/Policy%20-%20Files/Ethical%20guidelines%20for%20applied%20psychological%20practice%20in%20the%20field%20of%20extremism%20and%20terrorism%20and%20terrorism%20%28Updated%20Dec%202018%29.pdf>

ispituje fenomen ekstremizma obrate za mišljenje nije neophodno da on poseduje saglasnost svojih ispitanika ukoliko ne deli konkretne podatke o svojim ispitanicima, već daje načelno mišljenje i procenu. Kada se radi o proceni rizika koja se od njega očekuje povodom osoba koje su pod sumnjom, psiholog treba da bude svestan činjenice da postoje ograničenja u davanju procene o budućem ponašanju na osnovu prekriminalnog ponašanja. Kada je reč o kliničkoj proceni, psiholozi se uzdržavaju od toga da izazivaju i preispituju stavove i uverenja svojih ispitanika. U slučaju ekstremističkih stavova praktičar zadržava pravo da ih izazove ili ospori, predstavi svoja uverenja na temelju racionalnih argumenata i pozove klijenta da razmotri ili promeni svoja uverenja u kontekstu kolaborativnog, terapijskog dijaloga. Terorističke pretnje su postale sve učestalija pojava koja uznemirava sve veći broj građana širom sveta. Zbog toga su i sami psiholozi pod uticajem strepnje i opreza koji bi mogli da umanje objektivnost opažanja i procene individua pod rizikom. Psiholog koji donosi procenu da li je moguće bezbedno raditi sa određenom osobom donosi odgovoran sud o potencijalnom riziku. Ukoliko nije u stanju da artikuliše odgovor na sledeća pitanja, zapravo nastupa iz pozicije profesionalne neodgovornosti. Pitanja za etičko promišljanje glase: Ko je tačno pod rizikom, u čemu se ogleda pretnja i koja je verovatnoća da se pretnja realizuje? Odgovarajući odgovor na ovu teškoću kao prevencija potencijalne pristrasnosti jeste redovna supervizija i refleksivno razmatranje uticaja spoljašnjih dešavanja na njegove emocije, stavove i ponašanje, uključujući i profesionalne kapacitete i resurse. Uzimajući sve izneto u obzir, podsećamo da je zadatak praktičara ne samo da zadrži objektivnost već i da komunicira sa uvažavanjem i odaje poverenje u razgovoru sa počiniocima nasilnih zločina koji ugrožavaju javnu bezbednost. Ne treba zaboraviti da je u atmosferi poverenja i poštovanja jedino i moguće motivisati za razgovor sagovornika koji nastupa iz pozicije dogmatizma, pravedništva i dehumanizujućeg tretmana drugih. Interesantno je pomenuti da se na ovom mestu u etičkim smernicama Britanskog društva psihologa posebno naglašava da je potrebno iskazati veliku hrabrost i upustiti se u istraživačko polje i preventivnu praksu koji nemaju svoju teorijsku ili istraživačku prethodnicu, kao što je to slučaj sa nasilnim ekstremizmom. Oni praktičari koji se upuštaju u neistraženo polje u većoj meri se izlažu stručnoj i javnoj osudi i preispitivanjima po pitanju svojih stavova, zaključaka i meto-

doloških izbora, međutim, njihov doprinos je utoliko značajniji. Nedostatak specifičnog znanja iz neke posebne oblasti, kao što bi to bio terorizam, ne bi trebalo da predstavlja prepreku za iskusnog psihologa koji je treniran da izučava kompleksno ljudsko ponašanje i primenjuje višeslojnu analitiku kako bi razumeo psihosocijalnu dinamiku grupnog ponašanja.

Kompetencije. S ciljem unapređenja svojih kompetencija psiholog je uvek u procesu kontinuiranog razvoja i učenja, ujedno svestan limita raspoloživih znanja i veština. Treba da bude upoznat sa dostupnom literaturom, ali i zakonskim okvirima pre nego što se upusti u izazove prakse. Kada koristi nove instrumente, posebno razvijene za specifične primene, mora da prođe odgovarajuću obuku kao dopunu svojih veština. Pored toga, uvek postoje limiti razumevanja vezani za kulturološke, političke, jezičke ili religijske aspekte slučajeva na kojima radi. Određene situacije i ljude nije ni moguće razumeti bez poznavanja socioekonomskih faktora, politike i religije. Bez pretenzije da će postati ekspert u tim oblastima, psiholog je dužan da popuni praznine u svom znanju na ove teme pre primene svojih znanja i stručnog zaključivanja po pitanju puteva i procesa radikalizacije pojedinca do zločina. U slučaju medijskog nastupa trebalo bi da se pojavljuju samo oni psiholozi koji su zvanično prepoznati i registrovani kao eksperti za ovu oblast od strane stručnih društava, oni koji poseduju respektabilno iskustvo i doprineli su razvoju nauke ili prakse u ovoj oblasti, kao i da imaju medijski trening i iskustvo u prenošenju znanja. Psiholozi koji proučavaju nasilni ekstremizam ili rade neposredno sa teroristima trebalo bi da očekuju interesovanje javnosti za njihov rad. Svaka prilika da se nastupi u medijima treba da bude dobro odmerena. Ovo podrazumeva procenu toga da li je dobit od njihovog nastupa veća od rizika koju medijski nastup nosi, a to je rizikovanje reputacije, pogrešno tumačenje, opadanje poverenja klijenata i drugih poverenika sa kojima psiholog saraduje.

Odgovornost. Radeći sa posebno osetljivim grupama, ljudi psiholozi treba da poznaju moć uticaja koju njihovi stavovi i ponašanje emituju. Drugim rečima, nejednaka distribucija moći između praktičara i klijenata može dovesti do toga da se ponašanje i stavovi ispitanika menjaju tokom zajedničkog rada. To su sve česte pojave kojih praktičar mora biti svestan, kako po pitanju sebe, tako i po pitanju kolega, kako bi mogao da interveniše ukoliko proceni

da kolege iskoračuju van okvira etike. Psihološka praksa na polju ekstremizma je tek u svom začetku. Utoliko psiholozi treba da se uzdrže od davanja definitivnih i nedvosmislenih tvrdnji koje bi javnost pogrešno prihvatila kao „istine”. Umesto toga, etička praksa zahteva otvaranje javnih dijaloga i uvažavanje kritike. Psiholog koji se bavi tematikom ekstremizma može povremeno da bude izložen konfliktnim očekivanjima od strane svojih klijenata sa jedne strane i drugih uključenih institucija sa druge strane. Zato su supervizija i podrška kolega neizostavan temelj njegove profesionalne rezilijentnosti. Posebna pažnja treba da bude posvećena sopstvenoj bezbednosti, zaštiti privatnih podataka, ali takođe i pružanju ovakve zaštite svojim klijentima.

Integritet. Ukoliko kod praktičara postoji posebna osetljivost ili pak neosetljivost za određene kategorije klijenata, on ne bi trebalo da radi sa njima. Ako upućivanje kolegi iz nekog razloga nije opcija, u tom slučaju je jedino rešenje budno monitorisanje rada od strane supervizora kako bi se otklonile moguće pristrasnosti u radu. Kako smo već naglasili, praktičar ne krije svoja uverenja niti principe, a ovo je naročito slučaj po pitanju etičkih principa. U tom smislu ima pravo da iznese svoje mišljenje i da konfrontira sa drugim akterima koji su uključeni u njegov posao ukoliko proceni da njihovi postupci remete etičko obavljanje njegove osnovne delatnosti. Ovde se može raditi o kolegama psiholozima, ali i o drugim profesijama sa kojima sarađuje. Psiholog mora biti upoznat sa kompleksnošću svoje pozicije kada se bavi problematikom ekstremizma, terorizma i nasilnog ekstremizma, budući da realnost zahteva balansiranje između različitih obaveza i dužnosti, uz prepoznavanje potencijalnih posledica načinjenih stručnih izbora i odluka. Primera radi, ovo bi podrazumevalo prećutkivanje određenih podataka kojima raspolaže u razgovoru sa klijentom ukoliko bezbednosni protokol tako nalaže. Podsetimo se kritike čuvenog Milgramovog eksperimenta⁴⁴⁴, koji je pokazao da je i dobro socijalizovana osoba u odgovarajućim uslovima sklona ekstremno nasilnim potezima, posebno ukoliko je podržana i podstaknuta od strane autoriteta kojem veruje. Nakon objavljivanja rezultata studije usledila je velika kritika vezana za dovođenje u zabludu ispitanika, njihovo obmanjivanje, izazivanje ekstremnog stresa, urušavanje samo-poštovanja i poverenja u autoritet kao dugoročna posledica ekperi-

444 Stenli Milgram, *Poslušnost autoritetu*, Nolit, Beograd, 1990.

menta. Sam Milgram je pobio većinu kritika pozivajući se na same ispitanike koji ne ispoljavaju sve navedene tegobe, niti izražavaju zabrinutost zbog učešća u eksperimentu. Jasno je da bi naučna i praktična dobit od eksperimenta bila kompromitovana ukoliko bi okolnosti izvođenja studije bile drugačije. Kada je prikrivanje informacija metodološki ili bezbednosni izbor, etički kompromis nalaže naknadne konsultantske (debrifing) sesije kako bi se sagledale posledice učešća u studiji i ublažile eventualne posledice u vidu neprijatnih osećanja ispitanika.

Istraživačko polje na temu ekstremizma takođe podleže kritici javnosti i stručnih krugova. Naime, udruženo delovanje univerzitetskih istraživačkih centara, ekspertskih foruma i državnih agencija za bezbednost nije dalo definitivan odgovor na pitanje kako prepoznati i sprečiti rizik, odnosno kako identifikovati osobu koja se nalazi u „prekriminalnom prostoru”, periodu koji prethodi terorističkom delovanju. Nije postavljen profil koji bi jednoznačno nudio takav odgovor a da je prošao akademsku recenziju. Ipak, istraživanje dva psihologa, Kristofera Dina i Monike Lojd⁴⁴⁵, upotrebljeno je za formiranje instrumenta na osnovu kojeg se vrši trijaža ekstremista i donose dalje odluke o njihovom tretmanu. Njihovo istraživanje i navodna zloupotreba instrumenta koji su razvili u okviru svog istraživačkog projekta pokrenulo je kritike koje prevazilaze stručnu javnost. U leto 2015. godine britanska vlada propisala je obavezu svim službenicima koji rade u javnom sektoru da radi procene rizika primenjuju u praksi indikatore „radikalizacije” koji se zasnivaju na pokazateljima koje su utvrdili pomenuti psiholozi. Službenici su prošli obuku za primenu i razumevanje vodiča za praksu – Chanel Vulnerability Assessment Framework 2012, koji sadrži 22 faktora procene. Faktori su izvedeni iz instrumenta pod nazivom Vodič za procenu ekstremističkog rizika (ERG22+). Zamisao je da na osnovu njega zaposleni u javnom sektoru budu osposobljeni za prepoznavanje osoba vulnerabilnih po pitanju radikalizacije. Ova inicijativa ima veliki broj spornih mesta. Najpre, teorija i izvedeni zaključci su bez utemeljenja u nauci.

Faktori izvedeni iz studije upotrebljeni su na način koji nije predviđen originalnom studijom, a to je delovanje u prekriminalizaciji. Originalno istraživanje nije uzimalo u obzir politički

445 Monica Lloyd and Chris Dean, *The Development of Structured Guidelines for Assessing Risk in Extremist Offenders*, Journal of Threat Assessment and Management, 2015.

kontekst i njegovo delovanje na rezultate sprovedene studije. Eksterna recenzija nije postojala u procesu konstrukcije instrumenta, niti je Britansko društvo psihologa dalo svoje mišljenje o studiji. Nisu uzimana u obzir mišljenja drugih psihologa u vidu kolegijalne recenzije koja bi doprinela pouzdanosti i validnosti studije. Replike studije sa sličnim rezultatima nisu dostupne, a to je osnovni preduslov za odabir jednog psihometrijskog instrumenta kao konceptualnog okvira za postavljanje državnih preventivnih programa i strategija. Vulnerabilnost pojedinca u pogledu podložnosti radikalizaciji procenjuje se na osnovu prisutnosti sledeća 22 faktora koja doprinose tome da neko bude regrutovan i uključen u terorističke grupe, razvije motiv i nameru da naudi u ime grupe i razvije sposobnosti da svoje namere sprovede u delo. Specifični faktori su podeljeni u navedene tri kategorije koje predstavljaju tri dimenzije procesa radikalizacije prema modelu ERG22+.

Angažovanost: 1. Potreba da se izrazi osećaj nepravde i koriguje situacija 2. Potreba da se suprotstavi pretnji 3. Potreba za identitetom/smislom i doživljajem pripadanja 4. Potreba za statusom 5. Potreba za uzbuđenjem, saborstvom i avanturizmom 6. Potreba za dominacijom i kontrolom 7. Podložnost indoktrinaciji 8. Politička ili moralna motivacija 9. Oportunističke pobude 10. Porodična ili prijateljska podrška prema ekstremističkom delovanju 11. Tranzicioni životni period 12. Grupni uticaj i kontrola 13. Mentalno zdravlje **Namera:** 14. Prekomerna identifikacija sa grupom, njenim ciljevima i ideologijom 15. Upotreba kategorija Mi/Oni 16. Dehumanizacija neprijatelja 17. Stavovi koji podržavaju napad 18. Nasilan pristup u ostvarenju ciljeva 19. Nasilni ciljevi **Mogućnosti** 20. Znanje, veštine i kompetencije 21. Pristup mreži, sredstvima i opremi neophodnoj za terorističko delovanje 22. Kriminalne sklonosti i umeće.

Etičkih i metodoloških zamerki upućenih samoj studiji, a potom i građenju nacionalnog preventivnog programa na temeljima metodološki slabe studije, ima dosta. Prikupljanje podataka obavljeno je naturalistički, a ne testovno. Dakle, do podataka se dolazilo indirektno kroz postojeću dokumentaciju o ispitanicima, a ne putem strukturisanih intervjuua. S druge strane, i odgovori koji su dobijeni direktno kroz razgovor podižu sumnju jer se radi o odgovorima koji su prilagođeni očekivanjima intervjuera od strane zarobljenika koji se nadaju prilici da se nađu na slobodi ukoliko

budu saradivali. Podaci prikupljeni od zatvorenika specifični su u svom kvalitetu utoliko što se osoba nalazi u poziciji deprivirane slobode, bez samostalnog odlučivanja, upravljanja vremenom, bez posedovanja imovine, otrgnuta iz svog prirodnog sociopsihološkog okruženja. U takvoj situaciji mnogi se prepuste patologizaciji, poistovete se sa svojim simptomima, bespogovorno prihvate psihijatrijsko viđenje sebe, čak postaju sposobni da rekonstruišu svoju prošlost kao „tužnu priču” kako bi eventualno ponudili opravdanje za svoje antisocijalno ponašanje. Druga krajnost se takođe sreće u zatvorskim uslovima ispitivanja, a to su takozvani disimulativni profili, odnosno pojedinci koji pokušavaju da prikažu svoje stanje u boljem, zdravijem svetlu, demonstrirajući optimizam i saradljivost iz paničnog straha od doživotne deprivacije slobode od koje nastoje da pobjegnu u „zdravlje”.

Ne postoji način da se testira autentičnost, a time i validnost dobijenih odgovora u takvim uslovima ispitivanja. U samoj koncepciji studije izostavljeni su politički faktori kao relevantni u procesu radikalizacije.

Dakle, fokus je stavljen na samog pojedinca, porodicu i njegovo neposredno okruženje. Od Hofmanovog izveštaja⁴⁴⁶ postalo je jasno da izostavljanje političkog konteksta nije samo metodološka već i etička greška kad su ovakve studije u pitanju. Psiholozi koji zanemaruju uticaj šireg konteksta na rezultate svog istraživanja, u ovom slučaju čak i spoljnu politiku države, ne proizvode novo znanje i uvide, niti doprinose razumevanju kompleksnih fenomena, već tendenciozno potvrđuju očekivanja postavljena od različitih aktera istraživanja. Sami akteri istraživanja, Lojd i Din, naglašavaju da se radi o istraživačkom radu u progresu, te da postoje ograničenja u pouzdanosti validnosti ERG upitnika. Po njihovoj proceni, radi se o kvalitativnoj tehnici koja u primeni zahteva zavidan nivo profesionalnog zaključivanja i iskustva kako bi mogao da se primenjuje učinkovito. Poverenje u ovaj upitnik bazira se na činjenici da je on građen na osnovu „stvarnog pozitivnog” uzorka, odnosno odgovora ispitanika koji su osuđeni za terorističke zločine. Uprkos upozorenju autora, postoje podaci koji ukazuju na to da je u praksi načinjeno čak 93% pogrešnih upućivanja na osnovu ove tehnike.⁴⁴⁷

446 David Hoffman, *Independent Review Report to APA*, Sidley Austin LLP, 2, July, 2015.

447 Rebecca Ratcliffe, *Teachers made one-third of the referrals to PREVENT strategy in 2015*, The Guardian, 12. July, 2016.

Kako se radi o kvalitativnoj meri, u praksi je veoma teško postaviti procenu u slučaju dvosmislenih rezultata. Radi se o slučajevima kad je potrebno proceniti rizik. S obzirom na to da je u pitanju moguće terorističko delovanje, praktičarima koji se nađu u dilemi teže je da se stave na stranu pro-rizika i tvrde da osoba ne zahteva dalju pažnju države. Ovo sve ne znači da je praksa preventivnog delovanja nepotrebna i da proizvodi isključivo štetu, već da je potrebno biti obazriviji i naučno rigorozniji u definisanju faktora na kojima se temelji operacionalizacija rizika. Rana identifikacija indikatora vulnerabilnosti kod adolescenata i njihova izloženost faktorima rizika koji bi mogli da vode tragičnoj završnici svakako jeste bitna informacija za profesionalce odgovorne za njihovu dobrobit: učitelje, pedagoge, vaspitače, lekare, pa i sveštenike. Postoji sasvim dovoljan broj empirijskih dokaza da je prisustvo roditeljske brutalnosti i zlostavljanja, disharmonična i dezorganizovana porodica, sadizam ispoljen prema životinjama i slabijima od sebe, pripadnost uličnim bandama, rana regrutacija u druge problematične grupe, akademske teškoće i problemi adaptacije u školsku sredinu, dostupnost kriminalnih, nasilnih uzora za identifikaciju i otvorene pretnje nasiljem dovoljno alarmantan znak da se radi o adolescentu kojem je potrebno posvetiti posebnu pažnju. S druge strane, lažni pozitivni slučajevi posebno se često sreću u situaciji kada policija donosi brzu odluku o tome ko jeste pretnja. Najčešće se koriste tri standarda procene: raso-fizičke, psihopatološke i socioekonomske karakteristike. Ne treba ni naglašavati problematičnost ovakve procene kao duboko diskriminišuće prakse koja se graniči sa rasizmom i kriminalizacijom čitave jedne zajednice. Njujorška policija je na sledeći način portretisala „posebno ranjive” građane koji bi lako mogli da se upuste u terorističko delovanje: Muslimani, uzrasta od 15 do 35 godina koji žive u patrijarhalnim sredinama u kojima dominiraju muškarci⁴⁴⁸. Kod kvalitativnih studija šest kriterijuma se primenjuje kako bi se procenila vrednost studije i prenosivost podataka 1) teorijska i praktična opravdanost metodoloških izbora 2) sistematičnost i proceduralna disciplina 3) adekvatnost uzorka spram postavljenih ciljeva istraživanja 4) doslednost u tumačenju 5) kontinuirana refleksivnosti i evaluacija 6) prenosivost/opštost rezultata⁴⁴⁹. Krajnji rezultat je zlatni standard u psihološkim

448 NYPD, *Radicalization in the West. The homegrown threat*, New York: NYPD Intelligence Division.

449 Kristina Brajović Car and Marina Hadži Pešić, *Približavanje psihoterapije i antropološkog*

istraživanjima, a to je mogućnost ponovnog izvođenja studije, po istoj proceduri, kako bi se nezavisno evaluirali i potvrdili dobijeni rezultati. Pomenuta studija ne samo da nije obezbedila uslove za ponavljanje po istom postupku već su i po drugim kriterijumima upitne njena naučna zasnovanost i održivost⁴⁵⁰. Uzimajući sve ovo u obzir, ostati pri tvrdnji da je ERG22+ efikasna tehnika u proceni pre-kriminaliteta nije samo etički sporna već otvara vrata za samospunjujuće predviđanje. Kada udružimo sporna etička pitanja sa metodološkim standardima, dobijamo neke nove istraživačke smernice koje bi doprinele širenju znanja i uvida o fenomenu nasilnog ekstremizma. Potrebno je raditi na prilagođavanju istraživačke metodologije različitim socijalnim grupama pod rizikom, kao što su to žene i deca, uz poznavanje ograničenja određenih tehnika u prikupljanju podataka, poput onlajn upitnika naspram intervjua licem u lice. Istraživačka praksa ukazuje na to da je veća saznanja dobit od istraživanja na lokalnim jezicima sa lokalno prilagođenim metodama i tehnikama, uz uvažavanje činjenice da rezultati moraju takođe komunicirati na način koji je relevantan za one koji će ih implementirati u preventivnom delovanju. Takođe, ukazuje se potreba za upotrebom metodoloških inovacija u istraživanju ekstremizma kao što su tehnike analitike zasnovane na procesiranju i analizi spontanog jezika, umesto kodiranog jezika od strane istraživača. Istraživački potencijal se nalazi i u upotrebi geografskih informacionih sistema (GIS) u istraživačke svrhe i u svrhu bihejvioralne analize i predviđanja trendova ponašanja u odnosu na uočeno prostorno kretanje populacije.

istraživanja, 51. Kongres Antropološkog Društva Srbije, knjiga rezimea ISSN 978-86-6265-005-4 str.41, 2012.

450 Monica Lloyd and Chris Dean, *The Development of Structured Guidelines for Assessing Risk in Extremist Offenders*, Journal of Threat Assessment and Management, 2015, p.50.

IV

ISTRAŽIVAČKI OSVRT NA EKSTREMIZAM I NASILJE

Na ovom mestu ćemo izložiti deo sadržaja kvalitativnog istraživanja rađenog u Srbiji tokom 2018. godine od strane autora monografije. Studija slučaja je rađena u sklopu istraživanja faktora rizika za pojavu nasilnog ekstremizma na nacionalnom uzorku, sa prigodnim uzorkovanjem rizičnih grupacija. Između ostalog, u fokusu su bili i desno orijentisani sportski fanatici.

4.1. Psihosocijalni osvrt

Ekstremizam, opšta javnost i ekstremna desnica iz urbanog dela Srbije. U istraživanju citiranom u uvodnom delu ovog poglavlja pomenuta su istraživanja sprovedena u Srbiji od strane Cesida u periodu između 2016. i 2019⁴⁵¹. Kako je, pored anketnog istraživanja, dobar deo prikupljenih podataka i kvalitativne prirode, ovde ćemo se baviti razmatranjem i analizom dobijenog kvalitativnog sadržaja. Učesnici istraživanja su osobe koje neposredno poznaju ili podržavaju „ekstremiste” na način kako su oni obično prepoznati u Srbiji. Zanimljiv podatak je dobiten primenom testa za ispitivanje poremećaja ličnosti u okviru istraživanja. Kada su u pitanju građani koji su imali neposredno iskustvo sa „ekstremizmom”, psihološkim testiranjem dobili smo dublji uvid u profile učesnika. Testiranje je obavljeno primenom MCMI III upitnika⁴⁵² na celokupnom uzorku od njih četrdesetoro odabranih za učešće u studiji prema pomenutom regrutacionom kriterijumu. Zabeležene su psihopatološki indikativne crte kod gotovo svih ženskih ispitanica iz odgovarajućeg uzorka, kao i kod nekolicine muškaraca. Crte koje se sreću kod ženskih ispitanica, pored njihove tolerancije na ekstremističko ponašanje, jesu narcizam, histrioničnost (preteran afektivni izraz) uz antisocijalne

451 *Survey of the drivers of youth radicalism and extremism in Serbia*, The Center for Free Elections and Democracy (CeSID), Belgrade, November, 2016. Preuzeto sa: https://www.rs.undp.org/content/dam/serbia/Publications%20and%20reports/English/Resilience/UNDP_SRB_Drivers_of_Youth_Radicalism_ENG.pdf

452 Robert J. Craig, *New Directions in Interpreting the Millon Clinical Multiaxial Inventory-III (MCMI-III)* John Wiley and Sons Inc, New York, 2005.

odlike ili, s druge strane, zavisničko ponašanje. Kod muškaraca iz uzorka ne sreće se ovaj profil kao tipičan. Kod muškaraca uviđamo impulsivnost, mazohizam, zloupotrebu psihoaktivnih supstanci i antisocijalno ponašanje, ali sa manje značajnim rezultatima u smislu indikacija za psihopatologiju. Na osnovu analize sadržaja odgovora ustanovljeno je da su pojave koje predstavljaju rizik na lokalnom nivou, u tome što iskaču od uobičajenog ponašanja, ekstremno desničarska ideologija i prateća politička inicijativa, kao i huligani okupljeni oko sporta, bliskih uverenja i stavova sa ekstremnom desnicom. Uglavnom se radi o navijačkim grupama ili o kriminalizovanim pojedincima koji predstavljaju bezbednosnu pretnju. Ispitanici sportsko navijanje vide kao „klanicu” i kategorišu ga kao ekstremnu pojavu. Prvim ekstremistima smatraju huligane koji prave nered neplanski, bez poruke, kao cilj za sebe. Za takve osobe smatra se da nisu primarno vezane za sport i navijače. Sa druge strane, kroz smeh se navodi da se na utakmicu ide da se „pobije, popije i ubije”. Veruju da je nasilje odgovor na pretnju nasiljem, a ideja o postojanju snažne vojske, vojne obaveze i obučavanje građana da koriste oružje im uliva poverenje. Ispitanici ističu da za neke stvari ne treba imati razumevanja, čak se i neprimereno ponašanje male dece, po njihovom shvatanju, treba iskoreniti ranim fizičkim kažnjavanjem, ukoliko je to moguće. U vaspitnom smislu smatraju da je nasilje prihvatljivo i adekvatno ako je neophodno kao odgovor na nedolično i delinkventno ponašanje. Navode da su i njih nastavnici i roditelji tukli i da je to jedan vid vaspitanja koji se, nažalost, povlači iz upotrebe, čak i ograničava roditelje u obavljanju njihove uloge. Generalno, grupa izveštava o spoljašnjem lokusu kontrole, što bi značilo da veruje kako drugi upravljaju njihovim životima. Sloboda koja se gubi još u detinjstvu odgovorna je za sve njihove probleme, kako tvrdi veliki broj ispitanika. „Iako život jeste namešten, barem nisu sve utakmice nameštene.” Imali su potrebu da po pitanju ekstremizma zaključe razgovor akcentujući veliku ulogu medija, posebno rijaliti programa u svim negativnim pojavama o kojima se raspravljalo.

Desni ekstremizam. Nešto drugačija slika po pitanju percepcije ekstremizma dobija se u razgovoru sa ispitanicima koji se uklapaju u profil ideološke desnice. Napomenućemo, perspektiva je samo neznatno različita od stavova opšte javnosti koja se neposredno susrela sa ekstremizmom. Na pitanje kakvo je njihovo

trenutno viđenje stanja u društvu ispitanici su se jednoglasno izjasnili da je društvo pred velikim izazovom, naša država, ali i svet uopšte. Ovaj izazov predstavlja migrantska kriza, pri čemu su svi isticali kao najveći problem neselektivno propuštanje migranata. Potezalo se pitanje motiva koji ti ljudi imaju za dolazak u Evropu, „treba razdvojiti one koji samo beže od rata od onih koji žele da se provuku”. Nadalje, ispitanici su kao problem navodili to da je prosečna starost migranata koji ulaze u Evropu ispod 30 godina, što znači da će verovatno imati decu i da će ta deca onda postati evropski građani, kao i da su to „mahom muškarci koji su vojno sposobni”. Ovi problemi, kako navode, nisu samo problemi Evrope, već i naši, jer se nalazimo na beloj Šengen listi, ali „dok se ne desi problem, niko ništa ne preduzima”. Migrantska kriza, navodi jedan ispitanik, spada pod suvereničko pitanje, jer je rast desnice podstaknut upravo zbog toga u mnogim državama. Drugi ispitanik se na to nadovezao dajući primer predsednika Trampa, govoreći da je njegovoj pobedi umnogome doprinela politika koju je vodio „protiv Meksikanaca”. Na sličan način, pretnja od islamizacije je nešto sa čime se naša država, a i Evropa, moraju suočiti, po mogućstvu pre nego što bude prekasno, i pre nego što izbije neki rat, još krvaviji nego 1992. godine. „Ne sumnjam da bismo iz rata izašli kao pobednici, ako hipotetički dođe do sukoba, ali treba da uradimo sve što je u našoj moći da to sprečimo,“ izjavio je jedan ispitanik desničarskog opredeljenja. Na pitanje za šta se danas treba boriti ispitanici su opet jednoglasno pokrenuli pitanje nezavisnosti Kosova. Po njihovom homogenom mišljenju, promovisanje nezavisnosti Kosova je neustavno i generalno imaju negativan stav prema odustajanju od borbe za Kosovo. Jedan ispitanik je apelovao na generalnu neupoznatost naroda, a najviše omladine, sa našom istorijom i prošlošću, dok je ispitanica pomenula pretnju „kulturne medijske okupacije, pre svega u vidu mnogobrojnih rijaliti emisija koje bi trebalo ukinuti”.

4.2. Sportom do ekstrema – fenomenološki osvrt

Studija slučaja jednog sportskog kluba (ekstremizam i sportsko navijanje)

Bivši ekstremni navijač, sada isključivo rekreativno aktivan na tribinama, u tridesetim godinama života, oženjen, otac dvoje dece školskog uzrasta (osnovna škola). Radi nekoliko poslova u smenama, jedan od njih je bio i za jednu veliku državnu instituciju, mada ne više. O poslu govori malo, sem da je dezorijentisan zbog rada u smenama. Studirao fakultet društvenog usmerenja. Obučen u farmerke, vijetnamku sa srpskim grbom i majicu sa oznakama mirovne misije jedne bliskoistočne zemlje. Sa flašom piva u ruci tokom celog razgovora. Sa navijanjem je krenuo nakon upisa fakulteta (od 19. godine). Pre toga je otišao nekoliko puta sa ocem na utakmice, ali ga sport nije posebno interesovao, niti se njime aktivno bavio. S dolaskom u Beograd kreće da navija strastveno za svoj klub. Sebe smatra atipičnim navijačem jer trenutno ne pripada nijednoj navijačkoj grupi. Ranije je bio aktivno uključen. Isključivo ide na severne tribine „jer se tamo navija”, a ne samo „prati utakmica”. Kod navijanja voli: pirotehniku, baklje, koreografiju, navijačke pesme, barjak, poruke koje ističu na velikom platnu, jednom rečju, snažnu energiju koja je neophodna, po njegovom shvatanju, za pravu podršku kluba. Smatra da navijačka grupa mora da ima oštrinu da može da se pobuni protiv nepravdnog suđenja, neregularnosti u radu uprave i sportskih saveza, kao i po pitanju politike. Od navijača je, prema njegovom mišljenju, došla neophodna podrška u revoluciji 5. 10. 2000. i podrška promenama nakon toga. Za sebe tvrdi da je anarhista i veruje da je društvu potrebna grupa onih koji su spremni na „ekstremne uslove i situacije”, a to su navijači. Naročito zbog toga što više ne postoji obavezno služenje vojske. U nju gubi poverenje, ali ne i u navijače kao „civilnu vojsku”. Pored toga što se izjašnjava kao anarhista, smatra i da je patriota. Anarhizam dovodi u vezu sa subverzivnim političkim delovanjem i većim poverenjem u opoziciju nego u vlast, ali istovremeno se izjašnjava i kao patriota, jer je podrška državi i naciji, prema njegovom shvatanju, nešto što se podrazumeva, isto kao što podržava svoj klub i kada gubi. Dok govori o tome šta su sve dobre strane navijačkih grupa svog kluba, ne propušta priliku

da istakne slabosti navijačkih grupa drugih klubova. Više se bave unutrašnjim konfliktima i prevlasti u kriminalnim radnjama kojima se finansiraju. Ne veliča ni navijače svog kluba po tom pitanju. Smatra da je sada novac, više nego ikada pre, glavni motiv da se pristupi navijačkim gupama. Taj novac delom dolazi od klubova i njihovih sponzora, a delom i od samofinansiranja „trgovinom drogom i poslovima obezbeđenja”. Kaže da može da razume i takve „navijače” jer i sam nije imun na novac, kako kaže, dokle god su posvećeni klubu. Međutim, u praksi se dešava da oni koji su tu primarno zbog novca nemaju „čvrstinu, oštrinu, niti su pouzdani u kritičnim situacijama”. Kad izbije tuča, kad ih uhapsi policija ili kad je potrebno da se založi za neki stav ili kritiku. O navijačkim grupama ne govori ni pozitivno ni negativno. Veruje u disciplinu koja dolazi od autoriteta (Vođe) i smatra da navijači moraju da budu disciplinovani i poštuju pravila. Ne zamera vođama navijača primenu sile radi discipline. Ima dosta poverenja u hijerarhiju, često navodi vojsku kao primer organizacije koja ima najviše smisla. Ne odobrava nasilje nad onima koji ga nisu „zaslužili”. Dakle, pored odsustva saosećanja prema deci romskog porekla koja prose, ne saoseća ni sa drugim manjinskim grupama (npr. LGBT). Kaže da se zatekao na prvoj Paradi ponosa, ali da nije učestvovao u fizičkom obračunu, mada ne osuđuje one koji jesu.

Smatra da postoje situacije kada je opravdano primeniti silu ukoliko se time šalje određena poruka koju ne možeš drugačije saopštiti. Ne odobrava neselektivno nasilje, ali je ono sastavni deo sporta, barem onog dela sporta kojem on pripada, a to su vatreni navijači. Navijači koji upadaju u tuču sa svakim bez povoda ili koji dođu na utakmicu nepripremljeni, ne znaju pesme ili šta treba da rade tokom koreografije zaslužuju da budu kažnjeni i odstranjeni iz navijačkih grupa. Kaže da grupe tako i postavljaju i odstranjuju problematične, odnosno one koji ne prihvataju pravila. Alkohol i droga, po njegovom mišljenju, idu uz navijanje. Rakija, pivo, marihuana, pa i kokain. Ne odobrava upotrebu sintetičkih droga na utakmicama. Za sebe tvrdi da je iz dobre porodice, bio je vukovac tokom školovanja. U tinejdžerskim godinama gubi bliskog rođaka zbog droge, jer je bio heroinski zavisnik. Kaže da mu je praktično „umirao na rukama” od AIDS-a, kao posledice narkomanije. Sličnu potresnu priču o ličnom gubitku u razvojno osetljivim godinama nalazimo u biografiji još jednog od vođa urbanih navijačkih grupa,

koju ćemo samo u grubim crtama navesti. Takođe se radi o gubitku bliske osobe zbog posledica narkomanije. Dobri porodični odnosi, bezbrižno odrastanje, sve do suočavanja sa narkomanijom unutar porodice. U pubertetu se škola zanemaruje (prelazak na vanredni režim školovanja), a potom se strastveno pristupa navijačkim grupama i gradi samoafirmacija unutar njih. U ovom drugom slučaju, za razliku od prvog, imamo i faktor inicijacije od strane oca, strastvenog navijača.

Na kliničkom testu ličnosti kod našeg primarnog ispitanika iz redova strastvenih navijača sa kojim je vođen dubinski intervju pojavljuje se granični rezultat za dva poremećaja ličnosti. Jedan se odnosi na zloupotrebu alkohola, drugi na antisocijalne crte ličnosti. Da bi uspeo u životnoj trci, moraš biti „čvrst“. Ovaj profil ličnosti svoju „asertivnost“ opravdava time što naglašava hostilno i eksploativno ponašanje drugih. Ovakve osobe su impulsivne u stresnim situacijama, odnosno u svom odgovoru na životne izazove. Osobe ovakvog psihološkog profila drugi ljudi opažaju kao agresivne i donekle zastrašujuće. Sklone su prepirci, pa i otvorenoj svađi, ljutnji i osvetoljubivosti. Ovakav profil ličnosti je čest kod zavisnika od droga i povezan je sa teškoćama u počinovanju pravilima i apstinenciji. Imaju čvrst sistem verovanja i vrednosti izgrađen oko toga šta za njih znači „Biti pobednik“, odakle crpe motivaciju. Teško je prići im drugačije, osim isključivo kroz model uspeha koji favorizuju.

4.3. Umesto zaključka - put prevencije

Poslednjih godina svetski politički poredak značajno se pomera udesno i svet počinju da obeležavaju različiti oblici nasilnog ekstremizma, radikalizma i terorizma. Bez obzira na to da li se u pozadini ovih pojava kriju religijski, etnički ili politički razlozi, činjenica je da ideologije ovih ekstremističkih grupa veličaju sebe, a protive se demokratskim i liberalnim vrednostima tolerancije, multikulturalnosti i inkluzivnosti. Glavna strategija u prevenciji radikalizacije i nastanka nasilnog ekstremizma jeste razumevanje uzročnika njihovog nastanka, to jest pokretača radikalnog i ekstremističkog ponašanja.

Saznanje o značajnoj ulozi narativa, odnosno o njihovoj zloupotrebi u propagandističke svrhe od strane terorističkih orga-

nizacija radi osnaživanja radikalizma, ujedno predstavlja polaznu tačku u definisanju mera prevencije⁴⁵³. Socijalnopsihološka istraživanja sugerišu da narativi utiču istovremeno na stavove, kao i na ponašanje, i to na više načina⁴⁵⁴. Komunikološki aspekti uticaja su kredibilitet izvora, ponavljanje poruke, individualne razlike kod recipijenata, podsticanje disonance, odnosno „mentalnog nesklada i nelagode” i apelovanje na inicijalne, bazične stavove primaoca poruke oko kojih je organizovan doživljaj identiteta. Preventivne mere uglavnom obuhvataju njihovu dekonstrukciju i propagiranje alternativnih narativa. Tako Brigs i Fiv prepoznaju tri vrste odgovora na ovakve narative: alternativne narative, zatim različite oblike vladinih strateških komunikacija i kontranarative⁴⁵⁵. Dok se alternativni narativi zasnivaju na promociji pozitivnih priča o društvenim vrednostima kao što su otvorenost i tolerancija, odnosno na podizanju svesti o pozitivnim vladinim inicijativama, na čemu su zasnovane intervencije vlade, kontranarativi su konceptualno različiti. Oni ciljaju na to da diskredituju, demistifikuju i dekonstruišu poruke nasilnog ekstremizma, predstavljajući alternativne društvene konstrukcije od onih koje izvori propagande predstavljaju.

Uloga kontranarativa jeste navođenje pojedinaca da svoje odluke donose na racionalnoj osnovi, uz prethodno razmatranje valjanosti određenih argumenata, mržnje ili opravdanosti nasilnih akcija. U praksi, kontranarativi se koriste za diskreditaciju netačnih istorijskih narativa i vesti. Nakon napada 9. 11. u SAD su primenjivani kontranarativi ciljano kako bi se promenili (u to vreme dominantni) stavovi o tome na koji način se tretiraju muslimani kao zajednica u SAD. Ova kampanja je uključivala emitovanje pet mini-dokumentarnih filmova u onim zemljama u kojima je stanovništvo većinski muslimanske veroispovesti. Filmovi portretišu srećan život američkih muslimana, koji bezbedno i slobodno žive i rade u SAD bez straha od osude ili pretnje zatvorom.

453 Sarah L. Carthy, Colm B. Doody, Denis O' Hora, Kiran M. Sarma, *Protocol: Counter-narratives for the prevention of violent radicalisation: A systematic review of targeted intervention*, Campbell Collaboration, 2018.

454 Max Taylor and John Horgan, A conceptual framework for addressing psychological process in the development of the terrorist, *Terrorism and Political Violence* 18 (4), 585-601.

455 Rachel Briggs and Sebastian Feve, *Review of programs to counter narratives of violent extremism: What works and what are the implications for government?*, Institute for Strategic Dialogue, 2013.

„Proces nasilne radikalizacije pojedinca” označava prelazak iz fokusiranog stanja nesigurnosti u uže, nedvosmisleno stanje jasnoće.⁴⁵⁶ Na ovakav način sagledana radikalizacija omogućava formiranje specifičnih, ciljanih mera prevencije u fazama. Takvi oblici intervencije okrenuti su ka preusmeravanju pojedinca u pravcu nenasilja.

Vešto strukturisan diskurs koji opravdava nasilje ima presudnu ulogu u fazi radikalizacije, ali i u fazi ekstremističkog delovanja. U prvom koraku diskurs u kojem se referira na nasilje kao na logičan sled događaja u borbi za visokovrednovane ciljeve generiše uverenja i osećanja koja mogu da posluže pojedincu kao pravi motivi u primeni fizičkog nasilja. U drugom koraku, kad je nasilje već nastupilo, isti taj diskurs i narativ obezbeđuju opravdanja koja olakšavaju osobi da svoje ekstremističko delovanje prihvati kao kongruentno sa sopstvenim uverenjima i osećanjima. U ovom koraku dolazi do „moralnog dezangažovanja”, o kojem je već bilo reči⁴⁵⁷, pod uticajem psihološkog fenomena da se „misli u skladu sa ponašanjem”, a ne obrnuto. Dakle, dejstvo interne samoosude i samoregulative izostaje zato što su aktivirani mehanizmi dehumanizacije, difuzije odgovornosti, vrednosnih opravdavanja i preusmeravanja krivice na druge. Jednom kada se granica morala pređe više nema povratka i jedino utočište i podrška postaje ekstremistička grupacija, čime se neutrališe strah koji nosi rizik od socijalnog odbacivanja. Na ovom nivou uključenosti u ekstremizam ne može se više računati na psihološke barijere, već se jedino preventivno delovanje može naći u pojačavanju konkretnih ograničavajućih faktora, poput straha od posledica, strogih kazni i zatvora.

Teško je osporiti da je prevencija najefikasniji način za borbu protiv radikalizma koji vodi ka nasilnom ekstremizmu. Međutim, prevenciju treba shvatiti u širem smislu – ne samo kao strah od kazne u slučaju kršenja zakona, što predstavlja generalne mere prevencije, već i u smislu uklanjanja samih uzroka nastanka. Prevencija treba da podrazumeva sveobuhvatni pristup, odnosno

456 John Horgan, *From profiles to pathways and roots to routes: Perspectives from psychology on radicalization into terrorism*, The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 618 (1), 2008, pp. 80-94.

457 Albert Bandura, *The Role of Selective Moral Disengagement in Terrorism and Counterterrorism*. In F.M. Moggahadam and A. J. Marsella (Eds.) *Understanding Terrorism: Psychological Roots, Consequences and Interventions* (pp. 121-150) Washington, DC: American Psychological Association Press.

kombinaciju spoljašnjih i unutrašnjih faktora. Spoljašnji faktori uključuju geopolitička kretanja, demografske promene, ekonomske pritiske ili klimatke promene, migracije, uticaj rastućih socijalnih nemira, digitalnu revoluciju, dok unutrašnji obuhvataju nemoć i nepoverenje u odnosu na mirno rešavanje sporova, teškoće prihvatanja različitosti, iskustva straha i zloupotrebe od strane institucija u društvu koje imaju monopol nad fizičkom prinudom, subjektivnu procenu nemogućnosti da se pojedinac iskaže, bude saslušan ili uključen, osećanje poniženosti, nedostatka poštovanja ili priznanja, osećanja razočaranosti u državu i njihovu volju da odgovore na zahtev za obrazovanjem, radom i zapošljavanjem uz prateće iskustvo koje podrazumeva nedostatak svrhe, stabilnog identiteta, pripadnosti, kulturnog prihvatanja i značaja.

Jedan okvir prevencije koji može biti efikasan polazi od koncepta „deradikalizacije”, odnosno preokretanja procesa koji je doveo do radikalizacije⁴⁵⁸. Možemo govoriti o ključnim tačkama deradikalizacije:

Obnavljanje motivacione ravnoteže. Dokazi govore o tome da je moguće udaljiti ljude od radikalnih struja ukoliko otkrijemo izvor njihovog emocionalnog disbalansa. Ljudi koji su napustili ekstremičke pokrete govore o tome da su tokom boravka u pokretu uvideli da su propustili mnoge aspekte života, koje je pokret činio nedodirljivim.

Ideološka razočaranost. Ekstremisti kao najčešći razlog napuštanja svojih pokreta navode razočaranost ideološkim narativom, odnosno ideološkim razlozima za nasilje. Sukob između vrednosti pokreta i opšteprihvaćenih vrednosti postaje glavna tačka sukoba u samoj ličnosti.

Alternativni putevi za pronalaženje smisla. Različiti oblici rehabilitacije u centrima (kao što su psihološko savetovanje ili verska praksa) pokazali su se kao veoma efikasni u reintegraciji bivših ekstremista. Rehabilitacioni programi su koncipirani tako da nude redukciju određenih deficita ili su usmereni na usavršavanje veština koje će kasnije omogućiti normalno funkcionisanje ovih pojedinaca u društvu.

458 Arie Kruglanski, David Webber, Jasko Katarzyna, Marina Chernikova and Erica Molinario. *The Making of Violent Extremists*, Review of General Psychology, Vol. 22. No. 1 pp.114-116. American Psychological Association.

Alternativne mreže. Strategija jačanja veza sa širim socijalnim mrežama i prekidanje veza sa pokretom takođe predstavlja jednu etapu procesa deradikalizacije. Ova strategija ne podrazumeva samo prekidanje postojećih veza sa radikalnim pokretom već i uništavanje svake šanse da se uopšte i stupi u kontakt sa ovakvim pokretima prvi put.

Ovakve preventivne mere lakše je sprovesti ukoliko postoji unapred definisana ciljna grupa kojoj su one prvenstveno upućene i njih je uglavnom najbolje sprovoditi kod takozvanih zarobljenika u različitim centrima ili zatvorima. Sa druge strane, preventivne mere pokazuju najbolje rezultate ukoliko su usmerene ka široj populaciji, ali ih je tada teško implementirati. Polazna tačka mora biti identifikacija dela populacije kojoj preti najveći rizik, a to su, svakako, ljudi koji se osećaju beznačajno, zanemareno, ugroženo, obezvređeno i pored toga imaju tendenciju ostvarivanja svojih ciljeva nasilnim sredstvima, reagujući hostilnošću na frustraciju i stres. U slučaju postojećih političkih dešavanja ove mere se najčešće mogu odnositi na migrante i izbeglice, kao i na mlade koji se osećaju nesigurno u vezi sa svojom budućnošću i na pripadnike grupa kojima preti marginalizacija. Različite grupe se mogu osećati izostavljeno i marginalizovano iz različitih razloga, pa se prilikom definisanja ovakvih programa mora imati u vidu da oni uvažavaju sve različitosti, kako grupa, tako i izvor njihovog nezadovoljstva. Širenje obrazovnih programa i stručnog usavršavanja kao metod prevencije može biti efikasan kod siromašnih grupa, ali je manje primenljivo na dobrostojeće pojedince koji traže posebnu slavu, upravo onu koja se kroz herojstvo i mučeništvo može pružiti.

Da zaključimo, podsticanjem složenog procesuiranja informacija i negovanjem kognitivne kompleksnosti u edukaciji, informisanju i javnom dijalogu, ujedno se podržavaju i razvijaju veštine kritičkog mišljenja. Uz kognitivnu kompleksnost i složeno procesuiranje informacija raste i verovatnoća da će se uvažiti više strana istog narativa, što umanjuje efikasnost simplifikovanog, singularnog narativa, a time se ograničava i njegova razorna moć koju ima u regrutaciji i motivisanju nasilnog ekstremizma.

LITERATURA:

1. Adler Alfred, *Social interest*. New York: Putnam, 1939.
2. Alizadeh Meysam, Weber Ingmar, Cioffi-Revilla Claudio, Fortunato Santo, Macy Michael, *Psychological and Personality Profiles of Political Extremists*, retrieved from: <https://arxiv.org/abs/1704.00119v1>
3. Allen R. James & Allen Ann Barbara, *Violence: Early Childhood, Family and Context*. Transactional Analysis Journal, Vol.30. No. 2. pp. 111-123.2000.
4. Bandura Albert, *Social Learning Theory*, Prentice Hall, 1977.
5. Bandura Albert, *The role of Selective Moral Disengagement in Terrorism and Counterterrorism*. In F.M. Moghahadam and A. J. Marsella (Eds.) *Understanding Terrorism: Psychological Roots, Consequences and Interventions* (pp. 121-150), Washington, DC: American Psychological Association Press.
6. Benson L. Peter, Leffert Nancy, Scales C. Peter & Blyth A. Dale and Adolescents, *Applied Developmental Science, Beyond the "Village" Rhetoric: Creating Healthy Communities for Children* 16:1, 3-23, 2012, DOI: 10.1080/10888691.2012.642771
7. Berne Eric, *Classification of positions*. Transactional Analysis Bulletin, 1 (3), 23, 1962.
8. Brajović Car Kristina and Hadži Pešić Marina. *Približavanje psihoterapije i antropološkog istraživanja*, 51. Kongres Antropološkog društva Srbije, knjiga rezimea, ISSN 978-86-6265-005-4, str. 41, 2012.
9. Brajović Car Kristina i Hadži Pešić Marina. *Preventivna uloga medija u suzbijanju seksualno rizičnog ponašanja – potencijali i rizici, Ljubav, seks, mladi*. Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu, str. 67-76, 2011.
10. Brajović Car Kristina i Klačar Bojan, *Representation of Gender Minority Groups in Media: Serbia, Montenegro and Macedonia*. Book of Articles from the Conference, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2015.

11. Brajović Car Kristina, Hadzi Pešić Marina, Oana Panescu, *Differences in implicit conceptualization and attribution of the preschooler aggressiveness in relation to gender, education and subjectiveness of the parent*. Procedia- Social and Behavioral Science, 127, pp. 164-168. 2014. www.sciencedirect.com
12. Brajović Car Kristina, Mešković Daniel and Aleksić Mina, *Presentation of Different Theory Framework and Methodology Approaches in the Research of Influence of Violence in Media onto Individuals; 7th Conference Days of Applied Psychology*, Faculty of Philosophy, Niš, 2011.
13. Briggs Rachel and Feve Sebastian. *Review of programs to counter narratives of violent extremism: What works and what are the implications for government?* Institute for Strategic Dialogue, 2013.
14. Bushman J. Brad and Huesmann L. Rowel, *Short-term and long-term effects of violent media on aggression in children and adults*, Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine, 160, 348-352, 2006.
15. Buss H. Arnold, *The Psychology of Agression*, New York, Wiley, 1961.
16. Butler Judith, *Precarious life: The powers of mourning and violence*. New York, NY: Verso Press, 2006. (Original work published 2004.)
17. Campos P. Leonard, *Cultural Scripting for Forever War*, Transactional Analysis Journal, 45 (4), pp. 276-288, 2015.
18. Carthy L. Sarah, Doody B. Colm, O'Hora Denis, Sarma M. Kiran. *Protocol: Counter-narratives for the prevention of violent radicalisation: A systematic review of targeted intervention*. Campbell Collaboration, 2018.
19. Chomsky Noam, *The Fateful Triangle: The United States, Israel and the Palestinians*, New York, NY: South End Press.
20. Craig J. Robert, *New Directions in Interpreting the Millon Clinical Multiaxial Inventory- III (MCMI-III)*, John Wiley and Sons Inc, New York, 2005.

21. Dagaard-Nielsen Anja, *Studying violent radicalization in Europe. Part II. The potential contribution of socio-psychological and psychological approaches*, DIIS Working Paper, Copenhagen: Danish Institute for International Studies, 2008.
22. Darwin Charls, *The expression of emotions in man and animals*. London, John Murray, 1872.
23. Duntley D. Joshua, *Homicidal ideation (Doctoral dissertation)*. University of Texas, Austin, TX. 2005. Retrived from: <http://www.lib.utexas.edu/etd/d/2005duntleyj48072/duntleyj48072.pdf>
24. *Ethical guedlines for applied psychological practice in the fiel of extremism, violent extremism and terrorism*, The British Psychological Society, Division of Forensic Psychology, September, 2018.
25. *Ethical guedlines for applied psychological practice in the fiel of extremism, violent extremism and terrorism*, The British Psychological Society, Division of Forensic Psychology, p. 19, September, 2018. Preuzeto sa: <https://www.bps.org.uk/sites/bps.org.uk/files/Policy/Policy%20-%20Files/Ethical%20guidelines%20for%20applied%20psychological%20practice%20in%20the%20field%20of%20extremism%2C%20violent%20extremism%20and%20terrorism%20%28Updated%20Dec%202018%29.pdf>
26. European Commission Expert Group, *Radicalisation Processes leading to acts of terrorism*. Brussels: European Comission, 2008.
27. *Extremism (n.d.) u Oksford rečniku*. Preuzeto sa: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/online>
28. Ferracuti Franco, *Ideology and repentance: Terrorism in Italy*. In W Reich (Eds.) *Origins of terrorism. Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Washington: Woodrow Wilson Center Press, 1998.
29. Freud Sigmund, *Beyond the Pleasure Principle*. New York: Norton, 1920/1970.
30. Freud Sigmund, *Civilisationand and its Discontents*, W.W Norton, New York, p. 140, 1961.

31. From Erih, *Anatomija ljudske destruktivnosti 1 i 2*, Beograd: Nolit, 1989.
32. Gergen K.J., *The social constructionist movement in modern psychology*. *American Psychologist*, 40(3), 266-275, 1985. <https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F0003-066X.40.3.266>
33. Greenberg Jeff, Pyszczynski Tomas and Solomon Sheldon, *The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory*, In *Public self and private self*, Edited by Roy F. Baumeister, pp. 189-212. New York: Springer, 1986.
34. Group for the advancement of Psychiatry: *Committee on Preventive Psychiatry. Violent behaviour from a psychiatric perspective*, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38, pp. 235-241, 1999.
35. Hafez M. Mohammed and Mullins Creighton, *The radicalization puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to homegrown extremism*, *Studies in Conflict and Terrorism*, 38, pp. 958-975, 2015.
36. Hanna, Hyams, Shame: *The enemy within*. *Transactional Analysis Journal*. 24, 255-264, 1994.
37. Hare Robert, *The Hare psychopathy checklist- revised Manual*, Toronto: Multi Health System, 1991.
38. Herbert E. Thomas, *The Shame Response to Rejection*, Sewickley, PA: Albanel, 1997.
39. Hoffman David, *Independent Review Report to APA*, Sidley Austin LLP, 2, July, 2015.
40. Homeland Security Institute, *Radicalisation: an overview and annotated biography of open- source literature: Final report*. Arlington: Homeland Security Institute, 2006.
41. Horgan John, *From Profiles to pathways and roots to routes: Perspectives from psychology on radicalization intoterrorism*, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 618 (1), pp. 80-94, 2008.

42. https://www.ted.com/talks/chimamanda_adichie_the_danger_of_a_single_story
43. Humberto Trujilo, Juan Ramirez and Ferran Alonso, *Idicous de Persuasion coercitiva en al adoctrinamiento de trerroristas yihadistas: hacia la radicalization violenta*, Universitas Psychologica, 2009.
44. James Gilligan, *Violence: Reflections on our deadlisset epidemic*. London: Jessica Kingley, 1999.
45. Jasko Katarzyna, LaFree Gary and Kruglaski Arie, *Quest for signficance and violent extremism. The case of domestic radicalization*, Political Psychology, 38. pp. 815-831, 2016.
46. Jasper Karl, *Opšta psihologija*, Prosveta, Savremena administracija, Beograd. 1978.
47. Karpman Stiven, *Fairy tales and script drama analysis*. Transactional Analysis Bulletin, 7 (26), 29-43, 1968.
48. Katyn Horowitz, Stevan Weine and James Jekel, *PTSD symptoms in urban adolescent girls: Compound community trauma*, Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 34, pp. 1353-1361, 1995.
49. Kemp Janet and Robert M. Bossarte, *Suicide Data Report*, Washington DC: U.S. Department of Veteran Affairs, 2012.
50. Kron Lepasava, *Life Script and Psychology of Homicide*, Transactional Analysis: theory, practice, reasearch, edited by Kristina Brajović Car, Faculty of Media and Communication, Belgrade, pp. 59-73, 2019.
51. Kron Lepasava, *Life Script and the Psychology of Homicide*, Transactional Analysis: theory, practice, reasearch, edited by Kristina Brajović Car, Faculty of Media and Communication, Belgrade, pp. 59-73, 2019.
52. Kruglanski Arie, Webber David, Katarzyina Jasko, Chernikova Marina and Molinario Erica, *The Making of Violent Extremists*, *Review og General Psychology*, Vol. 22. No. 1 pp. 107-120. American Psychological Association .

53. Kruglaski Arie, Webber David, Katarzyna Jasko, Chernikova Marina and Molinario Erica, *The Making of Violent Extremists*, *Review of General Psychology*, Vol. 22. No. 1 pp. 114-116, American Psychological Association.
54. Landau F. Simha, *Trends in violence and aggression: A cross-cultural view*, *International Journal of Comparative Sociology*. 24, pp. 133-158, 1984.
55. Lawrence Kohlberg, *Stage and sequence: The developmental approach to socialization*, In D.A. Goslin (Ed.) *Handbook of socialization: Theory and research*. pp. 240-260. Chicago: Rand McNally, 1969.
56. Lloyd Monica and Dean Chris, *The Development of Structured Guidelines for Assessing Risk in Extremist Offenders*, *Journal of Threat Assessment and Management*, 2015.
57. Lloyd Monica and Dean Chris, *The Development of Structured Guidelines for Assessing Risk in Extremist Offenders*, *Journal of Threat Assessment and Management*, p. 50, 2015.
58. Maslov Abraham, *O životnim vrednostima*, Žarko Albulj, Beograd, 2001.
59. Matsumoto David, Sung Hwang Hyi and Frank G. Mark, *The role of emotion on predicting violence*, *FBI Law Enforcement Bulletin*, January, 2012.
60. McCauley Clark and Moskalenko Sophia, *Measuring Political Mobilization: The Distinction Between Activism and Radicalism*, *Terrorism and Political Violence*, 2009.
61. McCauley Clark and Moskalenko Sophia, *Friction. How Radicalization Happens to Them and Us*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
62. Milgram Stenli, *Poslušnost autoritetu*, Nolit, Beograd, 1990.
63. Mothersole Geoff, *Some Thoughts on Assessing Violent Potential. Transactional Analysis*. *Journal*, Vol. 30. No 2. pp. 132-138, April, 2000.
64. Naomi I. Eisenberger, Matthew D. Lieberman and Kipling D. Williams. *Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion*. *Science*, 302. 209-292, 2003.

65. NYPD, *Radicalization in the West*, The homegrown Threat, New York: NYPD Intelligence Division.
66. O'Reilly-Knapp Marye and Erskine G. Richard, *The script system: An unconscious organization of experience*, In R. G. Erskine (Ed.), *Life scripts. A transactional analysis of unconscious relational patterns* (pp. 291-308). London, England: Karnac Books, 2010.
67. Olport Gordon, *Priroda predrasuda*, Addison-Wesley Publishing Company, 1954.
68. *Outcome of the World Humanitarian Summit*, United Nation General Assembly, 23. August, 2016. Preuzeto sa: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/A-71-353%20-%20SG%20Report%20on%20the%20Outcome%20of%20the%20WHS.pdf>
69. Park L. Crystal, *Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events*, *Psychological Bulletin* 136, pp. 257-301, 2010.
70. Patterson R. Gerald, *Coercive family practices*, Eugene, OR: Castalia, 1982.
71. Pijaže Žan, *Epistemologija nauka o čoveku*, Nolit, Beograd, 1979.
72. Pisiou Daniela, *Islamist Radicalisation in Europe. An Occupational change process*. London: Routledge, 2012.
73. Pretus Clara, Hamid Nafees, Sheikh Hammad, Ginges Jeremy, Tobena Adolf, Davis Richard, Vilarroya Oscar and Atran Scott, *Neural and Behavioral Correlates of Sacred Values and Vulnerability to Violent Extremism*, *Frontiers in Psychology*, Volume 9, Article 2462, December, 2018.
74. Preuzeto sa: <https://www.apa.org/ethics/code/ethics-code-2017.pdf>
75. Preuzeto sa: <https://www.bps.org.uk/sites/bps.org.uk/files/Policy/Policy%20-%20Files/BPS%20Code%20of%20Ethics%20and%20Conduct%20%28Updated%20July%202018%29.pdf>

76. Pyszczynski Tomas, Greenbeg Jeff, Solomon Sheldon and Maxfield Molly, On the unique psychological import of the human awareness of mortality: Theme and variations, *Psychological Inquiry*, 4, 238-56, 2006.
77. Raine Adrian, Brennan Patricia and Mednick A. Sarnoff, *Interaction between birth complications and early maternal rejection in predisposing individuals to adult violence: Specificity to serious, early-onset violence*, *American Journal of Psychiatry*. 154 (9), pp. 1265-1271, 1997.
78. Ratcliffe Rebecca, *Teachers made on-third of the referrals to PREVENT strategy in 2015*, *The Guardian*, 12. July, 2016.
79. Ricks H. Margaret, *The Social transmission of parental behavior: Attachment across generations*, In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing Points of attachment theory and research*. Monograph of the Society for Reserach in Child Development, 50, Serial No. 209, pp. 214-223, Washington, DC. US Gocerment Monographs.
80. Robert Gurr Ted, *Why men rebel*, Princeton, Princeton University Press, 2010 (1970).
81. Roberts L. Denton, *Treatment of cultural scripts*, *Transactional Analysis Journal*, 5, 29-35, 1975.
82. Rodžers Karl, *Kako postati ličnost*, Nolit, Beograd, 1985.
83. Rowell, L. Huesmann, Jessica Moise-Titus, Cheryl-Lynn Podolski and Leonard D. Eron. *Longitudinal Relations Between Children`s Exposure to TV Violence and Their Aggressive and Violent Behavior in Young Adulthood:1977-1992*. *Developmental Psychology*, the American Psychological Association, Vol. 39, No. pp. 201-221, 2003.
84. Rubenstein E. Richard, *Alchemists of revolution. Terrorism in the modern world*, New York: Basic Books, 1987.
85. Rudd M. David, *The prevalence od suicidal Ideation among college students*, *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 99, pp. 173-183, 1989.

86. Saračević Jovana, *How Susceptible are the Youth in Sandzak to Islamic Extremism? Lilah El Sayed and Dr. Jamal Barnes, Editors. Contemporary P/CVE Research and Practice.* Hedayah and Edith Cowan University, 2017. Preuzeto sa: <http://www.hedayahcenter.org/Admin/Content/File-222018131552.pdf>
87. Savage Sara and Liht Jose, *Mapping Fundamentalisms: The Psychology of Religion as a Sub-Discipline in the Understanding of Religiously Motivated Violence, Archive for the Psychology of Religion*, 30, Leiden, Brill, p.75, 2008.
88. Schmid P. Alex, *Radicalisation, de-radicalisation, counter radicalisation: A conceptual discussion and literature review*, ICCT Research Paper, The Hagur: International Center for Counter-Terrorism, 2013.
89. Steiner M. Claude. *Scripts People Live: Transactional Analysis of Life Scripts.* Grove Press, New York, 1974.
90. Steiner M. Claude, *Scripts People Live: Transactional Analysis of life Scripts*, Grove Press, New York, 1974.
91. Suedfeld Peter, Cross W. Ryan and Logan M. Carson, *Can thematic content analysis separate the pyramid of ideas from the pyramid of actions? A comparison among different degrees of commitment to violence*, In H. Cabayan, V. Sitterle and M. Yandura (Eds.) *Looking back looking forward: Perspectives on terrorism and responses to it (Strategic Multi-Layer Assessment Occasional White Paper)*, pp. 61-68, Washington, DC, 2013.
92. *Survey of the drivers of youth radicalism and extremism in Serbia*, The Center for Free Elections and Democracy (CeSID), Belgrade, November, 2016. Preuzeto sa: https://www.rs.undp.org/content/dam/serbia/Publications%20and%20reports/English/Resilience/UNDP_SRB_Drivers_of_Youth_Radicalism_ENG.pdf

93. *Survey of the drivers of youth radicalism and extremism in Serbia*, The Center for Free Elections and Democracy (CeSID), Belgrade, November, 2016. Preuzeto sa: https://www.rs.undp.org/content/dam/serbia/Publications%20%and%20reports/English/Resilience/UNDP_SRB_Drivers_of_Youth_Radicalism_ENG.pdf
94. *Survey of the drivers of youth radicalism and extremism in Serbia*, The Center for Free Elections and Democracy (CeSID), Belgrade, November, 2016. Preuzeto sa: https://www.rs.undp.org/content/dam/serbia/Publications%20and%20reports/English/Resilience/UNDP_SRB_Drivers_of_Youth_Radicalism_ENG.pdf
95. Tajfer Henri and Turner C. John, *An integrative theory of intergroup conflict*, In W.G. Austin & S. Worchel (Eds.) *The Social Psychology of Intergroup relations*, pp. 33-37, Monterey, CA: Brooks and Cole, 1979.
96. *Tarasoff v. Regents of the University of California*, 118 Cal. Rptr. 129, 135 (Sup.Ct.Cal., 1974).
97. Taylor Max and Horgan John, *A conceptual framework for addressing psychological process in the development of the terrorist*. *Terrorism and Political Violence* 18 (4), 585-601.
98. Terrie E. Moffitt, *Adolescence- limited and lifecourse- persistent antisocial behaviour*, *Psychological Review*, 100, pp. 674-701, 1983.
99. U originalu „*Significance Quest Theory*”
100. *UN Security Council Resolution 2250 on Youth, Peace and Security*. 9. December, 2015. Preuzeto sa: <https://www.un.org/press/en/2015/sc12149.doc.htm>
101. Watson B. John, *Psychology as Behaviorist Views it*, *Psychological Review*, 20, pp. 158-177, 1913.
102. Webbera David, Klein Kristen, Kruglanski Arie, Brizic Ambra and Merari Mriel, *Divergent paths to martyrdom and significance among suicide attackers*, *Terrorism and Political Violence*, 29, pp. 852-874, 2017.

103. Willian Strauss and Neil Howe, *Generations: The history of America`s future, 1584 to 2069*. New York, NY: William Morrow, 1991.
104. Wilson L. Jenny, Peebles Rebecka, Hardy K. Kristina and Litt F. Iris, *Surfing for thinness: A pilot study of pro- eating disorder web site userage in adolescents with eating disorders*. *Pediatrics*, 118 (6) pp. 1635-1643, 2006.

Treći deo
SOCIOLOŠKI PRISTUP

Aleksandra Marković, MA

I

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA NASILNOG EKSTREMIZMA

Naučni metod govori o načinu na koji se istražuje u određenoj nauci, odnosno odgovara na pitanje *kako* – od toga kako planirati istraživanje i prikupiti naučne podatke do toga kako ih analizirati. Metodologija, kao grana logike, govori o metodama i proučava naučni metod, logičko-epistemološki analizira methodske postupke i šire, čitavo stanje jedne nauke.⁴⁵⁹

Društvene nauke imaju svoje specifične metode načina dolaženja do saznanja, koji se razlikuju od prirodnih nauka.⁴⁶⁰ Kao osnovne karakteristike naučnog metoda, Popović, Pavlović i Žeželj prepoznaju, pre svega, racionalnost pristupa, zasnovanost na empirijskim podacima, objektivnost, javnost i kritičnost, odnosno skeptičnost prema rezultatima.⁴⁶¹ Ukoliko govorimo o epistemološkim osnovama teorijskih nauka, naučno saznanje počiva na sledećim epistemološkim principima: objektivnost, preciznost, pouzdanost, opštost i sistematičnost. Da bi saznanje do kojeg istraživači dolaze u svim istraživačkim fazama moglo biti okarakterisano kao naučno, ono mora imati u vidu sve osnovne karakteristike teorijske nauke i epistemoloških principa.⁴⁶²

459 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 23; Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 15-28.

460 Još početkom 80-ih godina 19. veka, pa (uz prekid tokom Prvog svetskog rata) sve do 1930-ih među društvenim teoretičarima, a kao reakcija na pozitivizam u društvenim naukama 19. veka, razvila se debata poznata kao „borba oko metoda” (nem. *Methodenstreit*), u kojoj su različiti autori iznosili svoja gledišta o tome da li postoji korenita razlika metoda prirodnih i društvenih nauka. Više u: Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 132-155.

461 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 24-25.

462 Više o epistemološkim principima na kojima počiva naučno saznanje u: Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 255-318; Mihailo Đurić, *Problemi sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1962, str. 16-25; Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2005, str. 26-32. Fajgelj princip preciznosti i pouzdanosti usko vezuje jedan za drugi i prikazuje ih kao jedan od pet osnovnih principa, a proverljivost ili odbacivost postavlja kao zaseban princip, dok Milić i Đurić proverljivost vezuju pre svega za objektivnost, a pouzdanost i preciznost prikazuju kao posebne epistemološke principe. No, bez obzira na ove razlike, kako sam Fajgelj navodi, „svi epistemološki principi stoje u komplementarnom odnosu, što čini da je epistemološka analiza kompleksan i težak proces i nekada je za ocenu saznanje vrednosti istraživanja potrebno mnogo više vremena nego za istraživanje samo” (Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2005, str. 27).

Empirijsko istraživanje je složen proces koji se sastoji od velikog broja pojedinačnih aktivnosti, a koje se u literaturi najčešće zbirno nazivaju istraživačkim fazama. Svaku od istraživačkih faza karakteriše skup aktivnosti i zadataka koje istraživači sprovode, a da se pritom odlučuju za primenu nekog od metoda koji im stoje na raspolaganju. Popović, Pavlović i Žeželj su, modifikujući Blejkijevu⁴⁶³tabelu ključnih elemenata dizajna socijalnih istraživanja, predložili svoju verziju, koju mi ovde pružamo u originalu.

Tabela 1. Izbori koji su pred istraživačima u različitim fazama istraživanja

<i>Istraživačka pitanja:</i>	<i>Izbori:</i>	
Koja je generalna istraživačka strategija?	Induktivni pristup Deduktivni pristup Abduktivni pristup	
Šta je priroda izabranog problema?	Bazičnoistraživanje Primenjeno istraživanje	
Šta je cilj istraživanja?	Eksploracija Deskripcija Objašnjenje Razumevanje Predviđanje Promena Evaluacija Procena uticaja	Neeksperimentalni dizajn Kvazieksperimentalni dizajn Eksperimentalni dizajn
Gde je izvor podataka?	Prirodna situacija Poluprirodna situacija Veštački uslovi	
Koji je tip podataka?	Istraživanje na primarnim podacima Istraživanje na sekundarnim podacima Istraživanje na tercijarnim podacima	
Koja je forma podataka?	Kvalitativni podaci Kvantitativni podaci	
Kako se selekcionišu podaci?	Vrste uzorkovanja	
Koja je vremenska dimenzija odgovaranja na pitanja?	Jednokratnoistraživanje Longitudinalno istraživanje	

463 Norman Blaikie, *Analyzing quantitative data: From description to explanation*, SAGE, London, 2010.

Koji su načini prikupljanja podataka?	Kvantitativne tehnike - Strukturisano posmatranje - Upitnik - Strukturisani intervju - Korišćenje arhivske građe	Kvalitativne tehnike - Nestrukturisano i polustrukturisano posmatranje - Posmatranje s učešćem - Dubinski intervju - Fokusirani intervju - Oralne istorije - Fokus grupe - Korišćenje arhivske građe
Koliko direktno dolazimo do traženih podataka?	Direktne tehnike Poludirektne tehnike Indirektne tehnike	
Koji su načini redukcija podataka?	Kvantitativni - Kodiranje - Indeksi - Skaliranje - Faktorska analiza - Klaster analiza	Kvalitativni - Kodiranje - Konstrukcija tema - Konstrukcija tipologije
Koji su načini analiziranja podataka?	Kvantitativna analiza - Opis - Povezanost - Uzročnost - Zaključivanje	Kvalitativna analiza - Opis - Produkcija teorija

Izvor – tabela preuzeta iz: Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 26-27.

Sami autori priznaju da je reč o pojednostavljenom, ali relativno preglednom načinu prikazivanja različitih izbora koji stoje na raspolaganju istraživačima. Obim ove studije, kao i njen cilj, ne dozvoljavaju detaljnu kritičku analizu predloženih izbora i metoda. Dovoljno je samo čitaocu upoznati sa time da bi predloženu tabelu trebalo dopuniti metodom slučaja, kao i biografskim metodom (autori u okviru kvalitativnih tehnika prikupljanja podataka navode kao jednu od tehnika oralne istorije, no ova tehnika se može delimično poklopiti sa biografskim metodom), ali i analizom sadržaja (koja može biti kvantitativna, kvalitativna ili mešovita).⁴⁶⁴ Sa druge strane, u odbranu ovako predložene podele može se izneti

464 Više o metodu slučaja i biografskom metodu u: Marija Bogdanović, *Metodološke studije*, IPS, Beograd, 1993; više o analizi sadržaja u: Željka Manić, *Analiza sadržaja u sociologiji*, Čigoja, ISI, Beograd, 2017. Ovo je još interesantnije s obzirom na to da autori čitavo jedno poglavlje u svojoj knjizi posvećuju analizi sadržaja, a studiju slučaja ukratko prikazuju kao jednu od vrsta kvalitativnih metoda.

argument da metod slučaja, kao i biografski metod najčešće kombinuju neke od navedenih (tzv. kvalitativnih/kvantitativnih) tehnika, te da autori nisu skloni da ih posmatraju kao posebne metode istraživanja. Pored toga, mogla bi se otvoriti diskusija zašto su načini prikupljanja podataka (ili, Milićevskim rečnikom, naučnih iskustvenih obaveštenja)⁴⁶⁵ podeljeni po osi kvalitativno-kvantitativno. Naime, postoje autori koji u izvorima naučnog obaveštenja oštro prave granicu između razgovora (bez obzira na to da li je on strukturisan ili ne, kao verbalnog opštenja) i posmatranja (kao vizuelnog posmatranja), a u ove izvore ubrajaju i primarno istraživačko iskustvo (poput Vojina Milića, Tomasa Znanijeckog ili Rajta Milsa). U pogledu razdvajanja samog posmatranja na kvalitativni i kvantitativni oblik, takođe može biti upućen niz primedbi, čime se sada nećemo baviti. Dovoljno je samo posmatrajući tabelu iznad postaviti pitanje: da li i, ako da, zašto, strukturisano posmatranje podrazumeva neučesničko posmatranje, odnosno zašto posmatranje s učešćem ne može biti ujedno i strukturisano?

Ono što ostaje izvesno u predočenoj tabeli jeste da su autori priklonjeni popularnom prihvatanju podele na tzv. kvalitativna i kvantitativna istraživanja. Iako sami autori donekle pokušavaju da naprave ogradu ističući da „ova podela nije odsečna, već je stvar stepena”⁴⁶⁶, nema sumnje da je prihvataju, što je vidljivo i u potpoglavlju Kvantitativna i kvalitativna istraživanja, gde se čitaoci upoznaju sa kvantitativnom i kvalitativnom obradom podataka, kvantitativnom i kvalitativnom tehnikom prikupljanja podataka i, što je najvažnije, kvantitativnom i kvalitativnom paradigmatom „kao bitno različitim shvatanjima naučnog istraživanja, koja počivaju na bitno različitim epistemološkim i ontološkim pretpostavkama”⁴⁶⁷. Još jednom nije na odmet podvući da je reč o široko prihvaćenom stanovištu, koje kvalitativnu tradiciju vezuje za induktivni pristup stvarnosti, interpretativizam i konstruktivizam, te pre svega služi za nastajanje i razvijanje hipoteza, nasuprot kojeg stoji kvantitativna tradicija, koja se povezuje sa deduktivnim pristupom stvarnosti, pozitivizmom i objektivizmom, odnosno sa proveravanjem hipo-

465 U okviru teorije naučnog obaveštenja Milić, između ostalog, govori o načinima prikupljanja naučnih iskustvenih obaveštenja i iskustvenoj evidenciji. Više u: Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 377-430.

466 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 29.

467 Isto, str. 59.

teza. Jasno je da ovde nema mesta za prikaz rasprava o ovoj temi, ali je bitno naglasiti da postoje i suprotna stanovišta. Ona počivaju prvenstveno na ideji da je sukob ovih rivalskih metodologija distinkcija koja se može prihvatiti samo uslovno, jer su logička načela nauke u osnovi jedinstvena i jer su „kriteriji naučne upotrebljivosti iskustvene evidencije isti kojim god da se postupkom prikupljanja podataka došlo do njih (naravno, ako je reč o naučnim izvorima iskustvene evidencije), te da epistemološki kriteriji u tom smislu ne prave razliku između „prirode”, niti forme podataka”.⁴⁶⁸

Ukoliko prihvatimo široko rasprostranjenu podelu na kvalitativnu i kvantitativnu istraživačku orijentaciju, navedeni izbori koji stoje na raspolaganju istraživačima koji se upuštaju u istraživanje i pokušavaju da odgovore na istraživačka pitanja zavise od mnogobrojnih varijabli: od predmeta istraživanja, ciljeva i istraživačkih zadataka, dostupnosti podataka, preko opšte filozofsko-teorijske orijentacije istraživača i stepena razvijenosti i istraženosti područja koje je predmet istraživanja (pa i stepena razvijenosti same konkretne naučne discipline), pa do toga za koje se potrebe istraživanje sprovodi, kome se obraća, kao i vremensko-finansijskih ograničenja. Nije neophodno posebno isticati da odluka o jednoj fazi istraživanja nužno sa sobom povlači i izbore u ostalim istraživačkim fazama.

Obim i vrsta ovog poglavlja ne dozvoljavaju da se detaljno prikazuje svaka pojedinačna tehnika načina prikupljanja podataka i njihove analize. Zainteresovani čitaoci se mogu sa time upoznati u brojnim domaćim i stranim sociološkim i psihološkim metodološkim priručnicima za sprovođenje empirijskih istraživanja. Ovde će fokus biti stavljen na istraživanje jednog specifičnog društvenog fenomena – nasilnog ekstremizma – i na pitanja, nedoumice i izazove koji stoje pred istraživačima jednog od osetljivih društvenih fenomena.

468 Vladimir Ilić, Marta Veljković, „Neki problemi metodologije socioloških istraživanja: *homage* Vojinu Miliću”, *Sociologija*, ISI, Beograd, Vol. LVIII, No.1/2016, str. 21. Videti i: Vladimir Ilić, „Posmatranje kao metod u kontekstu rasprava oko kvantitativnog i kvalitativnog pristupa”, *Sociologija*, ISI, Beograd, Vol. 57, no. 1/2015, str. 133-151.

1.1. Pitanja na koja istraživač mora da odgovori pre samog terenskog istraživanja

Istraživanje (nasilnog) ekstremizma opterećeno je problemima koji prate sam konkretan predmet istraživanja, što bi u ovom slučaju bili pre svega: (društvena) osetljivost (na) predmet(a) istraživanja, teškoće u dolaženju do relevantnih i validnih izvora podataka (u vidu odgovarajućih ispitanika, kao i njihova spremnost i otvorenost da govore o iskustvu nasilnog ekstremizma), nedovoljna istraženost samog fenomena i teorijska utemeljenost koja bi usmeravala istraživanje, posebno u uslovima lokalnih specifičnosti. Na nasilni ekstremizam možemo gledati i kao na specifične vrste događaja, ponašanja i stavove – da bismo uopšte započeli istraživanje, moramo najpre odgovoriti na pitanje šta nas od ovih sastavnih elemenata fenomena zanima. Verovatno je da će sama teorijska definicija nasilnog ekstremizma uticati na razrešenje ove dileme, ali isto tako je verovatno da će definicija od koje polazimo biti dovoljno široka da nas ne usmeri na jedan od ovih elemenata. Pri tome, ne treba zaboraviti da su istraživanja korisna kako u područjima gde se fenomen već ispoljio, tako i za prevenciju u oblastima i područjima koja su „u riziku”. Ovo drugo je posebno važno tamo gde postoje teorijska očekivanja da je stanovništvo u ispitivanim područjima ranjivo, te istraživanja mogu pomoći u merenju prevalencije pokretača radikalizma i ekstremizma i u praćenju promena tokom vremena.

Pitanja na koja istraživač mora sebi da odgovori već su izlistana u tabeli 1 (od prirode istraživačkog problema i ciljeva istraživanja do načina prikupljanja, obrade i analize podataka), ali je ujedno od posebne važnosti i da odgovori na pitanje: Šta do sada znam o nasilnom ekstremizmu? To znači da je neophodno da se istraživač najpre upozna sa postojećom literaturom i istraživanjima, uz uvažavanje kontekstualnih činilaca, a ova priprema neretko predstavlja predistraživanje, odnosno još jedno istraživanje pre samog istraživanja. Na taj način će kreiranje istraživačkog plana biti kvalitetnije, smanjena je i mogućnost otkrivanja već postojećeg, a biće ostvareno jedno od osnovnih načela razvoja naučnog saznanja– kumulativnost znanja. Ukratko, neophodno je što više čitati i obaveštavati se o istraživačkoj temi jer: to nam daje nove ideje, naše primarno iskustvo nikada ne može biti dovoljno, na taj

način možemo da razumemo šta je do sada urađeno i otkriveno o predmetu istraživanja, šire nam se vidici, perspektive i omogućava nam se da naše istraživanje postavimo u kontekstualni okvir, argumenti koje ćemo koristiti u radu dobijaju legitimitet, može doći i do ponovnog promišljanja o predmetu istraživanja i promeni ciljeva, zadataka i hipoteza, saznajemo o istraživačkim metodama i tehnikama i njihovoj praktičnoj primeni.⁴⁶⁹

Ključne odluke koje treba doneti pre samog konstruisanja istraživačkog instrumenta i terena često su direktno podređene odgovoru na pitanje u koju svrhu se koriste podaci i ko finansira istraživanje. Iako je priroda istraživanja, tempo i način pisanja istraživačkih nalaza koja sprovode neakademske institucije (poput nevladinih organizacija, međunarodnih organizacija, državnih institucija i sl.) unekoliko drugačija od strogo akademskih istraživanja, odgovor na pitanje u koju svrhu i za koga se radi istraživanje usko je povezano i sa time kako i ko će te rezultate koristiti, šta će se konkretno meriti, koja populacija će biti uzorkovana, u kom vremenskom okviru će se istraživanje raditi, da li je moguća komparativna analiza sa nekim prethodnim istraživanjima, koji istraživački pristup i tehnika će biti primenjeni, te na kraju, kome će podaci biti dostupni.⁴⁷⁰

1.2. Odabir odgovarajuće istraživačke tehnike

*Nikada ne možete empirijski ili logično izabrati najbolji pristup. To se može uraditi samo refleksivnim razmatranjem situacije koju treba proučiti i vašeg vlastitog mišljenja o životu. To takođe znači da čak i ako verujete da je jedan pristup zanimljiviji ili bolji od drugog, mi (...) ne želimo da rangiramo i postavimo jedan pristup iznad drugog. U stvari, to i ne možemo ni na jednoj opštoj ravni. Jedino što možemo učiniti je da pokušamo da eksplicitno naglasimo posebne karakteristike na kojima se zasnivaju različiti pristupi.*⁴⁷¹

469 Loraine Blaxter, Christina Hughes, Malcolm Tight, *How to Research, Third edition*, Open University Press, Berkshire, 2006, pp. 100.

470 Matthew Nanes, Bryony Lau, *Surveys and Countering Violent Extremism: A practitioner guide*, The Asia Foundation, Australian Government, San Francisco, 2018.

471 Ingeman Arbnor, Bjorn Bjerke, *Methodology for Creating Business Knowledge*, Sage, London, 1997, pp. 5.

Već je bilo reči o tome da je dominantno usvojena podela na dve istraživačke paradigme: kvalitativnu i kvantitativnu. Takođe smo pomenuli da odgovori na neka od prvih istraživačkih pitanja u okviru Tabele 1 sa sobom nose i odabir između jedne od ove dve paradigme. Nije na odmet još jednom istaći karakteristike koje se vezuju za kvantitativna, odnosno kvalitativna istraživanja.

Tako se kvantitativna orijentacija više vezuje za: traženje uzročno-posledičnih veza među društvenim fenomenima, kontrolisano merenje, objektivizam, perspektivu autsajdera (koji dobijene podatke može sagledati objektivno), hipotetičko-deduktivan način uspostavljanja veze sa teorijom, orijentisana je na ishode, pouzdanost (čvrsti i replikabilni podaci), mogućnost generalizacije, partikularizam. Sa druge strane, kvalitativna paradigma vezana je za: objašnjenje putem, pre svega, razumevanja društvenog fenomena iz perspektive društvenih aktera koji svojim delanjima pridaju značenja, prirodno okruženje i posmatranje, subjektivnu i insajdersku perspektivu, utemeljenu teoriju, orijentaciju ka otkrivanju i stvaranju (a ne testiranju) hipoteza, induktivizam i deskriptivnu orijentaciju, akcenat nije na ishodima, nego na proces nastajanja podataka (*process-oriented*), obezbeđuje ulazak u „dubinu” i gust opis, ova istraživanja nisu pogodna za generalizaciju, ali namesto partikularizma ističe se holistička perspektiva.⁴⁷²

Još jednom ističući da nema mesta za ulazak u raspravu o opravdanosti ovakve podele, vratimo se na fenomen nasilnog ekstremizma. Nasilni ekstremizam se i dalje najčešće percipira kao nedovoljno istražen društveni fenomen, što obično znači da je „prirodni izbor” za istraživanje nasilnog ekstremizma kvalitativna orijentacija (koja bi prvenstveno omogućila dublje razumevanje fenomena). Ovo posebno važi kada se ima u vidu osetljivost društvenog fenomena (ispitanici nerado govore o tome jer pojam u svakodnevnoj društvenoj komunikaciji nosi negativni značenski predznak), ali i teškoće dolaženja do relevantnih ispitanika. Popadić, Pavlović i Žeželj u okviru kvalitativnih tehnika za prikupljanje podataka najpre navode nestrukturisani i polustrukturisani intervjui (koji se razlikuju u tome da li intervjuer ima neku vrstu vodiča o temama o kojima treba razgovarati sa ispitanikom). Kao

472 Loraine Blaxter, Christina Hughes, Malcolm Tight, *How to Research, Third edition*, Open University Press, Berkshire, 2006, pp. 65; Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 576.

prednosti kvalitativne tehnike, viđeni su sledeći aspekti: pitanja mogu biti adaptirana na kontekst i tok razgovora, ispitanik je relaksiran i aktivno uključen u čitav proces (što je u slučaju razgovora sa nasilnim ekstremistom ili članom njegove/njene porodice od izuzetne važnosti), slobodni format odgovaranja daje bogatu, autentičnu i realističnu sliku o ispitaniku, omogućava registrovanje ispitanikovih konstrukcija i jedinstvene perspektive, te je pogodan za osetljive, emotivno „zasićene” i tabu teme. Sa druge strane, ključni nedostaci su: potencijalna ograničenost broja intervjua, jer dužina i zahtevnost razgovora mogu biti izazov za ispitanika, problemi generabilnosti i pouzdanosti podataka do kojih se došlo, ukoliko se u vodiču ne nalazi tema koja se može ispostaviti kao značajna, moguće je da ona ostane nepokrivena⁴⁷³, obuka intervjuera je skupa, detaljna i vremenski zahtevna, obrada podataka je ograničena na kvalitativnu.⁴⁷⁴

Pored nestrukturisanog i polustrukturisanog intervjua, ovi autori kao kvalitativne tehnike prikupljanja podataka izdvajaju i fokus-grupni intervju, koji je gotovo nezaobilazan kao jedan od načina dolaska do izvornih obaveštenja u istraživanjima nasilnog ekstremizma.⁴⁷⁵ Kao posebna prednost ovakve vrste razgovora ističe se to što je sam razgovor kombinovan sa grupnom dinamikom, a sa ciljem „dobijanja pregleda i obima različitih mišljenja i stavova u nekoj zajednici o određenoj temi, fokus grupe mogu pružiti važne uvide u značenja koja leže iza nekih grupnih ocena, procesima koji im leže u osnovi i normama na koje se grupa oslanja

473 Iz ovog razloga je od izuzetne važnosti obučenosnt itevjuera, odnosno u idealnom slučaju razgovor bi trebalo da vodi istraživač koji je teorijski dobro upoznat sa predmetom istraživanja, jer je na taj način „osetljiviji” na iznenadna otkrića u toku razgovora.

474 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 580-584; Alan Aldridge, Ken Levine, *Surveying the Social World: Principles and Practice in Survey Research*, Open University Press, Buckingham, 2001; Russell H. Bernard, *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, CA: SAGE, Thousand Oaks, 2000.

475 Samo neka od istraživanja u kojima su kao jedni od izvora iskustvenih obaveštenja korišćeni i fokus-grupni intervjui: Predrag Petrović, Isidora Stakić, *Western Balkans Extremism Research Forum - Serbia Report - Understanding Violent Extremism in The Western Balkans*, British Council, 2018; Samid Šarenkapić (prir.), *Integrirani odgovor zajednice na izazove po ljudsku sigurnost u Novom Pazaru*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2015; Sead Turčalo, Nejra Veljan, *Perspektive zajednice o prevenciji nasilnog ekstremizma u Bosni i Hercegovini. Studija slučaja broj 2*, Atlantska inicijativa i Berghof fondacija, Berlin, Sarajevo, 2018; GfK, Atlantska inicijativa, *Polazni program za suzbijanje nasilnog ekstremizma, Sažetak nalaza istraživanja – Bosna i Hercegovina*, 2018; Rudinč Jakupi, Garentina Kraja, *Objašnjenje razlika: Ranjivost i otpornost na nasilni ekstremizam na Kosovu studija 3*, Berghof Foundation i Kosovski centar za studije sigurnosti (KCSS), Berlin, Priština, 2018.

kada donosi takve sudove”.⁴⁷⁶ U istraživanju nasilnog ekstremizma jasno je da je od iznimne važnosti dobijanje uvida uže i šire zajednice nasilnog ekstremiste o ovom fenomenu, a fokus-grupni intervju je od posebne pomoći u eksplorativnim istraživanjima i pilot-istraživanjima, ali i u kasnijim fazama. Još jedna od prednosti korišćenja ove vrste intervjuja jeste što dinamika grupe može biti podsticajna za „otvaranje” ispitanika, posebno u sagledavanju uloge i pozicije žena u i prema nasilnom ekstremizmu.⁴⁷⁷

Kao vrste kvalitativnih metoda, odnosno pre svega onih istraživanja kojima je cilj generisanje i izučavanje značenja, Popadić, Pavlović i Žeželj razlikuju osam metoda koji odgovaraju na pitanje kako se to radi, a sedam od osam su primenljivi na istraživanje nasilnog ekstremizma.⁴⁷⁸ Prva je tematska analiza, koja „predstavlja metod za identifikovanje, analizu i uočavanje obrazaca (tema) u podacima”.⁴⁷⁹ Utemeljena teorija predstavlja skup različitih procedura koje imaju za cilj prikupljanje i analizu podataka kako bi iz njih izrasla teorija, što je obrnut smer od hipotetičko-deduktivnog pristupa. Interpretativna fenomenološka analiza poseban akcenat stavlja na proživljeno iskustvo i način tumačenja i značenje koje tom iskustvu daje ispitanik. Analiza narativa se fokusira na priče koje pričamo sebi i drugima, te na njihovu strukturu, sadržaj i funkciju, dok se analiza diskursa bavi jezikom i načinima na koje se jezik koristi kako bi se izvršile određene aktivnosti i šta to predstavlja za govornika i njegovo pozicioniranje u diskursu. Šesti metod koji se javlja jeste etnografski metod, utemeljen najpre u

476 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 584.

477 Više o fokus-grupnim intervjuima u: Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 584-591; Slađana Đurić, *Fokus-grupni intervju*, Službeni glasnik, Beograd, 2007; George Kamberelis, Greg Dimitriadis, *Focus Groups: From Structured Interviews to Collective Conversations*, Routledge, London, 2013; Richard Krueger, Mary Anne Casey, *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research, 3rd edn*, SAGE, Thousand Oaks, 2000; Lia Litosseliti, *Using Focus Groups in Research*, Continuum, London, 2003.

478 Više o kvalitativnim istraživanjima u: Uwe Flick, *An Introduction to Qualitative Research*, Sage, London, 1998; Stephanie Linkogle and Geraldine Lee-Treweek, *Danger in the Field*, Routledge, London, 2000; Catherine Marshall and Gretchen Rossman, *Designing Qualitative Research, 3rd edn*, Sage, Thousand Oaks 1999; Jennifer Mason, *Qualitative Researching, 2nd edn*, Sage, London, 2002; Joseph Maxwell, *Qualitative Research Design: An Interactive Approach, 2nd edn*, CA: Sage, Thousand Oaks, 2005; Jane Ritchie and Jane Lewis (eds), *Qualitative Research Practice: A Guide for Social Science Students and Researchers*, Sage, London, 2003; Anselm Strauss and Juliet Corbin, *Basics of Qualitative Research, 2nd edn*, Sage, London, 1998.

479 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 592.

antropologiji, a koji podrazumeva dugoročan angažman istraživača u prirodnom okruženju i najčešće uključuje učesničko posmatranje (sa kojim se ponekad izjednačava). Studija slučaja (a slučaj mogu biti različiti predmeti istraživanja – od pojedinaca do društvenih promena i procesa), koja naglašava holistički pristup istraživanom fenomenu i idiografsku perspektivu, stavlja poseban fokus i na triangulaciju (prikupljanje i korišćenje podataka iz više izvora i njihovo nadopunjavanje, koje ujedno predstavlja i kontrolu, što pospešuje validnost podataka)⁴⁸⁰. Najzad, participativno akciono istraživanje predstavlja još jednu od vrsta kvalitativnih metoda (premda je pre proces), usmereno je na ispitivanje akcije, kroz participaciju, izazivanje određene promene i praćenje rezultata, sa ciljem stvaranja i razumevanja socijalne reforme ili transformacije. Sem participativnog akcionog istraživanja, ostali nabrojani kvalitativni metodi su u visokom stepenu primenljivi i poželjni za proučavanje nasilnog ekstremizma.⁴⁸¹

Ipak, to ne znači da su kvantitativne istraživačke tehnike neupotrebljive u proučavanju nasilnog ekstremizma. Naime, već je istaknuto da odabir jedne od tehnika zavisi i od samih ciljeva istraživanja.⁴⁸² "Kvantitativno istraživanje je ono u kojem se podaci kvantifikuju i kasnije obrađuju statističkim tehnikama. Suština kvantitativne analize jeste da se statističkim postupcima integrišu podaci dobijeni od različitih ispitanika, što onda omogućuje da se jedna grupa ispitanika upoređuje sa drugom grupom ispitanika. Skup mera dobijen za jedan skup ispitanika može se generalizovati na druge skupove".⁴⁸³ Anketna istraživanja mogu imati široku primenu kako u istraživanju odnosa javnog mnjenja prema fenomenu nasilnog ekstremizma, tako i u otkrivanju određenih (potencijalnih) pokretača nasilnog ekstremizma i njihove rasprostranjenosti među populacijom. Reč je o tome da su „anketna istraživanja metod izbora u svim onim slučajevima kada je cilj uopštavanje podataka dobijenih na uzorku na populaciju u celini, tj. zaključivanje o populaci-

480 Više o triangulaciji: Sabina Yeasmin, Khan Ferdousour Rahman, „‘Triangulation’ Research Method as the Tool of SocialScience Research”, *BUP JOURNAL*, Volume 1, Issue 1, September 2012, 154-163.

481 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 592-618; Видети и: David Silverman, *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook, 2ndedn*, Sage, London, 2004.

482 Premda jedinstvene klasifikacije nema, prema ciljevima istraživanja možemo razlikovati deskriptivna, korelaciona, eksplanatorna i evalucionna istraživanja. Isto, str. 65-70.

483 Isto, str. 60.

ji”.⁴⁸⁴ Sprovedenje anketnog istraživanja nije jednostavan posao: potrebno je konstruisati upitnik (raščlaniti problem na indikatore, tj. operacionalizovati pojam, izabrati indikatore, formulisati pitanja, oblikovati upitnik, poželjno je sprovesti pilot-testiranje upitnika, te revidirati upitnik i formirati konačnu verziju)⁴⁸⁵, odrediti uzorak, dok realizacija istraživanja i prikupljanje podataka zahtevaju posebno razrađenu organizaciono-logističku shemu (mrežu anketara, njihovu obuku, kontrolu rada anketara na terenu, unos podataka i njihovu logičku kontrolu).⁴⁸⁶

Najzad, internet je socijalnu interakciju među ljudima podigao na drugačiji nivo nego pre, a stvorio je i nove društvene fenomene koji su prisutni samo u virtuelnom prostoru.⁴⁸⁷ Osnovne osobine internet istraživanja su sledeće: zasnovana su na samozadavanim instrumentima i procedurama, kompjuterizovana, interaktivna, dislocirana i vizuelno bogata. Prednosti onlajn istraživanja su brojna: smanjuju troškove istraživanja, istraživač ih može izvoditi 24 sata dnevno, olakšavaju pojedine faze istraživanja, pristup ispitanicima je takođe olakšan, podaci koji se prikupljaju najčešće su odmah spremni za analizu i sl. Ipak, ova vrsta istraživanja sa sobom nosi i ograničenja, kako ona epistemološko-metodološke prirode (problem uzorkovanja, generalizacije, pouzdanosti, objektivnosti, opštosti), tako i etičke prirode (informisani pristanak učesnika u istraživanju, obezbeđivanje sigurnosti i anonimnosti podataka i sl.). Međutim, primena internet istraživanja posebno je pogodna u sledećim situacijama: kada istražujemo fenomene čiji je prirodni

484 Isto, str. 276.

485 O procesu stvaranja upitnika, konstruisanju pitanja, njihovom redosledu, izvođenju razgovora, problemima sa kojima se istraživač suočava i svime onim što treba da ima na umu više u: Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 477-530. и Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 278-317.

486 Više o kvantitativnim istraživanjima u: Philip S. Maxim, *Quantitative Research Methods in the Social Sciences*, Oxford University Press, New York, 1999; Herman J. Ader and Gideon J. Mellenbergh, (eds), *Research Methodology in the Life, Behavioural and Social Sciences*, Sage, London, 1999; Mark Balnaves and Peter Caputi, *Introduction to Quantitative Research Methods: An Investigative Approach*, Sage, London, 2001; Stephen Gorard, *Quantitative Methods in Educational Research: The Role of Numbers Made Easy*, Continuum, London, 2001; Thomas R. Black, *Doing Quantitative Research in the Social Sciences: An Integrated Approach to Research Design, Measurement and Statistics*, Sage, London, 1999.

487 Značajno je istraživanje nemačkih istraživača koji su sproveli istraživanje (polustrukturisani dubinski intervjui) sa bivšim visokopozicioniranim članovima desnoekstremističkih organizacija sa ciljem dobijanja uvida u to kako ekstremisti koriste, percipiraju i pokušavaju da izazovu medijsku pokrivenost. Više u: Philip Baugut and Katharina Neumann, „How Right-Wing Extremists Use and Perceive News Media”, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 00(0)/2018, pp. 1-25.

kontekst upravo internet okruženje, kada nam je namera da dođemo do grupa koje su zatvorene ili nepristupačne, kada je poseban benefit istraživanja prevazilaženje nekih od slabosti klasičnih istraživačkih dizajna (poput umanjenja efekta eksperimentatora u eksperimentalnim istraživanjima). Posmatranje na internetu je od posebne važnosti prilikom istraživanja nasilnog ekstremizma. Reč je o tome da ljudsko ponašanje može biti posmatrano i u virtuelnom okruženju, posebno način komunikacije, njen sadržaj, intenzitet i smer korisnika interneta koji su manje ili više otvoreni u zastupanju pojedinih radikalnih i ekstremnih ideologija (članovi određenih foruma, grupa na društvenim mrežama i sl.). Primena analize sadržaja ovde je od velikog značaja. Sa druge strane, nedostatak posmatranja u internet prostoru jeste što je ono ograničeno samo na verbalnu i simboličku komunikaciju.⁴⁸⁸

Kako bi se prevazišli nedostaci, a iskoristile prednosti pojedinih metoda i tehnika istraživanja, u praksi se najčešće koristi više komplementarnih metoda i istraživačkih tehnika. Već je istaknuto da triangulacija metoda omogućava kontrolu prikupljenih izvornih obaveštenja, čime se podiže pouzdanost podataka. U pojedinim situacijama kvalitativno istraživanje olakšava sprovođenje kasnijeg kvantitativnog istraživanja, jer obezbeđuje uvid u kontekstualni okvir istraživanja, može biti izvor hipoteza, ali i pomoći u konstrukciji različitih skala koje će kasnije biti inkorporirane u kvantitativno istraživanje. Moguć je i obrnut smer – da kvantitativno istraživanje olakšava kvalitativno istraživanje, pre svega u pogledu izbora predmeta istraživanja. Kvantitativno i kvalitativno istraživanje kombinujuse kako bi se dobila opšta slika. Istraživači koji prihvataju podelu na kvantitativno i kvalitativno ističu da je prvo pogodno za ispitivanje strukturalnih karakteristika, a drugo za ispitivanje procesa. Nije neuobičajeno ni da se kvalitativno istraživanje koristi u interpretaciji uspostavljenih odnosa između dve ili više varijabli u kvantitativnoj analizi.⁴⁸⁹

488 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 535-570, више у: Geoff Payne and Judy Payne, *Key Concepts in Social Research*, Sage, London, 2004.

489 Loraine Blaxter, Christina Hughes, Malcolm Tight, *How to Research, Third edition*, Open University Press, Berkshire, 2006, pp. 85; John W. Cresswell, *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*, Sage, London, 2002; Stephen Gorard, Chris Taylor, *Combining Methods in Educational and Social Research*. Open University Press, Maidenhead, 2004; Lawrence W. Neuman, *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches, 4th edn*, MA: Allyn and Bacon, Boston, 2000; Abbas Tashakkori and Charles Teddlie(eds), *Handbook of Mixed*

Pregled relevantne istraživačke literature, kada je u pitanju istraživanje nasilnog ekstremizma, pokazuje da su zaključno sa 2016. godinom u istraživanju ovog društvenog fenomena bile dominantno korišćene studije slučaja.⁴⁹⁰ Osnovno obeležje metoda slučaja jeste težnja da se slučaj očuva u celini i svom jedinstvenom karakteru (holistički karakter), što pruža kontinuiranu sliku istraživanog fenomena kroz vreme i iskustva, kao i dubinski karakter istraživanja. „Iako je definisanje studije slučaja i dalje otvoreno za raspravu, može se reći da u novijoj literaturi postoji slaganje da je ovo samostalna istraživačka strategija. Široko prihvaćena definicija pristupa jeste da studija slučaja predstavlja intenzivno, dubinsko, detaljno proučavanje ili istraživanje pojedinačnog slučaja, gde je fokus na posebnostima. Ova definicija uključuje empirijsko i teorijsko proučavanje slučaja. Kao jedna od ključnih karakteristika, naglašava se mogućnost pristupa da se služi raznovrsnim izvorima podataka, kao i da iskustvenu osnovu kompletira stvaranjem novih izvora podataka.”⁴⁹¹ Glavne zamerke koje su upućivane ovom metodu odnosile su se na njegove sazajne mogućnosti, te pre svega na problem uopštavanja i generalizacije, pouzdanosti i validnosti podataka dobijenih primenom ovog metoda. Međutim, ovi problemi prevazilaze se: u slučaju kritike upućene na račun nemogućnosti uopštavanja primenom metoda ne pojedinačnog već višestrukog metoda slučaja (kada jedna studija obuhvata više od jednog slučaja, uz primenu logike ponavljanja); u slučaju kritike na račun pouzdanosti izradom i poštovanjem proceduralnih pravila i protokola; te u slučaju nevaljanosti podataka primenom različitih komplementarnih izvora podataka.⁴⁹²

S obzirom na posebnu važnost kod primene studije slučaja u domenu otkrića, kada istraživanje ima preliminarni karakter, odnosno služi kao osnova za dalje istraživanje, najbolje je koristiti metod (pojedinačnog) slučaja. Takođe, u okviru pilot-istraživanja, kada pristupamo nepoznatoj, složenoj, te nedovoljno proučenoj (ili nikada proučavanoj) pojavi, pogodno je koristiti ovaj metod. Iako

Methods in Social and Behavioral Research, CA: Sage, Thousand Oaks, 2002.

490 Shpend Kursani, *Western Balkans Extremism Research Forum - Literature Review 2017 – 2018: Violent Extremism in The Western Balkans*, British Council, 2019, pp. 3.

491 Славица Шевкушић, „Квалитативна студија случаја у педагошким истраживањима: sazajne mogućnosti и ограничења”, *Зборник института за педагошка истраживања*, Институт за педагошка истраживања, Београд, год. 40, Бр. 2/2008, стр. 240.

492 Marija Bogdanović, *Metodološke studije*, IPS, Beograd, 1993.

u ovim situacijama metod slučaja pruža čisto deskriptivni rezultat, on služi i otkrićima. Pored navedenog, metod slučaja je primenljiv i kada se želi utvrditi ekstremni ili jedinstveni karakter pojave, kao i kada se utvrdi da je određeni slučaj presudan za proveru precizno formulisane teorije.⁴⁹³ Iz navedenih situacija kada je primereno koristiti metod slučaja, a s obzirom na to da je fenomen nasilnog ekstremizma nedovoljno istražen, ne iznenađuje podatak da je upravo ovaj metod donedavno dominirao u istraživanjima nasilnog ekstremizma u zemljama Zapadnog Balkana.⁴⁹⁴

1.3. Realizacija istraživanja: izrada instrumenta, prikupljanje podataka i njihova obrada

Uz samoupućenu kritiku da se ponavljamo, verujemo da je važno konstantno podvlačiti činjenicu da su sve istraživačke faze neraskidivo povezane. To znači da je izbor teorijskog pristupa i metoda uveliko determinisao način na koji ćemo prikupljati iskustvena obaveštenja. Takođe, istraživačka pitanja, ciljevi i vrsta istraživanja, dostupnost ispitanika, ali i dostupnost novčanih sredstava utiče na sve istraživačke faze. Ono što bi svako istraživanje trebalo da odlikuje, pre svega ako se sprovodi u okviru akademske zajednice, jeste to da samo istraživanje i njegovi rezultati reflektuju vezu između teorije i iskustvenih podataka. U suprotnom, može se zapasti u jednu od dve krajnosti: hipotetičko-deduktivni pristup ili skupljački empirizam.⁴⁹⁵ Autorka ovih redaka sklona je mišljenju da, iako fenomen nasilnog ekstremizma još uvek predstavlja nedovoljno istraženu oblast društvenog života, ono što nedostaje svim istraživanjima i dobijenim rezultatima jeste njihova čvršća veza sa širim teorijskim shvatanjima. Drugim rečima, neophodno

493 Isto, str. 98. Jin (Yin) u zavisnosti od broja slučajeva razlikuje metod višestrukog i pojedinačnog slučaja, a u zavisnosti od cilja istraživanja eksplanatorni, deskriptivni i eksplanatorni metod slučaja. Kombinacijom ove dve dimenzije dobija se zapravo šest tipova ovog metoda. Više u: Loraine Blaxter, Christina Hughes, Malcolm Tight, *How to Research, Third edition*, Open University Press, Berkshire, 2006, pp. 74.

494 Više o studiji slučaja u: Marija Bogdanović, *Metodološke studije*, IPS, Beograd, 1993; Michael Bassegy, *Case Study Research in Educational Settings* Open University Press, Buckingham, 1999; Bill Gillham, *Case Study Research Methods*, Continuum, London, 2000; Robert K. Yin, *Case Study Research: Design and Methods, 3rd edn.* CA: Sage, Thousand Oaks, 2003; Max Travers, *Qualitative Research Through Case Studies*, Sage, London, 2001; Charles Ragin & Howard Becker (eds.), *What is a case: exploring the foundation of social inquiry*, Cambridge University press, Cambridge, UK, 1992.

495 Više u: Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 283-292.

je postojeće modele objašnjenja ovog društvenog fenomena inkorporirati u šire teorijske okvire, pre svega u teoriju konflikata ili sukoba.

Da bismo kao istraživači pristupili izučavanju određenog društvenog fenomena, najpre moramo odgovoriti na pitanje: Šta je to što želimo da istražimo? U konkretnom slučaju, to znači da moramo znati da odgovorimo na pitanje šta je nasilni ekstremizam. Metodološkim jezikom rečeno, neophodno je najpre operacionalizovati pojam nasilnog ekstremizma. Kreirati operacionalnu definiciju pojma ni u koliko nije jednostavan posao. Sama operacionalna definicija uslovljena je: za nas neuhvatljivim ličnim jednačinama istraživača (primarnim iskustvom istraživača i njegovom imaginacijom), društvenim kontekstom, teorijskim shvatanjima istraživača, ali i složenošću same istraživane pojave.⁴⁹⁶ Bez operacionalne definicije nema valjanih empirijskih istraživanja i iskustvenih podataka, nema kvantifikacije, odnosno ni proverljivosti istraživanja putem ponovljivosti.⁴⁹⁷ Osnovno načelo jeste da se „odaberu najstabilniji pokazatelji i njihov optimalan broj za merenje čitavog iskustvenog raspona u kome se pojavljuje predmet merenja”.⁴⁹⁸

Kao što ističu Popović, Pavlović i Žeželj „operacionalna definicija varijable je ona ključna spona između teorije i empirije, most koji omogućava da se teorijsko istraživanje izvede iz teorijskih postavki i da se empirijski podaci prevedu u teoriju. Očigledno postoji veliki niz međukoraka između teorijskog definisanja nekog konstrukta i njegove operacionalizacije kao varijable, a jedan isti koncept može se operacionalizovati na bezbroj različitih načina (...) Ne postoji pravilo koje će odrediti koji se koncept definiše nekom operacijom, pa pošto je dodeljivanje imena varijabli definisanoj preko niza operacija prepušteno istraživaču, može pogrešno izgledati da je svaki potpuno arbitraran i podjednako dobar, ali nije tako. Ako želimo da empiriju povežemo sa teorijom, operacionalni-

496 Željka Manić, „Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji”, u zborniku: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije* (priredili Mladen Lazić i Slobodan Cvejić), ISI FF Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa, Beograd, 2013, str. 11-12.

497 Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2005, str. 43- 44.

498 Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 627.

zacija mora da se podudara sa konceptom”.⁴⁹⁹ Drugim rečima, kada se odlučimo za jednu od definicija nasilnog ekstremizma (videti prvi deo ove knjige), moramo iz nje da izvedemo merila (konkretne indikatore, pitanja, indekse i sl.) kojima ćemo empirijski prikupiti iskustvene podatke o tom predmetu istraživanja. Ova merila (koja ne moraju nužno biti konstruisana tako da su kvantitativna) treba da zadovolje uslove teorijske adekvatnosti i pouzdanosti, što znači da bi trebalo da verno odslikavaju iskustveni sadržaj pojma.⁵⁰⁰

Ne samo da je neophodno operacionalizovati pojmove već je važno celokupni istraživački instrument graditi na teorijskim osnovama dosadašnjih istraživanja (u čemu nam pomaže detaljan pregled relevantne istraživačke literature). U slučaju istraživanja nasilnog ekstremizma najčešće se govori o tzv. pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma (*drivers of violent extremism*). Pokretači predstavljaju one socijalne i psihološke faktore (među kojima razlikujemo tzv. odgurujuće (*push*) i privlačeće (*pull*)) kod kojih je utvrđena veza sa rizikom da pojedinac postane nasilni ekstremista. To je ono što podstiče nasilni ekstremizam i pojedince generalno da se okrenu nasilju. Pokretači nasilnog ekstremizma nisu univerzalni i oni se razlikuju od države do države, od regiona do regiona, te bi ih trebalo posmatrati u konkretnom kontekstu u kojem se sprovodi istraživanje. No, trebalo bi naglasiti da identifikovani pokretači ekstremizma ne samo da nisu prostorno i vremenski univerzalni već, metodološkim jezikom rečeno, predstavljaju najčešće otkrivanje ili nužnih ili dovoljnih uslova za nastanak pojave, dok bi idealno naučno objašnjenje težilo da dođe do otkrivanja neophodnih i nužnih uslova za nastanak pojave. „Ideal kome se teži u naučnim objašnjenjima jeste otkrivanje neophodnih i dovoljnih uslova nastanka pojave koju treba objasniti.”⁵⁰¹

Dosadašnja istraživanja nasilnog ekstremizma otkrila su različite konceptualne modele procesa, odnosno puta od radikalizacije do nasilnog ekstremizma i terorizma. Tako su samo neki od modela: onaj koji razlikuje četiri faze odnosno stupnja na putu do terorističkog načina razmišljanja (*terrorist mindset*) – započinje uokviravanjem nekog događaja, stanja ili situacije („to nije u redu”)

499 Dragan Popadić, Zoran Pavlović, Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Institut za psihologiju, Beograd, 2018, str. 56.

500 Marija Bogdanović, „Operacionalna definicija”, u: *Sociološki rečnik* (priredili: Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 379.

501 Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 240.

kao nepravedne („nije fer”), a za nepravdu se krive ciljane politika, osoba ili nacija („to je vaša krivica”), koje postaje to demonizovana („ti/to si/je zlo”), što olakšava opravdanje agresije i predstavlja podsticaj za agresiju; petodelni model „stepenica” koje vode u terorizam, koji ističe da pojedinci žele da ublaže osećaj sopstvene nesreće i poboljšaju svoju situaciju, a neuspešni pokušaji dovode do frustracije, stvarajući osećaj agresije, koja se usmerava na neke aktere za koje se veruje da su uzrok takvog stanja, iz razvijenog gneva prema neprijatelju, nekima postaju sve bliže nasilne ekstremističke ideologije i terorističke grupe, priključuju im se, a na vrhu „stepenica” zapravo i čine teroristički akt; proces koji polazi od stanja preradikalizacije, preko samoidentifikacije, indoktrinacije, te džihadizacije (u slučaju usvajanja džihadskog salafizma); proces radikalizacije, koji polazi od individualnih istorija i motivacija, preko kolektivne viktimizacije i osećanja ugroženosti, odnosno preko iskrivljavanja i zloupotrebe verovanja, političkih ideologija i etničkih/kulturnih razlika, pa do javljanja harizmatičnog vođe, te uspostavljanja liderstva i socijalnih mreža.⁵⁰²

Sve izneto je važno, jer prilikom operacionalizacije pojmova i izrade istraživačkih instrumenata moramo voditi računa ne samo o samom pojmu nasilnog ekstremizma već i o tome koji teorijski koncept puta radikalizacije prihvatamo, odnosno koje faktore smatramo ključnim kao pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma u konkretnoj socijalnoj sredini. Drugim rečima, svako pitanje koje se ispitanicima postavlja (bilo da se nalazi u formi otvorenog, poluotvorenog ili zatvorenog pitanja, u anketnom istraživanju ili vodiču za polu/nestrukturisani/fokus-grupni intervju) mora da ima svoju svrhu i mesto u široj istraživačkoj zamisli kasnijeg tumačenja nalaza i rezultata.

Dužina intervjuisanja, broj pitanja i njihov oblik uslovljeni su samom istraživačkom metodom i tehnikom. No, kada se istražuje nasilni ekstremizam, trebalo bi posebno voditi računa o dve stvari: najpre, sama tema je društveno osetljiva, te postoje pitanja koja su posebno osetljiva i na koje bi posebno trebalo obratiti pažnju, a drugo, pažnju bi trebalo usmeriti i na osetljive grupe (bilo da se o njima govori sa respondentima ili da su oni sami respondenti) – žene i decu.

502 Više u: Randy Borum, „Radicalization into Violent Extremism II: A Review of Conceptual Models and Empirical Research”, *Journal of Strategic Security*, Vol. 4, No. 4/2011, pp. 37-62; UN, *Plan of Action to Prevent Violent Extremism: Report of the Secretary-General*, United Nations, 2016, pp. 9-10.

Kada se ispitaniku postavljaju pitanja koja su društveno ili za njega ili nju posebno važna i osetljiva, opasnost koja vrebaje jeste ne samo da respondent ne odgovori na njih i preskoči ih nego i da se „zatvori” ili čak odbije dalje učešće u istraživanju. Nije naodmet reći da je od ključne važnosti da istraživač respondentu jasno i transparentno objasni o kakvom istraživanju je reč, da je anonimnost zagarantovana i da se dobijeni podaci koriste isključivo za svrhe istraživanja. Takođe, vrlo je poželjno da ispitanik stekne poverenje u istraživača, te da otvoreno odgovara na svako postavljeno pitanje. Osetljiva pitanja trebalo bi izbegavati na početku intervjuisanja, dok osnovna demografska pitanja neki radije postavljaju na početku razgovora kako bi olakšali ispitanicima „uvod” u intervju i pomogli istraživaču da sazna osnovne podatke o ispitaniku pre nego što pređe na „teže” teme, a drugi češće ova pitanja postavljaju na kraju razgovora, kada je koncentracija ispitanika popustila i kada je manje verovatno da pažljivo odgovore na osetljiva pitanja.

Proces prikupljanja podataka može biti prilično dug i zahtevan deo istraživačkog projekta. U svakom slučaju, usponi i padovi sastavni su deo ovog procesa – od nesaradljivosti potencijalnih ispitanika/institucija/organizacija, preko nedostupnosti određenih podataka, pa do gubitka lične motivacije i razočarenja. Jedno od velikih pitanja koja se stavlja pred istraživače, posebno ukoliko nisu strogo ograničeni vremenskim okvirima, jeste kada, odnosno u kom trenutku stati sa prikupljanjem podataka. Jedno od rešenja svakako se nalazi i u fenomenu tzv. saturacije (zasićenosti) u podacima, kada „nove stvari” prestanu da se pojavljuju. No, bez obzira na to, trebalo bi uvek imati na umu da nijedno istraživanje nikada neće dati konačnu i poslednju reč o određenom društvenom fenomenu. To znači da, koliko god se istraživačima činilo da nije dovoljno vremena ili podataka i da uvek može „još samo ovo” da se uradi, treba se držati plana istraživanja i (makar labavo postavljenog) vremenskog okvira koji smo sebi na početku izrade plana postavili.

Najzad, kada je reč o analizi prikupljenih podataka, jasno je da je ona već delimično određena i samim istraživačkim usmerenjem na ravni kvalitativno – kvantitativno, odnosno samom prirodom prikupljene iskustvene evidencije. U stvaranju iskustvene naučne evidencije postoje tri faze. Prva faza podrazumeva prikupljanje razolikih izvornih obaveštenja, u drugoj fazi sistematski

se izdvajaju određena obaveštenja iz izvorne građe i pretvaraju se u iskustvene naučne podatke, dok treća faza podrazumeva stvaranje sintetičke iskustvene evidencije. Prva faza omogućava prikupljanje vrlo raznovrsne evidencije. Prikupljeni podaci mogu uključivati, na primer, ispunjene upitnike, transkripte intervjuva, beleške, zapažanja, zvanična dokumenta, grafikone, dijagrame i fotografije. Međutim, najčešće sva prikupljena evidencija sadrži više obaveštenja nego što je to istraživaču potrebno, te je neophodno u drugoj fazi stvaranja iskustvene naučne evidencije pristupiti izdvajanju iskustvenih podataka iz šire izvorne građe. Kako navodi Vojin Milić, „postojeća obaveštenja se u raznim delovima izvorne građe ne nalaze u gotovom i dovoljno homogenom obliku, što je neophodno za postizanje njihove međusobne uporedivosti i izvođenje pravilnih uopštavanja. Zadatak ove faze jeste da izdvoji potrebna obaveštenja iz svakog pojedinačnog izvora i da pri tom postigne što veću međusobnu uporedivost podataka. Izdvajanje iskustvenih podataka iz šire izvorne građe izvodi se pomoću klasifikacija i merila. Obim rada u ovoj fazi stvaranja iskustvene evidencije zavisi u velikoj meri od toga na koji način je stvorena izvorna građa. U nekim ispitivanjima se teži da se već prilikom stvaranja izvorne građe dobiju obaveštenja u onom vidu u kome će ona biti upotrebljena u daljoj analizi i tako skрати posao druge faze. Tipičan primer ove vrste jeste prikupljanje podataka pomoću upitnika u kome su mogućni odgovori na pojedina pitanja unapred utvrđeni. Zaokruživanjem nekog od unapred utvrđenih odgovora dobija se konkretni izvorni podatak. Ovaj način prikupljanja čini postupak njihovog izdvajanja iz izvorne građe znatno jednostavnijim. Izdvajanje se ponekad svodi na mehaničko kodiranje podataka, koji su već u toku prikupljanja definitivno oblikovani”.⁵⁰³ Ovo je faza u kojoj dolazi do sređivanja sirovih podataka, u smislu „zatvaranja” otvorenih pitanja, šifriranja, kodiranja i sl.

Treća i poslednja faza predstavlja izradu sintetičkih pokazatelja, pre svega preko klasifikacija i merila. „Naučna iskustvena evidencija je uvek evidencija za neku naučnu pretpostavku — bilo da se radi o opisnim stavovima ili teorijskim hipotezama. Zbog toga stvaranje iskustvene evidencije, a naročito njeni konačni sistematski oblici treba da budu što više podređeni zahtevima proveravanja i ispitivanja određenih naučnih pretpostavki. Može se smatrati

503 Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 314.

pravilom da nijedna tabela nije dobro učinjena ako unapred, tj. pre nego što je ona popunjena određenim podacima, nisu jasno utvrđeni njen smisao i njeni ciljevi. To istovazii za sve druge sintetike, oblike iskustvene evidencije. Naravno da je ovu određenost sintetičkih oblika evidencije moguće postići samo ako su sve faze njenog stvaranja povezane nekim osnovnim idejama. Izvor tih ideja jeste unapred stvorena zamisao o tome kakva je sintetička evidencija potrebna za neki istraživački cilj.”⁵⁰⁴ Na osnovu formulisanih sintetičkih pokazatelja istraživači mogu pristupiti analizi, odnosno tumačenju prikupljenih naučnih obaveštenja. Gotovo da je izlišno još jednom napomenuti da bi analiza trebalo da bude neodvojiva od teorijskih polazišta i utemeljenja. U nastavku je dat primer jednog od prvih istraživanja nasilnog ekstremizma u Srbiji.

LITERATURA:

1. Ševkušić Slavica, „Kvalitativna studija slučaja u pedagoškim istraživanjima: saznajne mogućnosti i ograničenja”, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, God. 40, Br. 2/2008, str. 239-256.
2. Ader Herman J, Mellenbergh Gideon J. (eds), *Research Methodology in the Life, Behavioural and Social Sciences*, Sage, London, 1999.
3. Aldridge Alan, Levine Ken, *Surveying the Social World: Principles and Practice in Survey Research*, Open University Press, Buckingham, 2001.
4. Arbnor Ingeman, Bjerke Bjorn, *Methodology for Creating Business Knowledge*, Sage, London, 1997.
5. Balnaves Mark, Caputi Peter, *Introduction to Quantitative Research Methods: An Investigative Approach*, Sage, London, 2001.
6. Bassegy Michael, *Case Study Research in Educational Settings* Open University Press, Buckingham, 1999.

504 Isto, str. 317. Više o klasifikacijama i merenju, kao i tipovima merenih skala u: Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996; Mihailo Đurić, *Problemi sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1962; Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2005.

7. Baugut Philip, Neumann Katharina, „How Right-Wing Extremists Use and Perceive News Media”, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, Vol. 00(0)/2018, pp. 1 – 25.
8. Bernard Russell H., *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, CA: SAGE, Thousand Oaks, 2000.
9. Black Thomas R., *Doing Quantitative Research in the Social Sciences: An Integrated Approach to Research Design, Measurement and Statistics*, Sage, London, 1999.
10. Blaikie Norman, *Analyzing quantitative data: From description to explanation*, SAGE, London, 2010.
11. Blaxter Loraine, Hughes Christina, Tight Malcolm, *How to Research, Third edition*, Open University Press, Berkshire, 2006.
12. Bogdanović Marija, *Metodološke studije*, IPS, Beograd, 1993.
13. Bogdanović Marija, „Operacionalna definicija”, u: *Sociološki rečnik* (priredili: Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
14. Borum Randy, „Radicalization into Violent Extremism II: A Review of Conceptual Models and Empirical Research”, *Journal of Strategic Security*, Vol. 4, No. 4/2011, pp. 37-62; UN, *Plan of Action to Prevent Violent Extremism: Report of the Secretary-General*, United Nations, 2016.
15. Cresswell John W, *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*, Sage, London, 2002.
16. Đurić Mihailo, *Problemi sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1962.
17. Đurić Slađana, *Fokus-grupni intervju*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
18. Flick Uwe, *An Introduction to Qualitative Research*, Sage, London, 1998.
19. Fajgelj Stanislav, *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za

- primenjenu psihologiju, Beograd, 2005.
20. Gillham Bill, *Case Study Research Methods*, Continuum, London, 2000.
 21. GfK, Atlantska inicijativa, *Polazni program za suzbijanje nasilnog ekstremizma Sažetak nalaza istraživanja – Bosna i Hercegovina*, 2018.
 22. Gorard Stephen, *Quantitative Methods in Educational Research: The Role of Numbers Made Easy*, Continuum, London, 2001.
 23. Gorard Stephen, Taylor Chris, *Combining Methods in Educational and Social Research*, Open University Press, Maidenhead, 2004.
 24. Ilić Vladimir, Veljković Marta, „Neki problem i metodologije socioloških istraživanja: *hommage* Vojinu Miliću”, *Sociologija*, ISI, Beograd, Vol. LVIII, No.1/2016, str. 5 – 31.
 25. Ilić Vladimir, „Posmatranje kao metod u kontekstu rasprava oko kvantitativnog i kvalitativnog pristupa”, *Sociologija*, ISI, Beograd, Vol. 57, no. 1/2015, str. 133–151.
 26. Jakupi Rudinë, Kraja Garentina, *Objašnjenje razlika: Ranjivost i otpornost na nasilni ekstremizam na Kosovu Studija 3*, Berghof Foundation i Kosovski Centar za Studije Sigurnosti (KCSS), Berlin, Priština, 2018.
 27. Kamberelis George, Dimitriadis Greg, *Focus Groups: From Structured Interviews to Collective Conversations*, Routledge, London, 2013.
 28. Krueger Richard, Casey Mary Anne, *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research, 3rd edn*, SAGE, Thousand Oaks, 2000.
 29. Kursani Shpend, *Western Balkans Extremism Research Forum - Literature Review 2017 – 2018: Violent Extremism in The Western Balkans*, British Council, 2019.
 30. Linkogle Stephanie, Lee-Treweek Geraldine, *Danger in the Field*, Routledge, London, 2000.
 31. Litosseliti Lia, *Using Focus Groups in Research*, Continuum,

- London, 2003.
32. Manić Željka, „Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji”, u zborniku: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije* (priredili Mladen Lazić i Slobodan Cvejić), ISI FF Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa, Beograd, 2013.
 33. Manić Željka, *Analiza sadržaja u sociologiji*, Čigoja, ISI, Beograd, 2017.
 34. Marshall Catherine, Rossman Gretchen, *Designing Qualitative Research, 3rd edn*, Sage, Thousand Oaks, 1999.
 35. Mason Jennifer, *Qualitative Researching, 2nd edn*, Sage, London, 2002.
 36. Maxim Paul S, *Quantitative Research Methods in the Social Sciences*, Oxford University Press, New York, 1999.
 37. Maxwell Joseph, *Qualitative Research Design: An Interactive Approach, 2nd edn*, CA: Sage, Thousand Oaks, 2005.
 38. Milić Vojin, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996.
 39. Nanes Matthew, Lau Bryony, *Surveys and Countering Violent Extremism: A practitioner guide*, The Asia Foundation, Australian Government, San Francisco, 2018.
 40. Neuman Lawrence W, *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches, 4th edn*, MA: Allyn and Bacon, Boston, 2000.
 41. Payne Geoff, Payne Judy, *Key Concepts in Social Research*, Sage, London, 2004.
 42. Petrović Predrag, Stakić Isidora, *Western Balkans Extremism Research Forum - Serbia Report - Understanding Violent Extremism in The Western Balkans*, British Council, 2018.
 43. Popadić Dragan, Pavlović Zoran, Žeželj Iris, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clío, Institut za psihologiju, Beograd, 2018.

44. Ragin Charles, Becker Howard (eds.), *What is a case: exploring the foundation of social inquiry*, Cambridge University press, Cambridge, UK, 1992.
45. Ritchie Jane, Lewis Jane (eds), *Qualitative Research Practice: A Guide for Social Science Students and Researchers*, Sage, London, 2003.
46. Silverman David, *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook, 2nd edn*, Sage, London, 2004.
47. Strauss Anselm, Corbin Juliet, *Basics of Qualitative Research, 2nd edn*, Sage, London, 1998.
48. Šarenkapić Samid (prir.), *Integrisani odgovor zajednice na izazove po ljudsku sigurnost u Novom Pazaru*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2015.
49. Tashakkori Abbas, Teddlie Charles (eds), *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*, CA: Sage, Thousand Oaks, 2002.
50. Turčalo Sead, Veljan Nejra, *Perspektive zajednice o prevenciji nasilnog ekstremizma u Bosni i Hercegovini. Studija Slučaja broj 2*, Atlantska inicijativa i Berghof Fondacija, Berlin, Sarajevo, 2018.
51. Travers Max, *Qualitative Research Through Case Studies*, Sage, London, 2001.
52. Yeasmin Sabina, Rahman Khan Ferdousour, „‘Triangulation’ Research Method as the Tool of Social Science Research”, *BUP JOURNAL*, Volume 1, Issue 1/September 2012, 154 – 163.
53. Yin Robert K, *Case Study Research: Design and Methods, 3rd edn*. CA: Sage, Thousand Oaks, 2003.

II

PRIMER ISTRAŽIVANJA NASILNOG EKSTREMIZMA: Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji (CeSID/UNDP)

Jedno od prvih istraživanja koje je u Srbiji sprovedeno na ovu temu bilo je istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji. Istraživanje su realizovali Agencija za istraživanje javnog mnjenja CeSID i UNDP Srbija krajem 2016. godine. Sprovedeno je na teritoriji Republike Srbije, bez Kosova i Metohije, na proporcionalnom stratifikovanom uzorku. Ukupno tri stratum, koja su činila tri regiona (najveći gradovi, Jugozapadna Srbija i Južna Srbija), prema poslednjem popisu stanovništva iz 2011. godine broje zbirno 2.721.379 ljudi, a očekivani broj stanovništva starosti između 15 i 30 godina, prema istom izvoru, jeste 524.148. Stoga je ukupna veličina uzorka projektovana na 2.600 ispitanika. Prvi stratum obuhvatio je 1.000 ispitanika iz četiri najveća grada u Srbiji (Beograd, Novi Sad, Kragujevac, Niš), drugi stratum obuhvatio je 1.000 ispitanika iz jugozapadne Srbije (teritorija dve lokalne samouprave iz raškog: Novi Pazar i Tutin i dve iz zlatiborskog upravnog okruga: Sjenica i Prijepolje), dok je treći stratum obuhvatio 600 ispitanika iz opština Pčinjskog okruga u Južnoj Srbiji, Bujanovac i Preševo. Pri tome, u okviru svakog stratuma predviđena su tri poduzorka i njihova tačna veličina, a poduzorci su bili zasnovani na starosnim kohortama: prvi je obuhvatao mlade starosti od 15 do 19 godina, drugi mlade starosti od 20 do 24 godine, a poslednji poduzorak je obuhvatao mlade starosti od 25 do 29 godina. Kao istraživački instrument korišćen je upitnik (upitnik za prvi poduzorak imao je 117 pitanja, za drugi 121 i za treći, koji je bio preveden i na albanski jezik, 121 pitanje).⁵⁰⁵

505 U ovom prikazu kao izvori biće korišćena dva izveštaja nastala kao rezultat istraživanja. Prvi je javno dostupan, tzv. narativni izveštaj, koji je skraćena verzija drugog izveštaja (CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, CeSID, UNDP, Beograd, 2016, dostupno na: https://www.undp.org/content/dam/serbia/Publications%20and%20reports/Serbian/Odrzivi-razvoj/UNDP_SRB_pokreta%20radikalizma%20i%20nasilnog%20ekstremizma%20me%20u%20mladima.pdf). Drugi izvor jeste neobjavljena, proširena verzija izveštaja, za koju autorke imaju dozvolu da je koriste u naučne svrhe (CeSID,

S obzirom na ciljeve istraživanja, koji su bili oličeni pre svega u potrazi za ključnim pokretačima nasilnog ekstremizma među populacijom mladih u Srbiji, ali i u dobijanju podataka za kasniju izradu agende kojom će UNDP raditi na prevenciji radikalizma i nasilnog ekstremizma u svetu i istraživanju koje će u najvećoj mogućoj meri biti uporedivo sa istraživanjima koja je ova međunarodna organizacija sprovodila širom sveta, izabran je kvantitativni metod uz primenu anketnog istraživanja kao osnovna istraživačka tehnika. Da bi istraživanje ispunilo uslov komparabilnosti, bilo je neophodno u svim istraživanjima koristiti isti konceptualni okvir, a poželjno je i pitanja operacionalizovati na isti način. Međutim, da bi se uvažile specifičnosti pojedinačne zemlje u kojoj se sprovodi istraživanje, bilo je dozvoljeno da operacionalizacija varira, ali da ona sadržinski verno reflektuje konceptualni okvir od kojeg se pošlo. Ovakav pristup je u nauci ne samo dozvoljen nego i razumljiv. Reč je o tome da operacionalna definicija treba da zadovolji uslove teorijske adekvatnosti i pouzdanosti, no to ne znači da operacionalne definicije određenog pojma moraju biti istovetne u empirijskim istraživanjima, posebno onim koje se sprovode u različitim vremenskim i prostornim tačkama. Naime, „strogo i isključivo vezivanje teorijskog sadržaja pojmova za sasvim konkretne oblike operacionalizacije ograničava mogućnost primene u širim istorijskim i uporednim istraživanjima. (...) Priroda društvene stvarnosti, dakle, zahteva stvaranje različitih, međusobno ekvivalentnih operacionalizacija za iste teorijske pojmove, jer se inače iskustvena preciznost saznanja plaća vrlo velikim ograničenjem njihove opštosti”⁵⁰⁶.

Gotovo sva istraživanja nasilnog ekstremizma počivaju na određenim pretpostavkama o pokretačima ovog fenomena. Prethodno su izlistani pokretači od kojih se pošlo u konkretnom istraživanju koje na ovom mestu predstavljamo, no trebalo bi naglasiti da postoje varijacije u pogledu pokretača. Neka istraživanja više ističu socijalne osnove, neka psihološke ili političke faktore, a najviše je onih koja uključuju sve u manjoj ili većoj meri. Tako USAID (US Agency for International Development) identifikuje kao pokretače nasilnog ekstremizma različite političke, ekonomske, kulturološke i socijalne faktore, kao i posebne vrste grupne din-

Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, neobjavljeno).

506 Vojin Milić, *Sociološki metod*, ZUNS, Beograd, 1996, str. 271.

amike i sociopsiholoških procesa koji su pogodni za generisanje ili povećanje vulnerabilnosti na nasilni ekstremizam. Neki od tih faktora i dinamike pak deluju na makronivou, drugi na mikro ili mezo nivoima. Prilikom istraživanja određene vrste nasilnog ekstremizma i konkretne društvene sredine u kojoj se pojava ispoljava treba biti posebno senzitivisan na „faktore rizika” (*risk factors*) i „rizične procese” (*risk processes*), te posebno uzeti u obzir relativnu važnost i značaj svakog od tih faktora i pokretača, kao i način na koji se oni kombinuju u konkretnoj društvenoj sredini. No, bez obzira na to da li istraživači ispituju pojedince nasilne ekstremiste ili dinamiku ekstremističke grupe ili pak podršku lokalne i šire zajednice i (ne)povoljno okruženje, od suštinske je važnosti da istraživač razlikuje one pokretače koji su ključni od onih koji su manje važni. Drugim rečima, bitno je odrediti koji su pokretači nužni, a koji i dovoljni uslov nastanka pojave.⁵⁰⁷⁵⁰⁸

Konceptualni okvir od kojeg se pošlo u istraživanju koje predstavljamo počiva, pre svega, na markiranju četiri trenda koja odlikuju savremeni nasilni ekstremizam iako sam fenomen nije isključivo savremena društvena kategorija. Naime, „procesi *globalizacije* dovode do nove vrste povezivanja ovakvih grupacija, upotreba *novih komunikacijskih tehnologija* (pre svega društvenih mreža) pomoću kojih se pojedinci i grupe lakše povezuju ali i lakše regrutuju, dovode i do drugačijeg *nivoa nepredvidivosti*. Ovo posebno, imajući u vidu da je odabir ciljeva terorističkih napada neretko slučajan. Često se izvršioici napada već unapred obavezuju da će izvršiti i samoubistvo prilikom napada. Konačno, *pristup ubojitim sredstvima* olakšan je usled široke dostupnosti informacija preko interneta, te pojedinci i grupe imaju pristup najrazličitijim vrstama oružja (ponekad i onim za masovno uništenje)”⁵⁰⁹. Na

507 USAID, *Guide to the Drivers of Violent Extremism*, USAID, 2009, available on: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadt978.pdf, pp. 85.

508 Jedno od istraživanja religijski motivisanog ekstremizma u Srbiji kao pokretače ove vrste nasilnog ekstremizma prepoznaje: socioekonomske i političke faktore, nizak nivo građanskog i verskog obrazovanja u obrazovnom sistemu (*poor civic and religious education*), osećanje diskriminacije i izolaciju. Više u: Predrag Petrović, *Western Balkans Extremism Research Forum – Policy Brief Serbia*, British Council, 2018, dostupno na: https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/policy_brief_serbia.pdf

509 CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, str. 7, prema: UNDP, *Discussion Paper (2016): Preventing Violent Extremism through Inclusive Development and the Promotion of Tolerance and Respect for Diversity A development response to addressing radicalization and violent extremism*, United Nations Development Programme, New York, 2016, pp. 14. Dostupno na: <http://www.undp.org/content/>

osnovu ovih karakteristika savremenih oblika nasilnog ekstremizma, razvijen je konceptualni okvir koji počiva na osam prepoznatih pokretača (*drivers*) radikalizma i nasilnog ekstremizma.

Prvi pokretač jesu **uloga i uticaj globalne politike**. Složeni politički, socijalni i ekonomski uslovi, te regionalna i lokalna geopolitička dešavanja, mogu biti faktor destabilizacije nekog regiona, a već postojeće tenzije se na taj način mogu aktivirati. Takođe, globalna promocija ljudskih prava i rodne ravnopravnosti neretko može biti u nesaglasju sa tradicionalnim lokalnim običajima, što takođe predstavlja okidač koji vodi ka nasilnim reakcijama. Drugi pokretač jesu **ekonomska isključenost i ograničene mogućnosti za uzlaznu društvenu pokretljivost**, dok su treći **politička isključenost i smanjivanje prostora za građanski aktivizam**. Ova dva pokretača čine ono što se naziva *konvergencija horizontalnih nejednakosti*. U okviru drugog pokretača važno je naglasiti da on uviđa korelaciju između nezaposlenosti (ekonomske deprivacije) i određenih socijalnih identiteta, te sistematsko negiranje mogućnosti za uzlaznu društvenu pokretljivost, što može rezultirati u alijenaciji i frustraciji i voditi ka radikalizaciji i nasilnom ekstremizmu. Četvrti prepoznati pokretač radikalizacije i nasilnog ekstremizma predstavlja stanje **društvene nejednakosti, nepravde, korupcije i kršenja ljudskih prava**. Ovaj pokretač naglašava vezu između političkog nasilja i percepcije nepravde, korupcije i sistematske diskriminacije. **Nezadovoljstvo i odbacivanje postojećeg socioekonomskog i političkog sistema**, gde se nudi alternativa dominantnom ideološkom narativu demokratije i multikulturalizma, predstavlja peti pokretač radikalizacije i nasilnog ekstremizma. Kao šesti pokretač javljaju se **odbijanje i odbacivanje rastuće raznolikosti u društvu**, jer multikulturalnost i multietničnost mogu dovesti do porasta osećaja straha, ugroženosti i besa, kao posledica doživljavanja oduzimanja određenih privilegija grupe ili čitave zajednice, a najčešće se manjinske grupe doživljavaju kao te koje oduzimaju prava većinskom stanovništvu. Preposlednji pokretač oličan je u **slabim kapacitetima države i nedostatku bezbednosti**, što „utiče na porast nejednakosti i stvaranje praznog prostora u kome „nedržavni” akteri mogu da preuzmu državne funkcije, uključujući i monopol nad nasiljem”. Najzad, kao poslednji, osmi

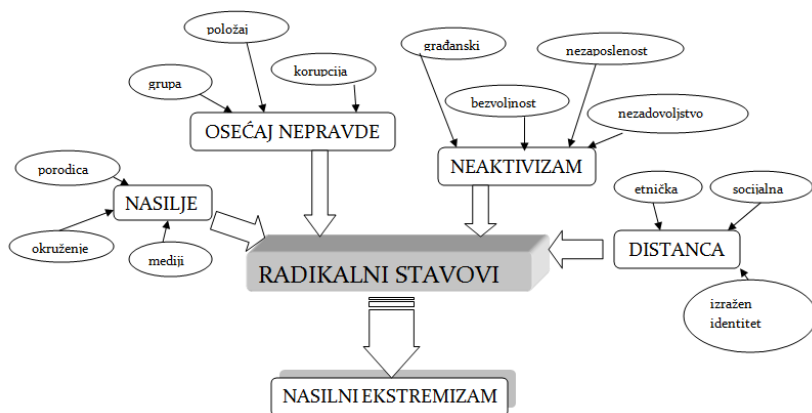
pokretač, javljaju se **promena globalne kulture i banalizacija nasilja u medijima i zabavnim sadržajima**, čija posledica može biti to da pojedinci postaju manje osetljivi na nasilje u stvarnom svetu, a konzumiranje nasilnih video-igara može da utiče na povećanje agresivnih misli i ponašanja.⁵¹⁰

„Navedene pokretače radikalizma i nasilnog ekstremizma ne bi trebalo posmatrati individualno i zasebno. Naime, tek u kompleksnom međusobnom sadejstvu i u sadejstvu sa individualnim faktorima (otuđenje, potraga za vlastitim identitetom i dostojanstvom, osveta zbog prethodnog doživljaja nepoštovanja i zlostavljanja, pripadnost virtuelnim zajednicama na društvenim mrežama), uz pažljivo isplaniran proces praćenja i socijalizacije potencijalnih članova od strane ekstremističkih grupa, možemo govoriti o velikoj verovatnoći da nekobudeuključen u nasilneekstremističkegrupe”⁵¹¹. Ono što bezmalo sve studije koje se bave istraživanjem nasilnog ekstremizma razlikuje jeste odvajanje procesa radikalizacije od samog nasilnog ekstremizma. Zapravo, u skladu sa određenjem pojmova (videti Marijino poglavlje), radikalizacija se posmatra kao predstadijum nasilnog ekstremizma – pojedinac koji ima radikalne stavove može postati i nasilni ekstremista, ali i ne mora, a svaki nasilni ekstremista ujedno ima i radikalne stavove. Drugim rečima, pojam nasilnog ekstremizma je po obimu šiji od pojma radikalizacije stavova.

510 CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, str. 8.

511 Isto, str. 9.

Slika 1. Socijalno-psihološki činioci koji dovode do radikalnih stavova koji mogu voditi u nasilni ekstremizam

Preuzeto iz: CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, str. 9.

Vrednosne orijentacije ispitanika operacionalizovane su putem sledećih tvrdnji, iskazane kroz skalu Likertovog tipa: (1) Treba se čvrsto držati narodnih običaja i tradicije; (2) Žene sa slobodnijem ponašanjem same su krive ako upadnu u neprilike; (3) Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je, po pravilu, bolje da muškarac ima poslednju reč; (4) Homoseksualnost je bolest, a homoseksualce bi trebalo lečiti; (5) Svaki drugi migrant/izbeglica je potencijalni terorista; (6) Razlike u naciji, veri, pa čak i boji kože između građana Srbije imigranata/izbeglica koji u njoj boravepreviše su velike da bi se oni uklopili u naše društvo; (7) Svaki mlad čovek u vreme mira treba da bude obučavan zamogući rat i (8) U slučaju rata bio bih spreman/a da se borim za svoj narod. Analiza je pokazala da mlade iz Jugozapadne i Južne Srbije odlikuje tradicionalistički obrazac mišljenja, koji se poziva na sistem vrednosti i običaja ustanovljenih u prošlosti (poštovanje običaja, patrijarhalnost, homofobija, ratnički duh), a da mlade iz Beograda, Novog Sada, Kragujevca i Niša karakteriše modernistički način razmišljanja. Međutim, retko kada je nalaz jednoznačan. Tako iako mlade iz najvećih gradova odlikuje moderni vrednosni sistem, i dalje oko jedne trećine ispitanika iskazuje tradicionalističke stavove.⁵¹²

512 CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*,

Istraživanje je uočilo i postojanje trenda da među mladima, bez obzira na region iz koga dolaze, njihovu nacionalnu i versku pripadnost, dominiraju pozitivna osećanja koja su pre svega povezana sa očekivanjem budućeg boljitka. Pri tome, u sva tri regiona, skoro jedna petina mladih spremna je da se lično angažuje kako bi doprinela promenama. Iako pozitivna osećanja odnose prevagu nad negativnim, primetne su blago uočljive razlike u prisustvu određenih osećanja u zavisnosti od starosti, stepena obrazovanja i polne pripadnosti ispitanika – što su ispitanici mlađi, to su pozitivna osećanja kod njih izraženija, a što su obrazovaniji, to su i njihova osećanja manje optimistična. Dodatno, primetna je i mala razlika u osećanju straha i zabrinutosti koje je nešto izraženije među pripadnicama ženskog pola u odnosu na muškarce.

Na odnosno formiranje i utvrđivanje stavova društvenih grupa i pojedinaca prema aktuelnim bezbednosnim i sigurnosnim pitanjima utiče i geopolitika, odnosno kompleksni politički i ekonomski odnosi između svetskih sila. „Odnos prema članstvu Srbije u Evropskoj uniji i NATO radikalno je drugačiji u najvećim gradovima u odnosu na regione Južne i Jugozapadne Srbije. Dok mladi iz najvećih gradova ne žele da Srbija bude deo EU niti NATO, mladi iz Jugozapadne i Južne Srbije priželjkuju njenu integraciju u EU (i NATO kada su u pitanju mladi iz Južne Srbije)”.⁵¹³ „Osim odnosa prema integracijama različitih oblika, poseban set pitanja postavljen je mladima u najvećim gradovima (Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Kragujevcu), a odnosio se nastav prema Rusiji i njenim spoljnopoličkim i unutrašnjepoličkim dešavanjima, Ukrajini, Krimu, Gruziji i tako dalje. Ovim pitanjima merilo se prvenstveno poznavanje geopolitičke situacije, ali i percepcija Rusije kao uticajnog faktora na Balkanu.”⁵¹⁴ Rezultati su pokazali da mladi u najvećoj meri nemaju odgovor na pitanja vezana za sukob u Ukrajini – zabeležen je izuzetno visok stepen neznanja o tvrdnjama koje se odnose na sukob u Ukrajini (69% ispitanika nije moglo da proceni da li su Abhazija i Južna Osetija nezavisne države, a 57% da li je Rusija okupator Gruzije).⁵¹⁵

Cesid, UNDP, Beograd, 2016, str. 12; CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, neobjavljeno, str. 7-11.

513 Isto, str. 12.

514 CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, neobjavljeno, str. 20.

515 Isto.

U pogledu spremnosti upotrebe nasilja mladi dominantno odbacuju nasilje kao sredstvo za ostvarenje političkih ciljeva. Za mlade Jugozapadne Srbije i najvećih gradova nasilje nije rešenje za probleme koji proizilaze iz uticaja globalne i regionalne politike, dok je ono najprihvatljivije za ispitanike iz Južne Srbije (videti Grafikon 1).

Grafikon 1. Spremnost za učešće u ratu (u %)

Izvor: CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, str. 14.

U trenutku kada je istraživanje sprovedeno odnos prema Islamskoj državi (ISIS) bio je važan pokazatelj radikalnih stavova i sklonosti ka nasilnom ekstremizmu. Istraživanje je pokazalo da „mladi percipiraju ISIS negativno – 62% u Južnoj Srbiji i 44% u Jugozapadnoj Srbiji vidi ISIS bilo kao terorističku, bilo kao kriminalnu organizaciju. Istovremeno, 23% u Južnoj i 36% u Jugozapadnoj Srbiji vidi je pozitivno ili s razumevanjem. Veliki je broj onih koji ne mogu da odgovore, ali postoji i značajna sumnja na davanje društveno pozitivnih odgovora. (...) Naime, ako velika većina posmatra ISIS negativno, a gotovo polovina ispitanika u Južnoj Srbiji i više od trećine u Jugozapadnoj kažu da se ne bi mešali ako bi neko blizak želeo da se pridruži frontu na Bliskom istoku, onda ispitanici ili ne govore istinu prilikom odgovaranja na prethodna pitanja ili su potpuno nezainteresovani i žele da se distanciraju od toga (što je malo verovatno s obzirom na to da je reč o njima bliskim osobama). Ova nekonzistentnost u odgovorima za nijansu je više izražena među mladim muslimanima iz regiona Jugozapadne Srbije. (...) Svaki sedmi mladi stanovnik Južne Srbije

(13%), odnosno 18% stanovnika Jugozapadne Srbije veruje da ISIS predstavlja organizaciju koja se bori za prava muslimana širom sveta i tu nalazimo prvenstveno najmlađe ispitanike – od 15 do 19 godina”.⁵¹⁶ Imajući u vidu versku strukturu regiona Jugozapadne Srbije, kao i da se u trenutku istraživanja kroz sredstva masovnog opštenja moglo čuti da je taj region jedan od regrutnih centara koji ISIS koristi, podatak da čak svaki peti ispitanik iz ovog regiona ne zna da odgovori na pitanje o Islamskoj državi, opravdano rađa sumnju u davanje društveno poželjnih odgovora (videti grafikon 2).

Grafikon 2. Prema Vašem mišljenju, Islamska država (ISIL) je... (u %)

„Pored etničkog takmičenja za resurse, diskriminacija na osnovu pola, materijalnog položaja, veroispovesti, etničkog porekla, posebno kada je reč o mladim ljudima, može biti okidač za ponašanje koje izlazi iz okvira dozvoljenog ili društveno prihvatljivog. U takvim situacijama ne isključuje se ni pojedinačno odstupanje od prihvaćenih normi ponašanja, ali ni kolektivno – kada određena socijalna grupa preuzima nasilne oblike ponašanja kako bi „ispravila nepravdu” ili zaštitila stečena prava. Ponovo se ističu mladi iz regiona Jugozapadne i Južne Srbije, koji kažu da najčešće diskriminaciju osećaju kada je u pitanju njihova veroispovest (skoro 30% koji su osetili ponekad, često ili veoma često). Takođe, u Južnoj Srbiji mladih koji su osetili diskriminaciju po osnovu svoje etničke pripadnosti (ponekad, često ili veoma često) čak je 44%, a na osnovu mesta i zemlje porekla čak 41%. Ovo samo dodatno potvrđuje prethodno iznete zaključke o potencijalu za razvijanje netrpeljivosti u ovom regionu zbog etničkog takmičenja.”⁵¹⁷ Nepravda i doživljaj

516 Isto, str. 21-23.

517 CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*,

nepravde u brojnim istraživanjima nasilnog ekstremizma prepoznati su kao bitan pokretač radikalizacije. Nalazi ovog istraživanja pokazali su da „percepcija nepravde postoji i među manjinskim i među većinskim stanovništvom. Mladi Albanci iz Južne Srbije osećaju veliku diskriminaciju i nejednakost”.⁵¹⁸

Tabela 2. Da li ste se ikada osećali diskriminisano ili ste doživeli nepravdu zbog neke od sledećih stvari i ukoliko jeste, koliko često? (u %)

Osnov diskriminacije	Nikada ili retko			Ponekad			Često ili veoma često		
	Najveći gradovi	Jugo-zapadna Srbija	Južna Srbija	Najveći gradovi	Jugo-zapadna Srbija	Južna Srbija	Najveći gradovi	Jugo-zapadna Srbija	Južna Srbija
Pol	85	89	78	10	5	12	3	4	6
Materijalni položaj	80	81	66	12	11	21	6	6	10
Veroispovest	92	70	68	4	16	15	2	13	13
Etničko poreklo	91	73	55	4	12	22	2	8	22
Nivo obrazovanja	89	81	65	5	9	18	4	7	13
Pripadnost političkoj partiji	88	69	49	4	11	20	2	10	22
Mesto porekla	87	78	56	7	11	22	3	7	19
Zemlja porekla	87	76	57	7	12	22	4	6	19

Izvor: CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, neobjavljeno, str. 55.

Socijalna i etnička distanca izražavaju meru bliskosti odnosno udaljenosti pojedinaca u odnosu na neku društvenu ili etničku grupaciju. U ovom istraživanju merena je distanca prema: Albancima, Bošnjacima, Hrvatima, Mađarima, Romima i Srbima, s tim što u Južnoj i Jugozapadnoj Srbiji nije uključeno merenje etničke distance prema Mađarima i Hrvatima, jer mađarske i hrvatske nacionalne manjine u ovim regionima Srbije nema. Tabela 3 pokazuje da mladi Bošnjaci i Albanci imaju izraženiju etničku distancu jedni prema drugima nego prema Srbima.

Cesid, UNDP, Beograd, 2016, str. 18.

518 Isto, str. 20.

Tabela 3. Etnička distanca mladih

Najizraženija etnička distanca	Najveći gradovi	Jugozapadna Srbija	Južna Srbija
Prvo mesto	Albanci	Romi	Romi
Drugo mesto	Romi	Albanci	Bošnjaci/ muslimani
Treće mesto	Bošnjaci/ muslimani	Srbi	Srbi

Izvor: CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016, str. 23.

Mladi ne veruju institucijama – najmanje poverenja zabeleženo je prema medijima i političkim institucijama, a najviše poverenja ukazano je verskim institucijama. „Većina nasilnih ekstremističkih grupa nudi alternativu dominantnom ideološkom narativu slobodnog tržišta, demokratije i multikulturalizma. Mladi iz najvećih gradova i mladi iz Jugozapadne Srbije skloniji su ili neodlučnosti i nemanju stava ili pak manjem ili većem odbacivanju demokratije nego mladi iz Južne Srbije. Najradikalniji stav, da su demokratski i nedemokratski režimisti, podržava u proseku oko 15% mladih iz sva tri posmatrana regiona. To su najčešće mladi muškarci, 15-25 godina starosti, niskoobrazovani i nezaposleni. Sa druge strane, mladi iz Južne Srbije su najskloniji prihvatanju demokratskih vrednosti. Ovo može biti tumačeno u skladu sa iskazanim (ne) poverenjem u institucije. Iako generalno mladi ne veruju institucijama u društvu, u Južnoj Srbiji veruju institucijama više nego mladi u ostala dva regiona, posebno političkim partijama i lokalnim vlastima”.⁵¹⁹

Mi smo odlučili da na ovom mestu prikažemo samo najinteresantnije i deo osnovnih nalaza istraživanja koje je CeSID u saradnji sa UNDP sproveo na teritoriji Srbije. Osnovni nalazi istraživanja dostupni su široj javnosti, a nama nije bio cilj da se u metodološkom delu izučavanja nasilnog ekstremizma bavimo tumačenjem nalaza. Na kraju, kako bi se dobila samo opšta slika istraživačkih rezultata, posmatrano prema pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma,

⁵¹⁹ Isto, str. 25.

tabelarno ćemo prikazati koji su se pokretači izdvojili kao manje ili više žarišna mesta u tri posmatrana regiona (Tabela 4).

Tabela 4. Pokretači radikalizma/nasilnog ekstremizma, prema regionima

Pokretač radikalizma/nasilnog ekstremizma	Region	
	slabo/ umereno	prilično
<i>Uloga političkih dešavanja na globalnom i regionalnom nivou</i>	/	Južna Srbija
<i>Konvergencija horizontalnih nejednakosti (ekonomska, građanska i politička isključenost i ograničene mogućnosti za uzlaznu društvenu pokretljivost)</i>	/	Jugozapadna Srbija
<i>Nejednakost, nepravda i kršenje ljudskih prava</i>	najveći gradovi	Južna Srbija
<i>Odbijanje i odbacivanje rastuće raznolikosti u društvu</i>	najveći gradovi	Južna Srbija Jugozapadna Srbija
<i>Nezadovoljstvo i odbacivanje postojećeg socioekonomskog i političkog sistema</i>	najveći gradovi	/
<i>Slabi kapaciteti države i nedostatak bezbednosti</i>	/	/
<i>Promena globalne kulture i banalizacija nasilja u medijima i zabavnim sadržajima</i>	/	/

Izvor: CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, CeSID, UNDP, Beograd, 2016, str. 23.

U zaključku prikazanog istraživanja istaknuto je da bi posebnu pažnju u budućnosti trebalo obratiti na odbijanje i odbacivanje rastuće raznolikosti u društvu, jer su, uopšteno posmatrano, socijalna i etnička distanca izražene, a netolerancija i netrpeljivost registrovane su kako između manjina međusobno, tako i između manjinskog i većinskog stanovništva (obostrano). „Ukratko, naše istraživanje mladih u Srbiji pokušalo je da pruži opšti uvid u stavove mladih i da ukaže na eventualne „slabe tačke” i faktore pritiska i okidača koji bi mogli dovesti do opisanog procesa. Možemo zaključiti da stanje strukturne nezaposlenosti i lošeg životnog

standarda, posebno u južnim delovima države (odnosno, u posmatranom regionu Bujanovca i Preševa) i jugozapadnim delovima predstavlja jedan od polaznih osnova koji dovode do nagomilavanja nezadovoljstva kod mladih ljudi. Ipak, rezultati pokazuju da stavovi mladih u Srbiji u posmatranim regionima ne prevazilaze okvire koji bi bili zabrinjavajući, premda postoje oblasti u kojima bi trebalo raditi na preventivnim merama kako uopšte ne bi došlo do razvoja kritičnih tačaka”.⁵²⁰

520 Isto, str. 31.

III

PREGLED ISTRAŽIVAČKE LITERATURE (LITERATURE REVIEW)

Sposobnost za obavljanje kompetentnog pregleda literature važna je veština za istraživača. Na taj način se istraživačka tema stavlja u kontekst onoga što je do tog trenutka istraženo, omogućavajući relevantna poređenja i pružajući okvir za dalje istraživanje. Ukoliko se istraživanje sprovodi za potrebe naučne produkcije, pregled postojeće literature je nezaobilazan korak u pripremnim fazama istraživanja (ali i kasnije). Čitajući literaturu relevantnu za istraživačku temu, onemogućava se ponavljanje prethodnih greška ili otkrivanje otkrivenog, a ujedno se pruža uvid u aspekte teme koji bi mogli biti vredni daljeg istraživanja. Ključna stvar koju bi trebalo istaći jeste da dobri pregledi literature ne podrazumevaju puko navođenje izvora, već ih nadilaze – pregled istraživačke literature podrazumeva kritički rezime i procenu postojećih dostupnih izvora literature koja se bavi određenom temom. Pregled istraživačke literature može biti samo jedna od istraživačkih faza, a može predstavljati i cilj po sebi.⁵²¹

Neka od pitanja na koje pregled postojeće istraživačke literature može da odgovori data su na Slici 2.

Slika 2. Neka od pitanja na koja pregled literature odgovara

Izvor: Hart, 1998: 14, prema Blaxter, Hughes, Tight, 2006: 123.

521 Više u: Loraine Blaxter, Christina Hughes, Malcolm Tight, *How to Research, Third edition*, Open University Press, Berkshire, 2006, pp. 122-125.

Kada je u pitanju nasilni ekstremizam, istraživači koji su se bavili pregledom literature istakli su nekoliko važnih zaključaka. Najpre da je do 2016. godine istraživanje nasilnog ekstremizma u regionu uglavnom fokusirano na mali broj studija slučaja, koje su se odnosile pre svega na Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i u manjem broju na Albaniju. Tako izolovane studije slučaja smanjivale su mogućnosti izučavanja, ali i prevencije ovog fenomena na komparativnoj ravni, u regionu. Sem toga, studije su bile usredsređene pre svega na udeo nasilnih ekstremista i broju onih koje je moguće identifikovati kao nasilne ekstremiste, te na rangiranje zemalja u regionu prema broju ovih pojedinaca. Na taj način zamagljivani su i nedovoljno istraženi sami pokretači radikalizma i (nasilnog) ekstremizma, a ukoliko se i pisalo o njima, uglavnom je bilo reči o pokretačima nasilnog ekstremizma među stranim borcima (*foreign fighter*). Najzad, pažnja istraživača uglavnom je bila usmerena na fenomen islamske radikalizacije, da bi od 2017. godine pažnja bila usmerena i na druge oblike (nasilnog) ekstremizma.⁵²²

Spisak izabranih bibliografskih jedinica koji se nalazi pred čitaocima ni u kom slučaju ne pretenduje da bude sveobuhvatan i potpun kada je reč o fenomenu nasilnog ekstremizma. Ograničavajući faktori su višestruki. Pre svega, reč je o društvenom fenomenu koji nije izolovan od srodnih pojmova i odrednica (poput terorizma i radikalizacije), te bi uključivanje svih srodnih pojmova u bibliografski spisak dovelo do ispisivanja nepreglednog broja bibliografskih jedinica koje su na (in)direktan način kao predmet istraživanja imali (nasilni) ekstremizam. Sem navedenog, reč je ujedno i o fenomenu koji nije ni prostorno ni vremenski izolovan, što pred nas stavlja izazov postavljanja vremenskih i prostornih granica na koje se izabrane bibliografske jedinice odnose. Naposljetku, nasilni ekstremizam je aktuelna i goruća tema, a takve osobine najčešće u jednoj vremenskoj tački dovode do toga da istraživanja i praktične politike koje iz njih proizilaze nastaju kao rezultat delovanja pre međunarodnih/lokalnih i državnih aktera, nego (obično) dugotrajnih istraživanja u akademskom polju.

Imajući navedeno u vidu, prilikom odabira navedenih bibliografskih jedinica vodili su nas sledeći kriteriji:

522 Shpend Kursani, *Western Balkans Extremism Research Forum - Literature Review 2017 – 2018: Violent Extremism in The Western Balkans*, British Council, 2019, 3-4.

- Jedan od ključnih pojmova u odabranim bibliografskim jedinicama je (nasilni) ekstremizam;
 - Prostorni okvir je fokusiran pre svega na Srbiju, ali s obzirom na specifičnosti Zapadnog Balkana i sličnosti koje Srbija deli sa zemljama u regionu, među izabranim bibliografskim jedinicama nalaze se i komparativne analize, ali i one koje su fokusirane na neku od zemalja u regionu ili šire. Na taj način omogućeno je da iskustva i istraživački nalazi budu osnova ne samo budućih komparativnih studija već i polazište za dobijanje širih iskustvenih obaveštenja koja istraživačima mogu poslužiti u analizi domaćeg konteksta;
 - Spisak bibliografskih jedinica dominantno je sastavljen od akademskih radova, ali s obzirom na goreiznetu specifičnost teme i zainteresovanost i drugih društvenih aktera za istraživački problem, uključene su i neke od najuticajnijih studija organizacija koje su u svojim programima imale fokus na nasilnom ekstremizmu;
 - U zasebnom delu izdvojeni su dokumenti i publikacije koje su nastale kao rezultat istraživanja različitih domaćih NVO i međunarodnih organizacija⁵²³.
1. Awan Imran, „Islamophobia on social media: a qualitative analysis of the facebook’s walls of hate”, *International journal of cyber criminology*, Department of Criminology and Criminal Justice, Tirunelveli, Vol. 10, No. 1/2016, pp. 1-20.
 2. Alispahić Sabina, Alispahić Bakir, Kovačević Goran, „Postoji li psihološki profil teroriste?”, *Kriminalističke teme*, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, god. 18, br. 3/4/2018, str. 29-43.

523 Prema najnovijim podacima, u Srbiji trenutno postoje ukupno 44 organizacije civilnog društva koje se u svojim programima na manje ili više direktan način bave fenomenom prevencije i suzbijanja nasilnog ekstremizma, od čega je 19 organizacija civilnog društva mapirano u Beogradu, u Vojvodini 16, u užoj Srbiji bez Sandžaka i Preševa 4, u Sandžaku 4, u Preševu jedna organizacija. Spisak svih organizacija, fokus delovanja, ciljne grupe kojima se bave, kao i kontakte organizacija moguće je videti u: Branislava Kostić, Vukašin Simonović, Lana Hoefflinger, *Civilno društvo u prevenciji i suzbijanju nasilnog ekstremizma u Srbiji: Izveštaj o mapiranju*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2019.

3. Antonić Slobodan, „Savremeni politički ekstremizam”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 23-30.
4. Atkins E. Stephen, *Encyclopedia of Modern American Extremists and Extremist Groups*, Westport, Conn, Greenwood Press, London, 2002.
5. Bacchetta Paola, Power Margaret (ed.), *Right-wing women: from conservatives to extremists around the world*, Routledge, New York, London, 2002.
6. Bakić Jovo, „Politički ekstremizam u savremenoj Srbiji”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 31-66.
7. Bakić Jovo, „Političke stranke umerene i krajnje desnice u Srbiji”, *Nova srpska politička misao*, Vreme, Beograd, god. 9(22), br. 3/2010, str. 379-400.
8. Bakić Jovo, *Evropska krajnja desnica 1945-2018*, Clio, Beograd, 2019.
9. Bazarkina Darya, „Right-wing extremism and terrorism in the territory of the EU: from “street fighters” to „national-socialist underground”, *Наука и друштво*, Удружење „Наука и друштво Србије”, Београд, бр. 2/2015, стр. 85-101.
10. Bejatović Stanko (ur.), *Pravni sistem Srbije i standardi Evropske Unije i Saveta Evrope I*, Pravni fakultet Univerziteta, Kragujevac, 2006.
11. Beljanski Vladimir, „Pravo i politički ekstremizam – mogućnost primene represije”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 87-92.
12. Berisha Fidair, „Izazov islamske zajednice na Kosovu sa tekfirističkom ideologijom u periodu 1999-2016”, *Kriminalističke teme*, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, god. 17, P. BR/2017, str. 526-539.

13. Vuković Nebojša, Milosavljević Zoran, „Politički oblici ekstremizma”, *Vojno delo*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, god. 67, 4/2015, str. 121-129.
14. Davor Marko, „(Non)violent Extremism Online: How Opinion Leaders Use Online Channels to Disseminate Radical Messages and Intolerance”, in book: Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019, pp. 139-182.
15. Dević Ana, „The Eurasian Wings of Serbia: Serbian Affinities of the Russian Radical Right”, in book: Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019, pp. 109-138.
16. Despotović Ljubiša, Ivančević Goran (prir.), „Religijski i konfesionalni identiteti kao akteri mogućih sukoba na Balkanu i u Evropi”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Ogranak u Novom Sadu, Institut za evropske studije Beograd, Novi Sad, god. IV, posebno izdanje br.2, 2018.
17. Dostanić Dušan, „Određenje ekstremizma - problemi i nedoumice”, *Srpska politička misao*, Institut za političke studije, Beograd, 2013, str. 75-92.
18. Dostanić Dušan, „Istorija pojma ekstremizam”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 9, br. 20/2013, str. 41-60.
19. Džombić Jelena, „Rightwing extremism in Serbia”, *Race and Class*, SAGE, London, Vol. 55, 4/2014, pp. 106-110.
20. Đorić Marija, „Desni ekstremizam na Balkanu posle Hladnog rata i mlada populacija”, *Vojno delo*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, god. 61/2009, str. 33-42.
21. Đorić Marija, „Politizacija huliganizma”, *Politička revija*, Institut za političke studije, Beograd, god. 9(22), br. 3/2010, str. 379-400.

22. Đorić Marija, „Ekstremizam u ime životinjskih prava”, *Vojno delo*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, god. 63, 1/2011, str. 371-387.
23. Đorić Marija, „Globalizacija i politički ekstremizam”, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 5/2011, str. 415-433.
24. Đorić Marija, „Huliganizam kao međunarodni fenomen”, *Revija za bezbednost*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 6/2012, str. 45-61.
25. Đorić Marija, *Huliganizam: nasilje i sport*, Udruženje „Nauka i društvo Srbije”, Beograd, 2012.
26. Đorić Marija, „Teorijsko određenje ekstremizma”, *Kultura polisa – časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, 2012, str. 45-61.
27. Đorić Marija, *Ideološki motivisan ekstremizam kao generator političkog nasilja*: doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013.
28. Đorić Marija, „Radoslav Ratković o desničarskom ekstremizmu”, umeđunarodnom tematskom zborniku: *Radoslav Ratković: život i delo* (priredili Dragan Simeunović, Marija Đorić), Udruženje „Nauka i društvo”: Savez antifašista Srbije: Fondacija „Heinrich Böll Stiftung”, Beograd, 2014, str. 126-136.
29. Đorić Marija, *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Udruženje „Nauka i društvo” Srbije, Beograd, 2014.
30. Đorić Marija, „Nasilje u sportu: teorijske kontroverze i uzroci”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 11, br. 23/2014, str. 101-118.
31. Đorić Marija, „Ideološki i komunikacijski aspekti savremenog levičarskog ekstremizma i terorizma”, u monografiji: *Mediji i terorizam* (urednici Dragan Simeunović, Marija Đorić), Udruženje „Nauka i društvo Srbije”, Beograd, 2015, str. 169-200.

32. Đorić Marija, „Levičarski ekstremizam i terorizam kao savremeni politički fenomeni”, u monografiji: *Mediji i terorizam* (urednici Dragan Simeunović, Marija Đorić), Udruženje „Nauka i društvo Srbije”, Beograd, 2015, str. 149-168.
33. Đorić Marija, „Skinhedsi i politika: ideološka orijentacija i identitet skinheds pokreta”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 12, br. 28/2015, str. 239-253.
34. Đorić Marija, „Teror bugarskih okupatora u vranjskom kraju za vreme Prvog svetskog rata”, *Nacionalni interes: časopis za nacionalna i državna pitanja*, Institut za političke studije, Beograd, XXIII, god. 11, br. 2/2015, str. 181-200.
35. Đorić Marija, *Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma*, Institut za političke studije, Beograd, 2016.
36. Đorić Marija, „Problem definisanja savremenog desničarskog ekstremizma u političkoj teoriji”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, br. 72/LV, 2016, str. 201-215.
37. Đorić Marija, „Kju kluks klan kao međunarodna ekstremistička organizacija”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 13, br. 29/2016, str. 512-539.
38. Đorić Marija, „Uticaj savremenih migracija na razvoj ekstremizma u Nemačkoj”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 14/2017, posebno izdanje, str. 207-220.
39. Đorić Marija, „Zloupotreba hrišćanstva u ideologiji savremenog desničarskog ekstremizma”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 15/2018, posebno izdanje, str. 93-106.
40. Đorić Marija, „Uticaj migracija na jačanje nasilnog ekstremizma u Francuskoj”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 15, br. 36/2018, str. 53-66.

41. Đorić Marija, "The propaganda of the right –wing extremism on the Internet", 4th International Academic Conference on Human Security: *The Proceedings of Human Security and New Tehnology*, ur. Svetlana Stanarević, Goran Mandić, Ljubinka Katić, Belgrade, 2-3 November, 2018, Faculty of Security Studies, Human Researching Center, str. 191-197.
42. Đorić Marija "Shvatanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije u institucionalnom i akademskom diskursu", zbornik *Discourse and Politics*, ur. Dejana Vukasović, Petar Matić, Institut za političke studije, Beograd, 2019, str. 375-392.
43. Đurić Marko, „Ekstremizam kao naša zajednička sudbina”, *Bosna franciscana*, Franjevačka teologija, Sarajevo, God. 24, br. 44 (2016), str. 171-179.
44. Farhad, Khosrokhavar, *Radicalization: Why Some People Choose the Path of Violence*, The New Press, New York, 2017.
45. Giscard d’Estaing Sophie, „Engaging women in countering violent extremism: Avoiding instrumentalisation and furthering agency”, *Gender and Development*, Taylor & Francis, Oxford, 25(1)/2017, pp. 103-118.
46. Harper Erica, *Reconceptualizing the drivers of violent extremism: an agenda for child & youth resilience*, Terre des hommes – helping children worldwide & WANA Institute, Lausanne, 2018.
47. Hassid Laurent, „Two visions of far right in ex-Yugoslavia: Slovenia and Serbia cases. [Deux visions de l’extrême droite dans l’ex-Yougoslavie: Les cas de la Slovénie de la Serbie]”, *Herodote*, Elsevier, 144/2012, pp. 122-140.
48. Ivanović Kristina, „The Nexus between Online Violent Extremism and Serbian Youth: How Do Young People in Novi Sad, Bor, Zaječar, and Tutin Perceive Online Extremist Narratives?”, in book: Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019, pp. 183-222.

49. Jevtić Miroljub, „Shvatanje rata u ideologiji islamskog ekstremizma”, *Vojno delo*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, god. 53, 6/2001, str. 9-20.
50. Julian Richards, *Extremism, Radicalization and Security: An Identity Theory Approach*, Palgrave Macmillan, Cham, 2017.
51. Jusić Muhamed (ed.), *The ideology of takfir and violent extremism: an analysis*, El-Kalem, Sarajevo, 2018.
52. Kelly Luke, *Overview of research on far right extremism in the Western Balkans. K4D Helpdesk Report*, Institute of Development Studies, Brighton, UK, 2019.
53. Kešetović Želimir, Ninković Vladimir, Milašinović Srđan, „Ekstremna desnica u Srbiji i rizik desnog terorizma”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 9, pos. izd. 1/2012, str. 287-309.
54. Klisarić Sanja, „Četiri primera žena terorista”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 15, br. 36/2018, str. 67-77.
55. Koković Dragan, „Nasilje sportske publike”, *Defendologija*, Udruženje defendologa Republike Srpske, Banja Luka, god. 4, br. 10/2001, str. 9—29.
56. Kovač Maja, „Nasilje u sportu: huliganizam kao oblik nasilja sportske publike”, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, God. 24, br. 1/2 (2005), str. 347-374.
57. Kronja Ivana, „Kultura i politički ekstremizam”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 76-86.
58. Krstić Marko, „Novi pristup u suzbijanju radikalizma i nasilnog ekstremizma kao uvoda u terorizam”, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Udruženje za krivično pravo i kriminologiju Srbije i Crne Gore : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, God. 57, br. 1/2019, str. 121-136

59. Kruglanski Arie, Jasko Katarzyna, Webber David, Chernikova Marina, & Molinario Erica, „The making of violent extremists”, *Review of General Psychology*, American Psychological Association, 22(1)/2018, pp. 107-120.
60. Lebl Aleksandar, „Antisemitizam u Srbiji”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 98-104.
61. Lukić Dejan, *Islamski ekstremizam*, Oslobođenje, Sarajevo, 1985.
62. Malešević Siniša, „Forms of brutality: Towards a historical sociology of violence”, *European Journal of Social Theory*, SAGE, London, Vol. 16, 3/2013, pp. 273-291.
63. Marković G. Slobodan, „Ekstremizam u srpskoj političkoj tradiciji”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 9-22.
64. Marković Nataša, „Savremeni levičarski ekstremizam i terorizam”, *Srpska slobodarska misao: časopis za filozofiju, društvene nauke i političku kritiku*, Srpska radikalna stranka, Zemun, br. 59/2007, str. 144-182.
65. Međedović Janko, Petrović Boban, „Socijalni stavovi kao medijator odnosa između ličnosti i militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa”, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, God. 34, br. 2/2015, str. 7-25.
66. Midlarsky Manus, *Origins of political extremism: mass violence in the twentieth century and beyond*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2011.
67. Mihailović Srećko, „Levi i desni ekstremizam u Srbiji”, u zborniku: *Ideologija i političke stranke u Srbiji* (priredio Lutovac Zoran), Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka, Institut društvenih nauka, Beograd, 2007, str. 193-222.
68. Mijalković Saša, Amidžić Goran, „Ekstremni nacionalizam i bezbednost savremenog društva”, *Sociološki pregled*, Srpsko sociološko društvo, Beograd, god. 46, br. 3/2012, str. 367-386.

69. Milanović Boris, „Mapping Extremist Discourse among Serbian 4Chan /pol/ Users”, in book: Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019, pp. 223-280.
70. Milenković Miloš, „Inclusive Intangible Cultural Heritage Protection as an Instrument for the Prevention of Identity-Based Conflicts: The Case of Serbia”, in book: Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019, pp. 319-352.
71. Milić Dejan, „Ekstremizam u političkoj retorici XX veka : odlomci iz političkih govora političara”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 125-132.
72. Milosavljević Zoran, „Islamski ekstremizam/prevencija terorizma po modelu SAD”, *Politička revija*, Institut za političke studije, Beograd, 1/2004, str. 68-87.
73. Milošević Milan, „Ekstremizam i terorizam”, *Vojno delo*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, 1/2004, str. 68-87.
74. Niké Wentholt, „Using the Past to Extremes in Serbia: Narratives of Historical Violence in Right-Wing Extremism and Islamism”, in book: Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019, pp. 69-108.
75. Ortals Candice D, Poloni-Staudinger Lori M, *Gender and political violence: Women changing the politics of terrorism*, Springer International Publishing, Basel, 2018.
76. Pavlović Zoran, „Diskusija: kontroverze političkog ekstremizma u Srbiji”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 105-108.

77. Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019.
78. Perry Valery, „Defining, Framing and Contextualizing Extremism and Violent Extremism in Serbia: An Introduction to the Volume”, in book: Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019, pp. 9-68.
79. Petakov Zoran, *Politički ekstremizam u udžbenicima*, Fond B92, Beograd, 2016.
80. Petrović Ivan, *Uticaj islamskog ekstremizma na Al Kaidu: islamski ekstremizam kao ideološka platforma*, Službeni glasnik, Beograd, 2016.
81. Price Deborah & Morris Joshua (eds.), *Understanding and responding to causes of violent extremism*, Nova Science Publishers, New York, 2011.
82. Radojević Mijodrag, „Ekstremizam kosmetskih Albanaca: supremacija etnonacionalizma nad verskim ekstremizmom”, *Nacionalni interes: časopis za nacionalna i državna pitanja*, Institut za političke studije, Beograd, God. 13, vol. 30, br. 3/2017, str.159-192.
83. Rankin George, Cowen Kenneth (eds.), *Muslims in Europe: Integration and Counter-Extremism Efforts (European Political, Economic, and Security Issues)*, Nova Science Pub Inc; UK ed. Edition, New York, 2012.
84. Rečević Tijana, „Violent Extremism and Radicalization in the Context of the Migrant Crisis: Evidence from Serbia”, in book: Perry Valery (ed.), *Extremism and Violent Extremism in Serbia: 21st Century Manifestations of an Historical Challenge*, ibidem Press, New York, 2019, pp. 281-318.
85. Salleh, N. M., Selamat, S. R., Saaya, Z., Ahmad, R., & Masúd, Z. „A new taxonomy of cyber violent extremism (cyber-VE) attack”, paper presented at the *Proceedings - 6th International Conference on Information and Communication Technology for the Muslim World, ICT4M 2016*, 234-239.

86. Saucier Gerard, Akers Laura Geuy, Shen-Miller Seraphine, Knežević Goran, Stankov Lazar, „Patterns of Thinking in Militant Extremism”, *Perspectives on Psychological Science*, APS Malden Mass, Oxford, Blackwell, 4(3)/2009, 256–271.
87. Simeunović Dragan. *Terorizam, opšti deo*. Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 2009.
88. Simeunović Dragan, „Islamic Extremism in the Western Balkans. [Islamistični ekstremizem na Zahodnem Balkanu]”, *Revija Za Kriminalistiko in Kriminologijo*, Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, Ljubljana, Vol. 69, 2/2018, pp. 128-143.
89. Sparke Brandon, „The religious vs. social radicalization debate: Current understandings and effects on policy”, *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, Taylor & Francis, 14(1)/2019, pp. 82-96.
90. Speckhard Anne, Shajkovci Ardian, „The Balkan Jihad Recruitment to Violent Extremism and Issues Facing Returning Foreign Fighters In Kosovo and Southern Serbia”, *Soundings*, Society for Values in Higher Education, Bowling Green, 101(2)/2018, pp. 79-109.
91. Stankov Lazar, Saucier Gerard, & Knežević Goran, „Militant extremist mindset”, in book: *Personality and individual differences: Theory, assessment, and application* (editors Boag Simon and Tiliopoulos Niko), Nova Science Pub Inc, Hauppauge, N.Y., 2011, pp. 131-140.
92. Stevanović Obrad i ostali, „Prevenција etnički motivisanog terorizma u republici Srbiji - studija slučaja ‘Bujanovac, Preševo i Medveđa’”, *Teme*, Univerzitet u Nišu, Niš, god. 36, br.4/2012, str. 1701-1717.
93. Subotić Milovan, „Određivanje savremenog ekstremizma”, *Vojno delo*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, god. 62, 3/2010, str. 33-42.

94. Subotić Milovan, „Islamistički ekstremizam kao paradigma verski fundiranog nasilja”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 9, br. 20/2013, str. 21-39.
95. Subotić Milovan, „Ekstremističke tendencije kao prepreka u (pre)oblikovanju političkog identiteta Srbije”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG, Novi Sad, god. 10, br. 21/2013, str. 163-181.
96. Subotić Milovan, *Ekstremizam pod okriljem religije: islamistički ekstremizam na primerima BiH i Srbije*, Medija centar „Odbrana”, Beograd, 2015.
97. Subotić Milovan, „Migracije danas: nosilac materijalnih, duhovnih i mnogih drugih razmena među ljudima i(li) instrument za širenje islamističkih ideja u Evropu”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG Novi Sad, Institut za evropske studije Beograd, god. 14/2017, posebno izdanje 2, str. 81-94.
98. Subotić Milovan, „Savremene ekstremističke tendencije u AP Vojvodini”, *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Udruženje za političke nauke SCG Novi Sad, Institut za evropske studije Beograd, god. 15/2018, posebno izdanje 1, str. 171-185.
99. Subotić Milovan, Dimitrijević Ivan, „Ekstremizam na Zapadnom Balkanu kao prepreka proklamovanoj politici EU o pomirenju i dobrosusedskim odnosima”, u zborniku: *Srbija i svet u 2017. godini* (priredili Proroković Dušan, Trapara Vladimir), Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018, str. 67-88.
100. Štitikovac Ejub, „Religije i politički ekstremizam”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 93-97.

101. Tasić Sokol, Blagojević, Srđan, „Islamski ekstremizam i fundamentalizam u Raškoj oblasti kao pretnja političkom sistemu Srbije”, *Vojno delo*, 69(6), 2017, str. 465-482.
102. Torok Robyn, „The role of women from a social media jihad perspective: Wife or warrior?”, *Gender and Diversity: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*, IGI Global, Vol 3/2018. pp. 1312-1333.
103. Trebješanin Žarko, „Psihologija političkog ekstremizma”, *Hereticus: časopis za preispitivanje prošlosti*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, Vol.V, No.2/2007, str. 67-75.
104. Turčalo Sead (ur.), *Prepoznavanje, prevencija i suprotstavljanje nasilnom ekstremizmu: priručnik za imame i aktiviste islamske zajednice*, El-Kalem, Sarajevo, 2018.
105. Van Rompuy Herman et al, *The challenge of Jihadist radicalisation. In Europe and beyond*, Series, Centre for European Policy Studies, Brussels, 2017.
106. Van Es Margaretha, „Muslims denouncing violent extremism”, *Journal of Muslims in Europe*, Brill, Leiden, 7(2)/2018, pp. 146-166.
107. Weine Stevan Merrill, Stone Andrew, Saeed Aliya, Shanfield Stephen, Beahrs Johan Oakley, Gutman Alisa, & Mihajlovic Aida, „Violent extremism, community-based violence prevention, and mental health professionals”, *Journal of Nervous and Mental Disease*, Wolters Kluwer Health, LWW; Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia, 205(1)/2017, pp. 54-57.
108. Weiss Michael, Hassan Hassan, *ISIS: u srcu vojske terora* [prevod Mirnes Kovač i Muhamed Fazlović], Buybook, Zagreb, 2015.
109. Wodak Ruth, Khosravinik Majid, Mral Brigitte (ed.), *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*, Bloomsbury, London, 2013.

Dokumenti i istraživanja lokalnih NVO i međunarodnih organizacija:

1. Alibašić Ahmeti Jusić Muhamed (prir.), *Savremene muslimanske dileme: pluralizam, ljudska prava, demokratija, pravda, džihad, ekstremizam, terorizam*, Centar za napredne studije: Centar za dijalog – Vesatija, Sarajevo, 2015.
2. Azinović Vlado, Jusić Muhamed, *Zov rata u Siriji i bosansko-hercegovački kontingent stranih boraca: istraživački projekt*, Atlantska inicijativa, Sarajevo, 2015.
3. Azinović Vlado, Jusić Muhamed, *Novi zov rata u Siriji i bosansko-hercegovački kontingent stranih borac*, Atlantska inicijativa, Sarajevo, 2016.
4. Azinović Vlado, *Western Balkans Extremism Research Forum - Regional Report - Understanding Violent Extremism in The Western Balkans*, British Council, 2018.
5. Azinović Vlado, Halilović Majda (ur.), *Rad s pojedincima i porodicama koje su u riziku od radikalizacije ili su radikalizirane: priručnik za stručnjake*, Atlantska inicijativa, Sarajevo, 2019.
6. Bakić Jovo, „Delanje organizacija srpske krajnje desnice u cyber prostoru”, u zborniku: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije* (priredile Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana), Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013, str. 111-119.
7. Bećirević Edina, Halilović Majda, Azinović Vlado, *Western Balkans Extremism Research Forum - Literature Review: Radicalisation and Violent Extremism in the Western Balkans*, British Council, 2017.
8. BIRN, *Balkan Jihadists: The Radicalisation and Recruitment of Fighters in Syria and Iraq*, Balkan Investigative Reporting Network, Sarajevo, 2016.
9. Bujak Stanko Jarmila, Kisić Izabela, *Prevenција nasilnog ekstremizma među srednjoškolicima (Helsinkiške sveske br. 36)*, Helsinkiški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2018.

10. CeSID, *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, Cesid, UNDP, Beograd, 2016.
11. Conway Maura, Brady Sheelagh, *A new virtual battlefield: how to prevent online radicalisation in the cyber security realm of the Western Balkans*, Regional Cooperation Council, RCC, Sarajevo, 2018.
12. *Countering Violent Extremism Strategy 2016 – 2018*, Government of Montenegro, Ministry of Justice, available at: <https://wb-iisg.com/wp-content/uploads/bp-attachments/6160/Countering-violent-extremism-strategy-2016-2018.pdf>
13. Christmann Kris, *Preventing Religious Radicalisation and Violent Extremism A Systematic Review of the Research Evidence*, Youth Justice Board, 2018.
14. Ćorović Aida, „Radicalization in Serbia: The Youth of Sandžak between a Hammer and an Anvil”, in Azinović Vlado (ed.), *Between Salvation and Terror: Radicialization and the Foreign Fighter Phenomenon in the Wesstern Balkans*, The Atlantic Initiative, Sarajevo, 2017, pp. 125-136.
15. Dervišhalidović-Šarenkapić Zibija (ur.), *Referalni mehanizam za prevenciju i suzbijanje ekstremizma i radikalizma*, DamaD, Novi Pazar, 2018.
16. Ejodus Filip, Jureković Predrag (eds.), *Violent Extremism in the Western Balkans*, PfP Consortium Study Group Regional Stability in South East Europe, Vienna, 2016.
17. European Commission, *High-Level Commission Expert Group on Radicalisation – Final Report*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018.
18. GfK, Atlantska inicijativa, *Polazni program za suzbijanje nasilnog ekstremizma Sažetak nalaza istraživanja – Bosna i Hercegovina*, 2018. Dostupno na: <https://atlantskainicijativa.org/wp-content/uploads/FINAL-BiH-CVE-Survey-Summary-of-Findings.pdf>
19. Helsinki Committee, „Prevention of Extremism”, paper available on: <https://www.helsinki.org.rs/doc/prevention%20of%20extremism.pdf>

20. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *Ekstremizam: Kako prepoznati društveno zlo*, Biblioteka Helsinške sveske br.34, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2014.
21. Holmer Georgia, *Countering Violent Extremism: A Peace-building Perspective*, United States Institute of Peace, Washington, 2013.
22. Holmer Georgia, Shtuni Adrian, *Returning Foreign Fighters and the Reintegration Imperative: Special Report*, United States Institute of Peace, Washington, 2017.
23. Holmer Georgia, Bauman Peter, *Taking Stock: Analytic Tools for Understanding and Designing P/CVE Programs*, United States Institute of Peace, Washington, 2018.
24. Holmer Georgia, Bauman Peter, *Measuring Up: Evaluating the Impact of P/CVE Programs*, United States Institute of Peace, Washington, 2018.
25. ICOB, *Interetnička distanca, nasilje i nasilni ekstremizam koji vodi ka terorizmu*, Istraživački centar za odbranu i bezbednost, Beograd, 2018.
26. Ilić Snežana, „Etničke i verske manjinske grupe u cyber prostoru: između mržnje i ravnodušnosti”, u zborniku: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije* (priredile Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana), Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013, str. 101-110.
27. Ilić Vladimir, „Viđenje poželjnog načina organizacije političkog života”, u zborniku: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije* (priredile Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana), Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013, str. 65-73.
28. Ilić Vladimir, *Stavovi mladih u Sandžaku: Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu (Helsinške sveske br. 35)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2016.
29. Jakupi Rudinë, Kelmendi Vesë, *Women in Violent Extremism: Lessons Learned from Kosovo*, Kosovar Center for Security Studies, Prishtina, 2017.

30. Jakupi Rudinë, Kraja Garentina, *Objašnjenje razlika: Ranjivost i otpornost na nasilni ekstremizam na Kosovu Studija 3*, Berghof Foundation i Kosovski Centar za Studije Sigurnosti (KCSS), Berlin, Priština, 2018.
31. Janjić Dušan, *Kriza na jugu Srbije* [e-book], Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2005. http://www.bezbednost.org/upload/document/janji_2005_kriza_na_jugu_srbije.pdf
32. Jarić Isidora, „Osobine rodnih režima unutar cyber realnosti desno orijentisanih ekstremističkih grupa i pojedinaca“, u zborniku: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije* (priredile Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana), Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013, str. 74-88.
33. Jelinčić Jadranka, Ilić Snežana (ur.), *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije*, Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013.
34. Keveždi Miroslav, „Specifičnosti sajber prostora s obzirom na ideološko-politički ekstremizam“, u zborniku: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije* (priredile Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana), Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013, str. 33-49.
35. Kladničanin Fahrudin, „Vehabije u sajber prostoru“, u zborniku: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije* (priredile Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana), Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013, str. 127-134.
36. Klarić Željko, Atanacković Petar (ur.), *Mapiranje desnog ekstremizma*, Cenzura, Novi Sad, 2009.
37. Kostić Branislava, Simonović Vukašin, Hoeflinger Lana, *Civilno društvo u prevenciji i suzbijanju nasilnog ekstremizma u Srbiji: Izveštaj o mapiranju*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2019.
38. Kovač Mirnes i dr. (prir.), *Napuštene: iskustvo nasilnog ekstremizma*, Atlantska inicijativa, Sarajevo, 2019.
39. Kursani Shpend, *Western Balkans Extremism Research Forum - Literature Review 2017 – 2018: Violent Extremism in The Western Balkans*, British Council, 2019.

40. Marković Aleksandra, „Viđenje obrazovnog sistema i različita upotreba kulturnih sadržaja desnih i levih ekstremista u cyber prostoru Srbije”, u zborniku: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije* (priredile Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana), Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013, str. 89-100.
41. Marković Vladimir, „Obrazac liberalnog ekstremizma u Srbiji“, u zborniku: *Kroz tranziciju: prilozi teoriji privatizacije* (priredili: Željko Popović, Zoran Gajić), Alternativna kulturna organizacija - AKO, Novi Sad, 2011, str. 215-222.
42. Mietz Eric, *What About the Women? Understanding and Addressing the Problem of ISIS Female Recruitment in the Western Balkans*, BCBP, Belgrade, 2016.
43. Milojević Saša i dr., *Mladi i huliganizam na sportskim priredbama*, OEBS misija u Srbiji, Beograd, 2014.
44. MONT, *Prevenција nasilnog ekstremizma: priručnik za nastavnike*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije Republike Kosovo, UNDP, Priština, 2018.
45. Neumann Peter R, *Countering Violent Extremism and Radicalisation that Lead to Terrorism: Ideas, Recommendations, and Good Practices from the OSCE Region*, OCCE, Vienna, 2017.
46. OSCE, *Sprječavanje terorizma i suzbijanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode ka terorizmu: Pristup kroz rad policije u zajednici*, OSCE, Beč, 2014.
47. OSCE, *The Role of Civil Society in Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Focus on South-Eastern Europe*, OSCE, Vienna, 2018.
48. OSCE, *Understanding Referral Mechanisms in Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: Navigating Challenges And Protecting Human Rights: A Guidebook For South-Eastern Europe*, OSCE, Vienna, 2019.

49. OSCE, *Understanding the Role of Gender in Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: Good Practices for Law Enforcement*, OSCE, Vienna, 2019.
50. Perry Valery, *Initiatives to Prevent/Counter Violent Extremism in South East Europe: A Survey of Regional Issues, Initiatives and Opportunities*, RCC, Sarajevo, 2016.
51. Perry Valery, „Reflections on Efforts to Prevent and Counter Radicalization and Violent Extremism in the Balkan”, in: *DPC Policy Note New Series #15*, DPC, Sarajevo, 2017. Available at: https://wb-iisg.com/wp-content/uploads/bp-attachments/4776/DPCPolicyNote15_ReflectionsonP_CVE.pdf
52. Perteshi Skender, *Journalists' guide – Violent Extremism: Definition and Terminology*, KCSS, Prishtina, 2018.
53. Petrović Predrag, Stakić Isidora, *Western Balkans Extremism Research Forum - Serbia Report - Understanding Violent Extremism in The Western Balkans*, British Council, 2018.
54. Petrović Predrag, *Western Balkans Extremism Research Forum –Policy Brief Serbia*, British Council, 2018.
55. RAN, *Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism: Approaches and Practices*, Radicalisation Awareness Network, European Commission, 2016.
56. RAN, *Program za obrazovanje – ovlašćivanje pedagoga i škola*, Radicalisation Awareness Network, European Commission, 2018.
57. Savković Marko, Đorđević Saša, *Na putu prevencije nasilja na sportskim događajima: predlog regionalnog okvira saradnje*, BCBP, Beograd, 2010.
58. Schmid P. Alex, *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?*, ICCT, The Hague, 2014.
59. Shutuni Adrian, *Dynamics of Radicalization and Violent Extremism in Kosovo: Special Report*, United States Institute of Peace, Washington, 2016.

60. Stakić Isidora, „Odnos Srbije prema ekstremno desničarskim organizacijama“, *Predlog praktične politike*, BCBP, Beograd, 2013.
61. Stojanović Boban, „LGBT zajednica i levica u Srbiji: bez ekstremne virtuelne podrške“, u zborniku: *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije* (priredile Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana), Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2013, str. 120-126.
62. Stojanović-Gajić Sonja, „Security Issues in the Western Balkans“, *CSF Policy Brief No. 05*, Civil Society Forum of the Western Balkan Summit Series, Belgrade, 2018.
63. *Strategy on Prevention of Violent Extremism and Radicalisation Leading to Terrorism 2015-2020*, Republic of Kosovo, Office of the Prime Minister, available at: https://wb-iisg.com/wp-content/uploads/bp-attachments/6122/STRATEGY-on-PVERLT_parandalim_-_ENG.pdf
64. Šarenkapić Samid (prir.), *Integrirani odgovor zajednice na izazove po ljudsku sigurnost u Novom Pazaru*, Kulturni centar DamaD, Novi Pazar, 2015.
65. The Blakan Trust for Democracy (BTD), *Preporuke sa konferencije „Omladinskim radom protiv nasilnog ekstremizma“*, online: <http://www.kcdamad.org/wp-content/uploads/2018/08/Brochure-Conference-Youth-Fights-Back-Violent-Extremism-Recommendations.pdf>
66. Turčalo Sead, Veljan Nejra, *Perspektive zajednice o prevenciji nasilnog ekstremizma u Bosni i Hercegovini. Studija slučaja broj 2*, Atlantska inicijativa i Berghof fondacija, Berlin, Sarajevo, 2018.
67. UN, *Plan of Action to Prevent Violent Extremism: Report of the Secretary-General*, United Nations, 2016, available at: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/674
68. UNESCO, *A Teacher's Guide on the Prevention of Violent Extremism*, UNESCO, Paris, 2016.

69. USAID, *Guide to the Drivers of Violent Extremism*, USAID, 2009, available on: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadt978.pdf
70. USAID, „The Development Response to Violent Extremism and Insurgency”, Policy paper, 2011, available on: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pdacs400.pdf
71. Verdegaal Merle, Haanstra Wessel, Ex post evaluacija: Uloga rada s mladima u sprečavanju radikalizacije i nasilnog ekstremizma, RAN CoE, Vienna, 2017.

INDEKS POJMOVA I IMENA

- Afektivna vezanost 168, 169
- Afrika 52, 57, 59, 64 - 67, 69, 73, 75, 85, 91, 99, 151
- Agresivnost 32, 33, 48, 109, 140, 149, 150, 154, 162, 163, 168, 173
- „Al Kaida“ 88, 95, 110, 121
- Alex Schmid 43, 133, 147, 213, 279
- „Alternativa za Nemačku“ 64, 80, 83, 105
- Amnesty International 67, 113, 130
- Analiza diskursa 228
- Analiza narativa 228
- Angela Merkel 62, 70, 74, 75, 80
- Anketno istraživanje 176, 195, 220-221, 229, 230, 236, 245-257
- Antidemokratija 27, 147
- Antisocijalno ponašanje 140, 141, 191, 196, 200
- Aristotel 25, 26, 33, 34, 128
- Asteci 16
- Australija 17, 80, 82, 95, 116, 162,
- „Austrijska slobodarska partija“ 63, 64,
- Avelj 31, 106, 107
- Avganistan 14, 17, 21, 59, 77, 115, 156
- Bezbednost 15, 35-40, 50, 54, 59, 68, 69, 87-92, 100, 117-120, 127, 142, 147, 184-189, 196, 248, 256
- Bihejviorizam 147, 149-152
- Bliski istok 52, 58, 59, 62, 67, 69, 71, 73, 74, 76, 80, 98, 114
- “Boko haram” 23, 95, 113, 114
- Boljševici 27
- Bosna i Hercegovina 72, 145, 227, 260
- Brunej 17

CVE (Counter Violent Extremism) 36-38, 144
Department Intelligence Division 41
Deradikalizacija 7, 38, 47-57, 113, 117, 118, 125, 203, 204
Desničarski ekstremizam 23, 49, 64, 65, 69, 78, 79, 83, 89, 98-102
Differentia specifica 19, 39, 65
Džamija 85, 90, 92
Džihadizacija 42, 50, 53, 85, 95, 236
Džozef Naj 34
Eckhard Jesse 27, 128
Edukacija 36, 37, 48, 52, 112, 117, 124, 127, 204
Egzistencijalna anksioznost 175
Ekstremizam 13-30, 31-56, 57-63, 64-94, 95-108, 109-128, 139-182, 183-194, 195-204, 219-238, 245-258
Empirijsko istraživanje 219-259
Erih From 21, 101, 131, 208
ETA 164
Etnografski metoda 228
EU 58, 62-76, 82-93, 251, 262, 272
Evropa 57, 61-64, 67-69, 74, 76, 80-89, 91, 93, 97, 99, 100, 108, 110, 111, 197
Evropol 22, 23, 70, 88, 93
Evroskeptici 63, 64, 65, 68
Fanatizam 18, 21, 22, 146, 156
FAI 23
Fejsbuk 90, 91, 119, 121, 122, 123, 126
Filozofski radikalizam 20
Fokus-grupni intervju 221, 227, 228, 236, 240
Francuska 8, 45, 53-55, 64, 68, 83, 85-95, 105, 116

Fundamentalizam 18, 20-22, 89, 106, 145, 155, 273, 213
Gab 120, 121
Genux proximum 19
GIA (Groupe Islamique Armé) 88
Govor mržnje 19, 123
Grčka 25, 59, 63, 64, 72, 80, 86, 93, 97
Grupni identitet 174, 175
Hajnc-Kristijan Štrahe 63
Holandija 40, 48, 49, 50, 52, 55, 86, 116
„Homegrown“ radikalizam 24, 44, 45, 134, 176, 192, 208, 211
Hrišćanstvo 20, 77, 85, 89, 96-98, 102-108, 131,
Hrvatska 70, 103, 104, 254
Humanitarne intervencije 34, 115
Humanizam 8, 65, 70, 104, 147, 167-172
Ideologija 46, 64, 77, 85, 92, 95, 98, 99, 104, 106, 108, 110, 114,
120-122, 126, 127, 156, 164, 176, 177, 185, 196, 231, 236
Imanuel Kant 58, 131
Indonezija 52
Indoktrinacija 27, 42, 117, 190, 236
Inkvizicija 26
Internet 120, 121, 123, 178, 230, 231, 266
Interpretativna fenomenološka analiza 228
Intervencija 31, 36, 72, 76, 78, 81, 115
Intervju 200, 220-221, 228, 236, 237
IOM 59, 60, 66
Irak 7, 8, 14, 48, 51, 59, 77, 78, 111, 113, 125, 156
ISIS (Islamska država) 23, 51, 68, 77, 111, 113, 116, 121, 123,
124, 252, 253

Jemen 17, 52, 77
Jevreji 26, 79, 100, 106, 107, 121
„Jobik“ 64, 67, 68
Justin Popović 97, 105, 108, 133
Jutjub 119, 123, 125, 126
Južna Amerika 57, 82
Kain 31, 107
Kanada 69, 82, 120, 121
Karlo Martel 85
Katolicizam 26, 97, 102, 103, 104,
Kejt Milet 20
Kju kluks klan 8, 64, 99, 102, 106, 107, 111
Klerofašizam 104
Kognitivizam 147, 153-160
Konrad Lorenc 32, 127
Krivično gonjenje 40
„Krv i čast“ („Blood and Honour“) 23
Kvantitavna istraživanja 219-258
Kvalitativna istraživanja 219-238
Levičarski ekstremizam 13, 18, 22-25, 76, 95, 109
Logor Jastrebarsko 27, 104
„Mađarska garda“ 68, 100
Maje 16
Međunarodni ekstremizam 24
Metodologija 165, 219-258
Metod slučaja / studija slučaja 195-200, 221-233,
Migracije 7, 49, 57-63, 70, 71, 76-80, 89, 92, 93, 203
Migranti 57-84

Migrantska kriza 59, 61-69, 75, 197

Mile Budak 103

Milica Rakić 115

Mills Wright 33

Mjuriel Deguk 110

Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv terorizma 40, 132

Nasilni ekstremizam 13-30, 31-56, 57-63, 64-94, 95-108, 109-128, 139-182, 183-194, 195-204, 219-238, 245-258

Nasilje 7, 9, 19, 21, 26, 31-57, 65, 76, 78, 93, 95, 98, 100, 105, 107, 109, 127, 139-166, 168, 170- 181, 184, 185, 195-204, 249, 252

Naučno saznanje 219

NDH (Nezavisna država Hrvatska) 26, 104, 108

Nemačka 8, 16, 26, 38, 47, 48, 50, 51, 55, 62, 66, 69-85, 89, 91, 98, 102, 105, 109, 120, 125

Neopaganizam 101

Nepolitički ekstremizam 24, 25

Neposredna radikalizacija 45, 46, 112

Obaveštajne službe 37-39, 78, 79

OEBS 36-41, 54, 81, 133, 278, 285

Online radikalizacija 155

Operacionalizacija 233-239

OVK („Oslobodilačka vojska Kosova”) 23

Participativno akciono istraživanje 229

PEGIDA 80-83, 105

Peter Brecke 34

PKK („Radnička partija Kurdistana”) 110

Pokretači (*drivers*) radikalizma i nasilnog ekstremizma 141, 143, 195, 235, 247-250

Politički ekstremizam 21, 24, 27
Poljska 63, 68, 73, 80, 86, 162
Populizam 7, 18, 22
Poremećaj ličnosti 140, 164, 195, 200
Posredna (indirektna) radikalizacija 45, 46
Preidentifikacija 42
Preradikalizacija 41, 236
Prevenција radikalizacije 36, 37, 38, 40, 202,
Proces radikalizacije 20, 35, 38, 41, 42, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 147,
150, 152, 155, 176, 185, 187, 190, 191, 202, 236, 249
P/CVERLT (Preventing and Countering Violent Extremism and
Radicalization that Lead to Terrorism) 37, 54
PVE (Prevention Violent Extremism) 36
Radikalizacija 13, 31-57, 113, 179, 185, 202, 249
Radikalizam 20, 40, 42, 64, 147
Radikalizacija koja vodi ka nasilnom ekstremizmu i terorizmu
(NERVT) 40, 41, 45
Rat 16, 24, 27, 57, 58, 59, 61, 64-68, 70, 74, 78, 84, 91, 92, 98, 99,
103, 104, 109, 114, 115, 142, 156, 197, 219, 250
Regrutacija 37, 110, 112, 113, 123, 151, 175, 192, 204
Rehabilitacija 36, 47, 53, 203
Reintegracija 36, 37, 47-57
Religija 21, 23, 25, 49, 53, 95-109, 117, 124, 145, 171, 200, 247
RocketChat 123
Rusija 80, 81, 109, 116, 122, 123, 251
Pater familias 114
Policija 37, 38, 48, 67, 79, 81, 84, 87, 93, 111, 117, 184, 192, 199
Psihoanaliza 147, 153, 161, 162, 163
SAD 44, 61, 62, 73, 99, 106, 120, 157, 158, 165, 175, 201,

Salman Ahtar 31
Saudijska Arabija 52, 53
Severna Amerika 57
Sigmund Frojd 31, 161, 162
Sila 33, 127, 139, 199, 251
Singapur 52, 53
Sirija 7, 8, 14,23, 48, 51, 59, 77, 78, 113
Socijalna bol 157, 158
Socijalni konstrukcionizam 8, 147, 172, 173, 175, 177
Socijalna umreženost 180
Sofija Perovska 109
Spoljna politika 81, 191, 251
Sport 19, 22, 24, 37, 53, 196, 198, 199
Srbija 23, 40, 69-73, 141-144, 195-205, 234, 239, 245-259
Svetosavlje 105, 108
Švajcarska 51, 52, 81, 82, 91
Švedska 47, 83, 86
„Tamilski tigrovi“ 110
Telegram 8, 122, 123
Tematska analiza 228
Terorizam 14, 19, 21, 23, 34-44, 52, 62-68, 88, 92, 95, 109-113, 140, 147, 149, 152, 160, 185, 187, 188, 200, 235, 236, 260
Teroristička grupa 14, 88, 113, 177
Teroristička organizacija 23, 37, 77, 88, 109, 111, 177,
Turska 62, 63, 66, 73, 85
Tviter 46, 119, 121, 123
UN 36, 39, 80, 81, 113, 124, 144
UNDP 39, 141, 144, 245-259

UNICEF 114, 115
Urlike Majnhof 109, 112
USAID 39, 246
Utemeljena teorija 228
Uwe Backes 27, 128
Vafa Idris 109
Valery Perry 42, 133, 263, 269, 270, 279
Velika Britanija 49-55, 106, 125
VERLT (Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism) 37
Viktor Orban 62
Virtuelni svet 119, 124, 126, 230, 231, 249
Višegradska grupa 63, 67-69
Vojska 23, 37, 38, 75, 185, 196, 198, 199
Willem Schinkel 32, 133
Zapadna Evropa 22
Zelo 113, 122, 123
ZeroNet 123
„Zlatna zora“ 64
Zoon politikon 33
8chan 121

BIOGRAFIJE AUTORA

Prof. dr Marija Đorić

Prof. dr Marija Đorić je diplomirala na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu (Međunarodni odnosi). Na istom fakultetu je završila master studije (Političko nasilje i država), specijalističke studije (Terorizam i organizovani kriminal) i doktorske studije politikologije, odbranivši doktorsku disertaciju pod nazivom „Ideološki motivisan ekstremizam kao generator političkog nasilja”.

Objavila je preko 70 naučnih radova iz oblasti politikologije (političko nasilje, ekstremizam, terorizam, huliganizam, politička teorija, bezbednost) i tri naučne monografije: „Huliganizam: nasilje i sport”, „Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma” i „Ekstremna levica: ideološki aspekti levičarskog ekstremizma”. Uređivala je nekoliko naučnih zbornika i časopis „Nauka i društvo – Science and Society” (kao zamenik glavnog i odgovornog urednika). Član je Saveta naučnog časopisa „Kultura polisa” i član redakcije naučnih časopisa „Politička revija” i „Politika nacionalne bezbednosti”. Učestvovala je na preko 50 domaćih i međunarodnih konferencija, tribina i okruglih stolova.

Dobitnik je internacionalnog priznanja „Terra Incognita” za doprinos međunarodnoj nauci i kulturi, kao jedan od autora knjige „Komunikacija i terorizam”.

Bila je angažovana u nastavi na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Fakultetu za evropske pravno političke studije u Novom Sadu i multidisciplinarnom master programu pri Univerzitetu u Beogradu „Terorizam, organizovani kriminal i bezbednost”. Učestvovala je na nekoliko domaćih i međunarodnih naučnih i stručnih projekata. Prof. dr Marija Đorić je angažovana kao konsultant/ekspert za pitanja bezbednosti i ekstremizma na OEBS-ovom projektu. Trenutno je zaposlena na Institutu za političke studije u Beogradu i Fakultetu za medije i komunikacije (Univerzitet Singidunum).

Prof. dr Kristina Brajović Car

Kristina Brajović Car je diplomirala psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2005. godine. Od 2009. je sertifikovani psihoterapeut transakcioni analitičar i sistemski porodični savetnik. Magistrirala komunikologiju na Fakultetu za medije i komunikacije 2007. Doktorirala psihologiju 2014. na Tilburg Univerzitetu u Holandiji.

Od 2014. godine je istraživač/pridruženi član Taos Instituta sa sedištem u SAD (Pensilvanija) i Evropi (Holandija). Predavač na Fakultetu za medije i komunikacije od osnivanja. Od 2016. ima zvanje i poziciju trenera i supervizora Evropske asocijacije za Transakcionu analizu (PTSTA). Urednica je žurnala EATA Newsletter Evropske asocijacije za Transakcionu analizu (EATA) čiji je član. Osnivač je Balkanske asocijacije za transakcionu analizu. Konsultant Bel Medic-a za oblast psihološkog testiranja i procene, kao i psihoterapije i savetovanja. Od 2016. godine je nosilac i koordinator regionalnog naučnog istraživanja koje finansira Evropska asocijacija za Transakcionu analizu.

MA Aleksandra Marković

Aleksandra Marković je rođena 26.11.1989. godine u Valjevu. Osnovne akademske studije sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu završila je sa prosečnom ocenom 9,55. Master studije sociologije završila je 2014. godine, sa prosečnom ocenom 9,67 a master rad na temu „Odnos srbijanskih neonacista prema kapitalizmu – analiza neonacističkih web portala, blogova, foruma, Facebook-a i Twitter-a“ odbranila je sa ocenom 10. Svoje akademsko obrazovanje nastavila je upisivanjem i na doktorske studije sociologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Na osnovnim studijama bila je stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, kao i grada Valjeva. Završne godine osnovnih studija i tokom master studija bila je stipendistkinja Fonda Dositeja - Fonda za mlade talente, a na doktorskim studijama Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Kao stipendistkinja je priključena na projekat Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri. Radno iskustvo počela je da stiče još tokom osnovnih studija, a nakon završetka studija honorarno i volonterski radila kao istraživačica u SeConS grupi za razvojnu inicijativu, Centru za razvoj civilnog društva i Centru za slobodne izbore i demokratiju (CESID). Iskustvo u nastavi stekla je u Poljoprivrednoj školi sa domom učenika „Valjevo“, a od 2018. godine zaposlena je kao istraživačica saradnica na projektu Instituta za sociološka istraživanja. Demonstratorica je u nastavi na kursevima osnovnih studija sociologije – Metodologija socioloških istraživanja 2 i Sociološki praktikum.

Oblasti interesovanja: društvene nejednakosti, sociologija politike, sociologija etničkih grupa i nacija, sociologija ekstremizma i terorizma

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

316.647.7:32

316.624

316.647.7:159.9

ЂОРИЋ, Марија, 1981-

Nasilni ekstremizam : multidisciplinarni pristup / Marija Đorić, Kristina Brajović Čar, Aleksandra Marković. - Beograd : Institut za političke studije, 2020 (Žitište : Sitoprint). - 294 str. : ilustr. ; 23 cm

Tiraž 200. - Biografije autora: str. 292-294. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki deo. - Pregled istraživačke literature (literature review): str. 259-281. - Registar.

ISBN 978-86-7419-319-8

1. Брајовић Цар, Кристина, 1977- [аутор] 2. Марковић, Александра, 1989- [аутор]

а) Екстремизам -- Мултидисциплинарни приступ б)
Друштвене појаве, негативне

COBISS.SR-ID 283493388

Knjiga "Nasilni ekstremizam – multidisciplinarni pristup", koristeći sociološko, psihološko i politikološko stanovište, identifikuje faktore rizika za razvoj nasilnog ekstremizma. Knjiga predstavlja pionirski pokušaj integracije različitih pristupa u proučavanju ove savremene društvene pojave u našoj naučnoj zajednici. Terminološka određenja i razgraničenja sa srodnim pojmovima, klasifikacije različitih tipova ekstremizma, istorijski razvoj i zastupljenost ekstremizma u raznim zemljama sveta čine ovu knjigu pogodnom i za naučnu analizu ali i za udžbenik. (...) Date su i etičke smernice za istraživačku i preventivnu praksu na polju nasilnog ekstremizma koje su posebno informativne, te su s tim ciljem jasno predstavljeni primeri dobre prakse koji obiluju interesantnim činjenicama. Inovativnim se čini analiza ekstremizma sa stanovišta roda kao i njegovi efekti koji su nedvosmisleno različiti za žene i muškarce. Sigurna sam da ova knjiga može imati višestruku primenu u našoj naučnoj zajednici i preporučujem je za čitanje.

Prof. dr Jasna Milošević Đorđević,
Fakultet za medije i komunikacije

Knjiga „Nasilni ekstremizam – multidisciplinarni pristup“ autora prof. dr Marije Đorić, prof. dr. Kristine Brajović Car i Aleksandre Marković, predstavlja jedno od vrlo retkih naučnih dela koja se bave problematikom ekstremizma, kroz prizmu različitih uglova gledanja, preko političkog, psihološkog i sociološko-metodološkog pristupa istraživanju ovog fenomena. Značaj istraživanja nasilnog ekstremizma u savremenom dobu nije izgubio aktuelnost, posle propalih socijalističkih projekata XX veka, raspada klasične nacionalističke ideologije modifikovane globalizacijom i IT revolucijom, kao i novim oblicima delovanja na svest i volju modernog čoveka preko društvenih mreža. Naprotiv, razvojem verskog ekstremističkog delovanja na području Severne Afrike (preko raznih arapskih proleća, slučaja Iraka, Libije i Sirije) ovu temu, zbog razornog delovanja na društvo, zajedno sa terorizmom stavlja na vrh oblasti naučnog istraživanja savremenih društvenih pojava. Zbog toga ovo delo daje značajan doprinos izučavanju ove problematike u Srbiji i kao takvu je treba objaviti i svakako pročitati.

Prof. dr Goran Matić, Direktor Kancelarije Saveta za nacionalnu bezbednost i zaštitu tajnih podataka R. Srbije

